

HÍD VUK HARCÁNAK ELHÚZÓDÁSA
AZÉRT IS TÖRTÉNT, MERT AZ 1810-
ES ÉVEKBEN MEGKEZDETT MUNKA
JÁT, AZ ABBAN SZUNNYADÓ NÉPI
ESSÉGET NEM KÖVETTE IRODALMI
GYAKORLAT IS, NEM JÁTSZÓDOTT
LE A NÉPINEK A MAGAS IRODALOM
BA VALÓ ÁTCSAPÁSA, A HAGYO
MÁNYNAK A NEMZETI KULTÚRÁBA
VALÓ FELSZÍVÓDÁSA.

TARTALOMMUTATÓ

- | 1063 | *Bori Imre* SZERBIA FELFEDEZŐJE
- | 1090 | *Ivo Andrić* BESZÉLGETÉS GOYÁVAL
- | 1104 | *Sinkó Ervin* ELŐJÁTÉK
- | 1124 | *Fehér Ferenc* versei
- | 1128 | *Torok Csaba* HETEROGÉN NYÁRI TÁRLAT
- | 1133 | *France Forstnerić* RÉSZEG MASKARA
- | 1139 | *Hans Arp* SZAVAK
- | 1142 | *Sükösd Mihály* ÁLOM ÉS PARABOLA
- | 1154 | *James Baldwin* HARLEMI TEMETÉS
- | 1167 | *Mihailo Marković* A TÁRSADALOM
DIALEKTIKUS IRÁNYÍTÁSA

- | 1179 | SZEMLE (*Tomán László*, *Bori Imre* és
Gion Nándor jegyzetei)

- | 1192 | KRÓNKA

Képzőművészeti mellékletünk: *Maurits
Ferenc* rajzai

HID IRODALMI, MŰVE-
SZETI ÉS TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934.
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1964.
10. SZÁM, OKTÓBER /
SZERKESZTIK: FEHÉR
KÁLMÁN ÉS PAP JÓZSEF
(FELELŐS SZERKESZTŐ)

SZERBIA FELFEDEZŐJE

(A VUK-CENTENÁRIUMRA)

Bori Imre

I.

1813. október 4-én Vuk Karadžić, a sánta vámtiszt, s a bukást megelőző napokban a Duna-vonal botcsinálta parancsnoka még, Grockánál átkel a Dunán, a török elől menekülve Ausztriába, és Pancsova mellett felállított és zsúfolt vesztegzárban várja, hogy megbizonyosodjanak: nem pestises.

A felkelés elbukott. A győztes török ágyúk, ahogy Matija Nenadović megírta, Belgrádtól és Smederevótól a Kolubaráig, Šabactól Vukodražig egymásnak felelgetnek. Égő falvak füstje szállt a magasba, égett a világ Belgrád körül is, Šabac vidékén is, aztán fenn az égen összetalálkozik a sok füst, a derült égen nagy felhőként, s a szerbek, akik látták a felhőt, hallották a győztes ágyúszót, mintha szívünkbe hasítának, mintha maguk is ott perzselődnének a lángok között. Égett Belgrád, elégett Dositej könyvtára, folyt a vér az utcákon, amelyeken nemrégén még a felkelők jártak, s fővárosuknak álmodták ezt a határmenti várost. A pusztulásnak ilyen látványa kísérte a nyolcvanezer embert, akik az osztrák császár területére menekültek a török boszúja elől.

Ki gondolt ekkor a sánta vámtisztviselőre? Nem volt harcos természet, kortársai között termetre eltörpült; sánta, fájó lába alkalmatlanná tette a harcra, s ekkor már elsősorban a tanulás vonzotta. A tanulásban nagy utat tett meg: Tronoša kolostori iskolája után Sremski Karlovcin tanult egy esztendeig a tudós Lukijan Mušicki vezetésével, és a belgrádi frissen megnyitott „nagyiskolában” is üldögélt,

hallgatva a görög-római történelem nagy alakjairól szóló történeteket, Leonidász, Mucius Scaevola eszményét formálgatva, azokhoz mérve ő is lelke hősi vágyait.

Ekkor azonban már világlátott embernek számíthatott, s az élet iskolájában is sokat megtanult: Hajduk Veljkóval barátkozott Krajínában, és Negotinban meg is szerelmesedett: meleg barátság fűzte Sara Karapadžichoz, a szép fiatal özvegyasszonyhoz, akinek képe nemegyszer felmerül még, s a „*gospoža od Karapadžić*” motívuma fel-felbukkan a fiatalember tudatában. A fájós láb, a sajgó ízületek és forgók ekkor már nemcsak Mehádiába úzték el, hanem az újvidéki kórházba is, onnan pedig Budára, a Lukács-fürdő gyógyító vizéhez. Itt adják kezébe a mankót is, hogy megmerevedett lábát pótolja. Kikerülve a vesztegzárból, ez a sánta láb egészen Bécsig viszi majd, a Landstrassé nevű külvárosba, hogy egy életen át otthonra találjon a honját vesztett.

Bécsből nem sokat lát meg. Bizonyára nem Mozart, Beethoven és Grillparzel Bécsével találkozott. Tegyük rögtön hozzá: nem is azért érkezett Bécsbe, s Dositej világutazó szenvedélye alighanem az utolsó helyen volt elhatározásában. Oda tartott, ahol a „világpolitikát” csinálták; ahova a felkelés vezérei is igyekeztek, természetesen ezt is a maga módján hajtván végre. Leragadt a Landstrassen, Bécs szláv világában, és rögtön írni kezdett. 1814. január 25-én az előszót készíti el, júliusban pedig már megjelenik első könyve is, az oly nevezetes *Mala prstonarodna Slaveno-Serbska Pesnarica*. Mintha Vuk tovább folytatná a felkelést, mintha ő lenne az egyetlen, aki nem törődött bele Szerbia bukásába, ösztönösen fedezve fel azt a módot, amellyel a szerb ügyön segíthet. Ha Európa nagyhatalmi konstellációja bukásra is ítélte a politikai harcot, a romantika szelleme a népet pártfogolta, s Vuk éppen ezt fogta szekerébe.

Mikor tudatosodott s ért meg a terve, nem tudjuk, de a gyorsaság, amellyel vállalkozásra kivitelébe kezdett, azt bizonyítja, hogy Bécsbe könyveket ment írni, nem pedig pusztán csak emigrációba, mint ahogy a látszat mutatja. 1804-ben, amikor Lukijan Mušicki, a karlócai tanár hallgatóit arra biztatja, hogy jegyezzék le a népdalokat, amelyeket ismernek, Vuk, aki ott volt a diákok között, gúnyolódásnak tartja a tudós tanár szavait: lenézi őket, „kik az erdőben disznókat, kecskéket és birkákat őrizve” nőttek fel. A döntő hatást tehát azokban az években kell keresnünk, amelyek közben érthették, amikor többek között jár Budán is, gyógyíttatni magát. A szerbiai írnok már ekkor író akar lenni, az írott szó elkötelezettje, „értelmiségi” a maga hazájában, tudatosan keresve az írástudók barátságát; Dositejét is, aki visszautasítja, Sima Milutinovićét, akit versek írására beszél rá, s Brza Palankán a Telemachot akarja olvasni és fordítani. Budán „egy Stefan nevű cukrásznál” hosszú beszélgetéseket folytat Sava Mrkaljlyal, megbarátkozik Luka Milovanovval (mindketten a nyelvi reformon törnek a fejüket), s együtt olvassák Pavle Solarić felvilágosodás ihlette írásait. A „nyelvszeretés epochája” volt ez a kor — a magyar irodalom is ekkor készült a Mondolat körüli csatára, s ott izzott a másik is, amely Révai Miklós és Verseggy Ferenc között folyt a nyelvhasználat, illetve az etimológia kérdésében a magyar nyelvtan szellemét illetően, s a

késhegyre menő harc az ikés igék körül például, több volt, mint tudós kérdés. Nemzeti ügy volt, mint ahogy Sava Mrkalj „kövér jerije” az volt: el kellett döntení, hogy az új, immár nemzeti kultúra, milyen alapokra épüljön. S míg a magyar irodalom Révai etimológiai elvét elfogadva a magyar írásos irodalom múltját kapcsolta ebbe a formálódó kultúrába, Vuk budai köre, és Vuk is, ellenkező úton indult el: a népnyelv felé és a népnyelvből: megkerülve a már kialakult polgári kultúrát — Vajdaságban, közvetlenül csatlakozva ahhoz a nyelvi és kulturális világhoz, amely a szerb felkelésben oly nagyot lobbant, s fényében megmutatta ősi forrásait.

Vukban, a vámhivatalnokban, majd Krajina parancsnokában, a „nacionalizmusz” — ahogy ő nevezte, mozdult, s arra támaszkodott, ami oly látható és eleven volt az öntudatra ébredt népben: népi kultúrájára. S a Bécsbe siető Vuk, ha nem is tudta, *hogyan* valósítsa meg terveit, de hogy *mit* akar, bizonyára elhatározta már, s Bécsbe érve rögtön megvalósításához is fog. Leírja és kiadja népdalgyűjteményét, s egy hónapra rá, 1814 augusztusában megjelenik nyelvtana is, a *Pis-menica serbskoga jezika*. Nyelv és népköltészet fonódik össze ebben az elképzelésben. A nyelv reformjával Szerbia felé tekint, népdalgyűjteményével Európának fordul arccal — magának ekkor fedezi fel hazáját, Szerbiát.

Dositej még tanítani akarta a népet a felvilágosodás szellemében: a pedagógus lelkiisége éltette, de úgy, hogy maga akart lenni az első és példamutató tanuló a szerbek között, ki beül Európa iskola-padjába, hogy ellesse, a racionalizmus új tudományát, s aztán Szerbiába siet a felkelés hírére — a megvalósítás szándékával is talán. A „gyermek-nép” így kapta meg első, máig tisztelt tanítóját benne, aki Európáról tudott mesélni neki „Istina je da se Serbljija podiže sada i da joj pomoć od svakog, i najmanjeg, očekivati i njoj uprav nadati se: i sam tako smatrajući, ovamo došao sam” — írta egyik levelében), s 1810-ben Vitkovics Mihályhoz, aki tanácsért fordult hozzá, mit ajánlana, mivel kellene a szerb irodalomban munkálkodnia, egy francia Tell Vilmos-történet fordítását kínálja neki Dositej („Ja se jesam suzama umilenija i blagonadeždija oblivao povjest tu s kraja na kraj čitajući, i ona nam je danas nužnja nego ikakva druga”).

Vuk már tudta: a „gyermek-nép” tanító is lehet, hisz Európa első szellemei már ekkor forrásait keresik ébredező nacionalizmusuk felszítására. A csatákba vesző férfiak látványa, a szabadságharc hősiessége, a csattogó kardok és csatakiáltások mögött ő, a sánta írnok a guszla dalára figyel már, csak még nem tudja, hogy ennek az irodalomnak kell majd a szolgálatába szegődnie. Minden bizonnyal budai tartózkodása után már ezt is *tudta*, és tudatosan kereste az alkalmat és a lehetőséget a népköltészet megfigyelésére és jegyzésére. Klado-vón (1811-ben) és Brza Palankán (1812—13.) szakácsát azért tartja, mert „guszla kísérettel szépen tudott énekelni”, sőt jegyezgette is ezeket. Budán barátai, Sava Mrkalj és Milovanov az adelungi „írj, ahogy beszélsz” elvével ismertetik meg, de nincs kizárva, hogy Herder gondolatai is megérintették már, éppen barátai közvetítésével, hiszen azok már Mušickihez is eljutottak, ébresztgetve benne is a romantikus hazafit, akihez Kazinczy írja vallomásos levelét 1812-ben, emlegetve,

hogy ismerőseit nemcsak arra teszi figyelmessé, hogy a „ti felekezete-
tekben, melyet pápisták és protestánsok vadnak képzelik, olly pap
találtak, ki jártas a Herder munkájiban, holott a Magyarországi Kál-
vinista papok talán nincs egy is, a ki annak írásait ismerné”; nem-
csak a saját nézeteit fejtegeti a patriotizmusról: „Az én patritizmusom
nem ellenkezik a cosmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek
virágzását óhajtom, midőn azt, a mennyire tőlem kitelik, elősegíteni
igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy — más nyelveknek
károkkal virágozzék az én nyelvem”, hanem felemlíti az „Azan Aga
mennyei szépségű elégiáját” is, amelyet ő „Göthének költeményei
közül” fordított le, azt tartva róla, hogy „Kivévén az egy Zrinyit,
nézzük meg a XVIII. század közepéig, van-e a magyarban összeséggel
annyi poetai becs, mint ebben az egy dalban”. De nem szabad elfeled-
keznünk a budai szerb kolóniáról sem, amelynek körében 1812-ben
Balogh István Cserni György című színműve oly osztatlan sikert ara-
tott, amikor is a fiatal Déryné ajkán szerb népdalok csendültek fel
Mátray Gábor „átköltésében”. Ezek a mozzanatok éppen egy szelle-
miség születését bizonyítják már, amely a népköltészetben nemzeti, s
egyben romantikus örökségét kutatja majd.

Nem lesz hát csodálatos, ha Vuk, visszatérve Szerbiába, Kačić
„Beszélgetéseit” forgatja, megragad majd a kezében az orosz nép-
költészet egy gyűjteménye is, és megfogja a gondolat benne: le kel-
lene jegyezni a guszla kísérete mellett hallott dalokat — legyenek
egy új irodalom alapkövei, hiszen soraikban a romantika felfedezte
nép történeti tudata és jelleme dalolt, az államiságára ébredt szerbiai
szerbség szellemi tükreként. Daloskönyvének előszava egészen egy-
értelműen fejtegeti ezeket az indítékokat. Kimondja, hogy ezek a da-
lok „a szerbség valamikori lényegét és nevét őrzik” („ovakve pjesne . . .
sodržavaju negdašnje bitije serbsko i ime”), felosztja őket női dalokra,
amelyek közé a szerelmes, gyengéd dalokat sorolja, s férfi-énekekre,
ma hősdalokként ismerjük őket, amelyeket guszla kísérettel adnak elő,
s amelyek történeteket tartalmaznak („Ovde, osim ljubovni i nježni
pesana, koje se ženskim glasom pevaju, imaju neke, osobito na kraju,
kojese mužestvenim, poznatim Serbskim glasom, uz Gusle pevaju; i
koje u sebi kao neke povesti sodržavaju”); ugyanakkor határozottan
e dalok igazi területére, legtisztább forrásaira mutat, amikor a tiszta,
idegen hatásoktól mentes szerb népet a Drina és a Morava közötti
vidéken találja meg („jezgra serbskoga roda i najčistijega jezika na-
hodi se u sadašnje vreme između rijeke Drine i Morave”). De magát
is határozottan s romantikus vonásokkal jellemzi. Most már le meri írni,
hogy ezeket a dalokat akkor hallotta, amikor „birkákat és kecskéket
őrözve élt”, s hazafiassága kifejezéseként jelenti meg a dalokat, egy
„népfi áldozataként”, ahogy akkoriban az ilyen tetteket nevezték, elő-
térbe a nyelvseretetet és a szerb irodalom iránti szerelmét helyezve
(„iz revnosti k serbskome književstvu i iz ljubavi k maternjem jeziku”),
s a legközelebbi teendők között a népköltészeti gyűjtés folytatásának
gondolata éppen úgy helyet kap, mint egy nyelvtan és egy szótár
terve, s Sima Milutinović verses előszavában felsejlik a szerb népies
költészet megteremtésének a gondolata is:

Serbska moma
 Il'je doma
 Ili kod ovacah,

Radeć pjeva
 Kao ševa
 Milom svoga srca...

S ha ehhez még hozzátesszük, hogy a daloskönyvet nyomban nyelvtana követi, majd, s 1818. október 10-én megjelenik szótára is, a *Srpski Rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, akkor tudjuk csak felmérni azt a roppant erőfeszítést, de a tudatosan halmozott energiák nagyságát is, amellyel Vuk az irodalmi életbe, kultúra-teremtésbe veti magát, négy esztendő alatt létrehozva a romantikus szerb irodalom alapvető műveit; megmunkálva a talajt, amelyen a modern szerb irodalom nagyra nőhet majd. De hogy évtizedekig kellett erre várni, az már Vuk erejét felülmúló akadályok következménye volt.

Szerbiában éppen hogy elhallgattak az ágyúk, Európában Napóleon hadai vívták utolsó ütközeteiket a *Pesmarica* és a *Pismenica* megjelenésének az esztendejében, s ahogy Vuk ebből a munkából felveti fejét, Bécs már a nagyhatalmi találkozó forgatagában él és táncol, Metternich a Szentszövetség sötét erőt fogja össze az európai szabadságmozgalmak megfékezésére. A harcos, forradalmi romantika, úgy tetszett, minden fronton vereséget szenvedett, s mintha Európa délkeleti tájain az élet egy lépést tett volna visszafelé. Van abban jellemző, hogy Vuk első műve, amit meg akart jelentetni, nem láthatott nyomdafestéket, s ez Szerbia bukásáról szóló Karađorđehez írott „újévi” levélként. Az elnémult Szerbia tehát nem tudta megnövesztetni szellemi fiát, a szerb romantikát. Ereje csak arra futotta, hogy megszüljön — s így maradt Vuk kezdeménye, az első ígéretek ellenére egy szépirodalmiság előtti szinten, maga Vuk pedig folklorista, grammatikus és lexikológus, a legszélsőségesebb elhajlásként az Újszövetség fordítója, eredeti indultáiban pedig történetíró, akinek szépirodalmi törekvései szótára és az első és második szerb felkelésről írott könyvei, Crna Goráról készült beszámolója részleteibe szóródtak szét.

Hol volt a költő, aki mint a guszlás, nem „deklamátor”, hanem a dalt átszűrve lelkiségén költőileg újjáteremti („Pevač nije deklamator... On pesmu, koja je na njega prešla, valja da u sebi prekuva, pa da je nekako čitsto svojom snagom pojetski na novo izvede:”)? Sima Milutinović, még Szerbiából ismerőse és irodalmi barátja, éppen népdalgyűjteménye elé írott versében eljátssza ugyan a népi dallamot szinte hibátlanul már, maga is torzó volt, látomásainak garabonciása és egy teljes, esztétikailag kerek műalkotás megszülése nélkül hal meg, kozmikus villanásokkal, mitológiai élménnyel a lelkében. Mit kezdetett volna vele, s mit várhatott tőle, amikor maga is félőrülnék tartotta? („Da je on više od pola lud, ja sam to vidio još iz njgovih pisama što mi je pisao iz Lipiske”). Lukijan Mušicki, a „šišatovaci hárfa” a Fruška gora szelíd lejtőin klasszikus álmokat melengett szívén, és a szerb nyelvet az időmérték lépteire akarta, nem sok eredménnyel, tanítani ódáiban. Különben is ott élt Stratimirović Karlóciának árnyékában, s az első alkalommal Vuk ellen fordul majd. Vít-

kovics Mihály, a szerb—magyar író, már mentalitásában is idegen volt, aki iránt Vuk felmelegedni nem tudott, bár már az Dositej Obradović-tal váltott levelet, de csak magyar barátai biztatására figyel fel a szerb népköltészetre, s Kármán József *Fanni hagyományait* fordítja szerb nyelvre, s 1817-ben népi mintájú szerelmes verset ír Ljubovi cím alatt.

Az egy Sima Milutinović kivételével ezek mind a vajdasági szerb polgári kultúra szellemiségét lehették, amely ellen, ez is Vuk első dolgai közt szerepelt, oly hevesen támad majd — irodalmi kritikáiban, sőt már daloskönyve előszavában. Itt Vuk, ha ösztönösen is, de megérezte, hogy támogatókra nem fog találni, mert ennek az irodalomnak a szellemét maga sem érezte: ő egy szóbeli népi kultúrából jött, a magyarországi szerbség pedig egy írott kultúra polgárosult s kiforrott ízlésvilágában élt, nem a kezdeténél már, hanem a csúcson, amelylyel létrehozta a *Letopist* és a *Matica Srpskát*, ahova Vuknak nem lesz bejárása. Ez az irodalom megmaradt a felvilágosodás kelet-európai változataiban, s a szentimentalizmusban jutott el legtovább. Már a prózát művelte Európa megkésett visszhangjaként, amikor Vuk szerbiai epikus világa megnyílt, s ezt az irodalmat nem perzselt meg a szerbiai felkelés tüze úgy, mint Vukot, vagy Sima Milutinovićot, akik egynek tudták magukat a felkeléssel. Vajdaságban tehát egy korszerűtlen irodalom állt szemben Vukkal nyelvében, érzésvilágában, a kulturális örökség, a „nemzeti hagyományok” dolgában is. A magyarországi polgári szerb kultúra ugyanakkor Európát is jelentette „értelmiségi” jellegével, ám a romantika nemzeteszméjének hatásaira felelni még nem tudott, hiszen éppen ekkortájt találta meg egyfajta összhangját egyházi autonómiájával a felvilágosult abszolutizmus osztrák államiségében, kitermelve a szerb városias-magyar-német kultúrkörben élő író-típusát. A „nép” romantikus fogalmával nem tudott ez a kultúra mit kezdeni, mint ahogy a népi nyelv Vuk hirdette elve is idegen volt a polgárházakban, amelyekben az irodalmi nyelv folytonosságának tudata élt, és hagyományozódott évszázadokon át. Amikor Vuk, a Bécsbe érkezése utáni hónapokban, a kortárs szerb irodalomban szét-néz, megírva recenzióit Milovan Vidaković szentimentális történeteiről, a nyelvkérdés felvetésével egy egész irodalom ellen száll síkra, vallva, hogy a nép jelleme nyelvében tükröződik, s a hibás nyelv így idegenséget jelent a kultúrában is. Nem lesz véletlen, hogy negyedszázadnak kell majd elmúlnia, míg a romantikus forradalom újabb hulláma a vajdasági szerb irodalomban is érezteti hatását, s hogy Branko Radičević, majd a 48 utáni nagy nemzedék egyszeriben megoldja azt, amiért Vuk évtizedeken át harcolt különösebb eredmény nélkül, megteremtve a szerb népies irodalmat.

Vuk és barátai egészen 1847-ig a fényes kezdeteknek, a daloskönyv-nyelvtan-szótár nagy trilógiájának irodalmi következményeit nem tudták levonni. Jernej Kopitar, akivel 1813 telén Bécsben barátságot köt, meggyőzi ugyan, hogy terveit nem egy magános lélek álmodozásai, nemcsak egy „szerb hazafi” magánügye, hanem „európai” jelentőségű és jellegű is, amit csinál, s egyszerre Európa legnagyobb szellemeivel kerülhet egy sorba, hiszen egy Goethe, egy Herder, egy Grimm buzgólkodnak a szerb népköltészet megismerésében. De tovább

kísérni Vukot, eredményük esztétikai lemérése, felfedezése terén már nem tudta: a folklor és nyelvészet körében tartotta azt, ami szépirodalmivá akart válni. Vuk harcának elhúzódása többek között azért is történt, mert az 1810-es években megkezdett munkáját, az abban szunnyadó népiességet nem követte irodalmi gyakorlat is, nem játszódott le a népnek a magas irodalomba való átcsapása, a hagyománynak a nemzeti kultúrába való felszívódása. Nem játszódhatott le, mert Szerbia nemzeti születésének vajúdó évtizedeit élte ekkoriban, a vajdasági szerb nacionalizmus pedig csak majd a negyvenes években kapja meg valóban nemzeti jellegét. Arról van szó, hogy az a „szerbus manier”, amit a magyar irodalomtörténetből ismerünk, nem jelentkezik egészen a negyvenes évekig a szerb irodalomban „szerb manierként”. Az a félig irodalmi, félig folklor-fok pedig, ahova Vuk tudta felvinni a szerb irodalmat a szépirodalmiság területén, Kopitar közreműködése nyomán is képződött.

Vuk az első lendület, a ragyogó kezdetek után megrekedt. Hosszas, évtizedekig tartó „állóharc” indult meg a nyelvtan, a szótár, a helyesírási elvek körül, leginkább azért, mert az a szellemiség, amely Vukot táplálta, eredeti szépírói hajlamú egyéniséget egészen a negyvenes évekig nem szült. Vuk ez alatt az idő alatt Jernej Kopitar foglya lett, megrekedt a felvilágosodás egy változatánál, holott az elv, amelyet meghirdetett, a szellem, amelyet képviselt — romantikus volt már. Vuk „plutarchosi” életrajzai éppen ezt bizonyítják, hiszen ezekben az írásokban a szerb felkelés hőskora s egyben legfrissebb élménye szólt meg szerzője igazibb egyénisége, valódibb alaptermészete megnyilvánulásaként. S nem véletlen, hogy éppen ezen mérhetjük le valójában, milyen messze volt egymástól az ausztrofil Kopitar és a szerbiai Vuk Karadžić, s hogyan fordult visszájára kettejük oly gyümölcsözően indult barátsága. Kopitar Metternich embere volt, s nem idegenkedett Vukot sem beszervezni a bécsi rendőrség szolgálatába. Vuk „föl-földobott kőként” állandóan Szerbiába tér vissza, és figyelme előterében állandóan a hazai események állanak; Kopitar szemében a népköltési gyűjtemény, a nyelvtan, a szótár a végcél, Vuk ösztönösen tudja, hogy ezek csak a kezdetét jelenthetik annak a szellemi életnek, amelynek ő apostola akar lenni, még akkor is, ha Branko Radičević feltűnését alig veszi tudomásul, s a fennmaradt emlékek alapján egészen jogosan azt tételezik fel, hogy Vuk Brankót, a népies költőt nem nagyon értékelte, pontosabban: hogy nem látta annak költészetét a maga működése természetes folyamának és következményének, továbbfejlesztésének. Mindenekelőtt azonban Kopitar hatásának kell betudnunk, hogy Vuk nem találkozott sem a vajdasági szerb irodalommal, sem pedig a magyar szellemi élettel, holott mindkettőnek szüksége volt Vuk munkásságára (a magyar vonatkozásokkal alább foglalkozunk még), s Vuknak is kellett volna azok az írott irodalmi impulzusok és hagyományok, amelyek a szerb polgári kultúrát jelentették már ebben az időben a Vajdaságban, hiszen Vuk valóságos eredményeinek a felszívódása a műveltségbe nem játszódhatott le e kultúra tevékeny közreműködése nélkül. Természetesen közrejátszottak történelmi erők is, de Kopitar szemlélete is hatott, akiről a legfrissebb Vuk-irodalom már igen jó portrét tud festeni (így Miodrag Popović legújabb Vuk-monográfiájában),

kiemelve Kopitar ellentmondásos nézetei közül a „szláv Habsburg-birodalom” elképzelését, amely nemcsak a magyarok ellenségévé tette Kopitart (ő írta a recenziókat a magyar irodalomtörténetben oly jól ismert thübingiai pályakérdés kapcsán — határozott nemmel felelve a magyar nyelv ügyében Kazinczy Ferenc ellenében), de Oroszország ellen is hangolta, közvetve tehát a vajdasági szerbség és a Szerbiában érvényesülő orosz befolyás miatt Szerbia-ellenessé is vált. Itt kell keresnünk pl. annak okát is, hogy miért terelte Vuk figyelmét a német kultúra felé, amely meghozta ugyan Vuk személyes dicsőségét és a német irodalom nagyjainak barátságát, de Vukra s a szerb irodalom általános menetére ez a kifelé irányuló figyelem aligha hathatott termékenyítően.

Kerülőt jelentettek tehát az 1810-es évek szép kezdetei után következő évtizedek. S nemcsak Vuk kényszerült erre a kerülőre, de a bontakozó szerb irodalom is Vajdaságban, amely szintén egy sajátos felvilágosodás sáncaiban maradt, amelynek, paradox módon, éppen nyelve nem volt, ahogy e korszak tudós ismerője, Mladen Leskovac mondja, mert egyfelől ragaszkodtak a már kialakult irodalmi nyelvhez, ahhoz a keverék-nyelvhez, amit a szerbhorvát nyelvtudomány „rusko-slovenskinek”, illetve „slavonoserbkskinek” nevez, másfelől városi kultúrájuk, magasabb műveltségük bástyáiból a népi nyelvtől idegenkedtek. A romantika szelleme tehát nem érintette meg ezt az irodalmat termékenyítően, s a klasszicizmus szintjén maradt. Holott ez az időszak már a népiességé volt, s egészen az 1840-es évekig kell várunk, míg a szerb polgári kultúra találkozik Branko verseiben a népi szellem csókjával, s termékenyül meg majd a század második felének nagy költői lendületében. Ma már Vuk eredményeinek és a vajdasági polgári kultúrának a szoros összefüggései egészen világosan kitetszenek, s az is megmutatkozik, hogy a két irányú fejlődési tendencia csakis egymással találkozáva lehetett életképes, s Vuk csak akkor győzött, amikor a fiatal vajdasági értelmiség is magáévá teszi, immár lényegében függetlenül Vuktól, hiszen Vuk nyelvészeti harcnak tudta azt, ami régen túlnőtte a szakszempontról nyelvi vonatkozásokat, és népi-nemzeti jelleget öltött. Vuk tehát Vajdaság és általában az akkori magyarországi szerb irodalom megkerülésével jutott el Bécsbe, s munkásságának jelentős részét ott is fejtette ki, ott készítve mind szótárát, mind népköltési gyűjteményeit, de már vissza az út csak Vajdaságon át vezetett, ott kellett megtermékenyülnie és megtermékenyítenie a vuki népinek, találkozáva pl. a magyar népiesség nagy költői eredményeivel, Petőfi és Arany műveivel is.

Vuk tehát a népies irodalomnak nem tudta kialakítani egy szép-irodalomra érvényes elméletét, holott feltárt anyaga, népköltészeti gyűjteményeinek vaskos kötetei ennek nemcsak a lehetőségét jelentették, hanem szinte parancsolóan, korhangulatként, követelték is. Hogy milyen lehetőség birtokában volt Vuk, azt magyar analógiákon mérhetjük legjobban. Kölcsey, nagy tanulmányában, a Nemzet csinosodásában, fájdalmasan állapítja meg, hogy „hagyományaink megcsonkultak”, hogy a magyarok egy Iliás-i művet nem tudnak felmutatni abból a „szent hajdanból”, amit történelemnek tudunk, holott a kor költésze éppen ezt a hagyományt kereste: „A nemzeti hőskor hagyja maga

után a nemzeti hagyományt; nemzeti hagyomány s nemzeti poézis szoros függésben állanak egymással. Ahol ősi hagyomány vagy éppen nincsen, vagy igen keskeny határokban áll, ott nemzeti poézis sem származhatik . . . Mert a nemzeti poézis a nemzeti történet körében kezdi pályáját, s a lírának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyaló zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb műzsájától kölcsönöz sajátját, s személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbuszán keresztül sugároztatja". Majd tovább: „A hagyomány annál poétaibb alakot nyer magának, mennél több egyes történetekre oszlik fel, oly egyes történetekre tudniillik, melyek a regénység színét viselvén, az egésznek elevenítő fényt kölcsönözhetnek". A népinek és a népiesnek ezt az esztétikai igazolását várta a kor, s ennek az írott irodalomba való felszívódása késett oly sokáig Vuk harcaiban a vajdasági szerb irodalom megrekedt polgári jellege miatt, mert ez a feladat erre az irodalomra várt. Ugyanakkor nagyon jellemző lesz, hogy Branko Radičević, majd Zmajk alkotásaiban a lírai vers „népiesítése” megy végbe, míg az epikum területén, a szerb hősdalok megléte ellenére, a szerb irodalom kölcsönzésre szorul, s Zmaj a hiányokat pótolja Petőfi János vitéze és Arany Toldija „szerbesítő” lefordításával.

A szerb irodalmi népiesség ugyanakkor a „deseterac” útján indul el a Pesten és Pozsonyban tanuló szerb fiatalság köréből, történelmi témákat énekelve meg, s így az 1840-es években Vuk hagyományainak immár két lehetősége bontakozott ki: az egyik Branko Radičevićé volt, amely a népiesnek egy szuverén újratereztése és irodalmiasítása volt, a másik a pesti Slavjanka körének „deseteracos” megnyilvánulásaként, amely majd a „koszovói mítosz” megformálásához is elvisz. Mondanunk sem kell: a termékenynek, a messzematónak a Branko Radičević-típusú költészet mutatkozott, mert a „népinek” ez szellemét ragadta meg, a magas irodalomba emelve annak legértékesebb vonásait. Vuk még ekkor is a nyelv-probléma sáncai között hadakozik ellenfeleivel, s az irodalom kérdéseire s Brankóra sem figyel fel, pedig az ott volt mellette, bécsi körének tagjaként. Mondanunk sem kell, a szerb irodalom nagy pillanata így Vuk tevékeny közreműködése nélkül múlt el, ami lényegében azt is jelentette, hogy a fiatalokorának indulatában felhordott nagy termés aratásában nem vett már részt. Nyelvtana ügyét a filológus Daničić vette kézbe, népköltészeti gyűjtése pedig megkezdte a maga önálló életét, könyvekként is, Branko Radičević versei szellemében is. A 48-as forradalom, a „népek tavasza” látványa, mintha ebből az érzéktelenségéből következett volna, nem hatotta meg, s nem látott összefüggést a maga művéből áramló szellemiség s az között: a polgári öntudatra ébredt világ hangját már nem hallotta ki. Ekkor is Kopitar szelleme lebegett a feje felett, azé a Kopitaré, aki elől hajdanán Budára szökött Bécsből. Bécsben dörögtek az ágyúk, ő és Daničić az anyagot gyűjtik szótára második kiadásához, amikor pedig Jelačić leveri a bécsi felkelést, Vuk kimegy üdvözölni, „Jelačićban ő — mondja róla Miodrag Popović monográfiájában — szláv hazafit látott, nem pedig osztrák tábornokot, bécsi munkások és egyetemisták gyilkosát. Az utcákon még ott volt a halott forradalmárok vére is, mikor ők, Vuk és Jelačić, vagy félóráig beszélgettek

az idegen zászlók alatt a délszlávok jobb jövőjéről, a majdan megszülető szláv Ausztriában". A történelem azonban megcáfolta: hazája nem Bécs volt, hanem Szerbia, s a délszláv népek egyesítése is onnan indul majd meg.

Ellentétes erők szorításában élt — de a történelem a maga helyére rakta Vuk értékeit és megmutatta tévedéseit: fiatalkorának nagy alkotásait beérelve, diadalra juttatta a gyöngé ember erőtlenségeit és tétovázásait kiküszöbölte, behozva közben önmaga mulasztásait is. Így lett a népköltészeti gyűjtemény, a nyelvtan és a szótár egy nép kultúrájának nemcsak alapja, hanem máig ható kovásza is.

II.

Közhely, hogy a szerb népköltészet nem Vuk felléptével vált ismeretessé a magyar irodalomban. Kazinczy 1789-ben foglalkozik az egyik legszebbnek tudott énekkel, a Hasan-aginicával. Kazinczy számára pedig Goethe fedezi fel, s a fiatal magyar széplelket elbájolja a dal: nemcsak lefordítja „morlack nyelvből, Goethe után”, hanem barátjának, Kisnek is megírja elragadtatását: „Kivéven az egy Zrinyit, nézzük meg a XVIII. század közepéig, van-e magyarban összeséggel annyi poetai becs, mint ebben az egy dalban”. Fölmerülhet a kérdés: mi ragadta meg Kazinczyt ebben a „népénekben”, mikor ő egy egészen más stílus-eszmény híve volt, s aki a magyar köznépi dalokkal szemben oly elutasító módon viszonyult, ebben oly nagy „poetai becsét” talált? Nemcsak Goethe neve miatt, akinek fordításában találkozott vele, sokkal inkább azért, mert az a vers is jól illeszkedett abba az érzelmi hangulatba, gondolati világba, amelyben Kazinczy az 1770-es 1780-as években élt, mint azt Szauder József tanulmányaiban megrajzolta. A „kassai érzelmek iskolája”, amely a Bács megyey leveleiben csapódik le, s a jakobinus mozgalom, a tételes vallásossággal való meghasonlása, mely az Orpheus lapjain fejeződött ki — íme az összetevők, amelyek egymást ebben a versben keresztelték. „Azzán-aga szép de szerencsétlen nőjének” története nemcsak klasszikus egyszerűségű, eszményi szerkezetű voltában ragadta meg, hanem a beleolvasható érzelmi-gondolati jellegével is. „Azzan-aga szerencsétlen nője” egy wertheri sors és hangulat asszony-alakja is volt, egy asszony-Fanni érzelmi viharainak ősképevel, másfelől a fanatizmus, a tételes vallásosság áldozata is, a konzervatív, rideg mohamedán-feudalizmus vallás-és nemi erkölcsének, a férfi és a nő viszonya embertelen jellegének kifejezése, a vakság áldozata. S még ott volt az a török környezet is, amely a felvilágosodás íróinál Montesquieu-től Csokonai Konstancinápolyáig oly kedvelt volt, ha az elvakult fanatizmust kellett megidézniük. A „Hasanagicában” természetesen nemcsak a klasszicizmus szerelmese gyönyörködött, s nemcsak példázatot látott benne. Egyfelől elbájolhatott a szenvedélyek összhangja (a férj, a feleség, a gyerekek más-más irányú megnyilatkozásaként), másfelől a romantika lappangó izzása is felparázslék benne, s 1813-ban, amikor Kazinczy a Poétai berek-ben közzétette, idősebb volt, mint amikor a fordítása készült: a romantikus epika ugyanis ebben az időben kezdte keresni forrásait és mintáit az „ösiségben”.

Sándor István is ebben a szellemben tudósít Sokféléje VII. 1802-es kötetében, s míg A régi és mostani Magyar Énekről és Tántzról értekezik, már tudja, hogy vannak a szerbeknek „régii Hőseiről szóló Énekeik”, s hogy „Kralovits Marko, azaz Márk Szerviai vagy is Rátzországi Királyfi még most sem ment nálok feledékenységre, sőt az Ének által felélesztett Emlékezete még most is Könyveket csordít a Rátzok szeméből”. S már arról is vannak értesülései, hogy „emlegetik Énekeikben a Rátzok Hunyadi Jánost is Jankula név alatt...”, s kedvtelven rajzolja a „Rátz Legényt”, aki „mihelyt reá ér, nagy Szív fájlalva elő veszi a régi Hőseiről szöllő Énekét, s kesergő hangon eldalolja...”.

Kölcsey Ferenc, aki a húszas években elméleti alapvetését is megírja a Nemzeti hagyományok című tanulmányában, a népének, a köznépi daloknak és a történelemnek a kapcsolatát, ihlető erejét kutatva, 1814-ben egy „női éneket” fordít „rác nyelvből”, majd keletzetlenül ismerünk még két hősdal fordítását, „melyek a karvas mellett énekeltetnek”. Kölcsey fordításaival lezárul a Vuč előtti korszak a szerb népköltészet magyarországi ismeretében, s ezzel lényegében legtermékenyítőbb periódusa is, hogy a húszas években a felszívódása, magas irodalmi áthasonulás játszódjék le. Kölcsey abban az időszakban fordítja a szerb köznépi dalokat, amikor figyelme a magyar népdal felé irányul, amikor a magyar irodalomban a népiesség elve mind erőteljesebben jelentkezett. A „tónuson” kívül a románc műfaja is érdekelte, amelyet ő egynek tudott a balladáival. A mátkagyúrút visszaadó lány történetét ezért is fordítja — példát keres ebben a „tárgyasításra”, a hősénekekben pedig a „pórdalból — Iliász” elvének érvényesülésében gyönyörködhetett, és csak sajnálnunk kell, hogy többet nem tudott a szerb hősdalokról meg, mert azok ciklikus jellege, a történetiségnek sajátos, irodalmasított felfogása és kezelése egybeesett a maga törekvéseivel, amikor is a nyelvi népiességen túl, a népies szellem esztétikai vonatkozásait figyelte, nevezve azt a pórdal tónusának.

Az irodalmi népiességnek egy sajátos megjelenési formájához jutunk el éppen Kölcsey fordítás-kísérleteivel kapcsolatban: Horváth János szavai szerint a „szerbmodorú műköltői gyakorlatig”. A magyar irodalmi népiesség kialakulása ugyanis nem ment egyértelműen végbe, s míg egyfelől a nyelvi népiességen át a szellem népies megjelenéséig nyomon követte a magyar „paraszt-dalt”, másfelől kísérletet tesz mind az ún. eklogai népiességben, mind a „szerbus manier”-ben. Az eklogai népiesség a klasszicista-rokokó műfaja volt, a szerbus manier pedig már romantikus műfaj, amely Vörösmartyt is megragadja, mint a „nemesebb, finomabb népiesség” megteremtésének lehetősége (Horváth János). A magyar irodalom köztudatába a szerbus manierhez két jellegzetesség kapcsolódott: az ún. szerb trocheus, valamint a mondatok fűzésének sajátos módja, a szláv paralelizmusként ismert jelenség. Vörösmarty zsenialitásának kellett beléjekapnia, hogy ezek a formai jegyek megtermékenyüljenek és szépségük felragyogjon, bár már Kazinczy is megszólaltatta „kissé döcögösen ugyan, de a stílszínezetnek már érezhető sajátos ízével” (Horváth János):

Mi fehérlik a zöld erdő mellett?
 Vajjon hó fehérlik-e vagy hattyú?
 Volna hó, úgy már felolvadt volna;
 Volna hattyú, úgy már felröppenne.

Horváth János szerint ezt a modort és „versformát Vörösmarty tette irodalmunk sajátjává, ő lehelt reá egy ezentúl örökké vele járó stílhangulatot s öntötte el megfelelő, a magyar népies naivságban is ott-honos, de itt külön ízzel ható s a maga műköltői áhítatán ünnepivé magasztosult gyöngéd választékossággal”. Kazinczy és Vörösmarty közé Kölcey kínálkozik Panasz című versével 1823-ból, amelyben már felsejlik ennek a formának a körvonala eredeti költeményben is, azonban hibátlanul Vörösmarty tudta megszólaltatni, először 1825 őszén a Földi menny című költeményében, immár a Vuk gyűjtötte népköltészeti anyag bővebb ismeretében:

„Mennyet kell a' földön is keresni,
 Mennyet, a' föld úgy is elveszendő,
 Elveszendők a' kik rajta élnek.”

A magyar romantika és Vörösmarty kedves gondolata szólal meg a versben, immár áthasonítva, függetlenül a szerb hősénekektől. A forma romantikus karakterét Vörösmarty nem hagyja kiaknázatlanul: négy év múlva a Hedvig-ben emeli még magasabbra:

'S ment az angyal. Hajnal nyílt utána,
 Dal szövődött szárnya' zajszeléből,
 Dal, minőt a' lélek hall magában,
 Éjein ha boldog álma eljő,
 'S a' nem ösmért tündérhon' öléből
 Legrejtettebb vágya visszahangzik.

Az egykori kritika „nemzeti tündériség” vonását ragadta meg ebben a költeményben, a modern Vörösmarty-irodalom a „történeti kispika sajátos darabját” látja a Hedvig-ben. S ebben a „szerbus manier” tónusa nem kis szerepet játszott: a képzelet teremtő erejét támogatta bájos naivságával.

Vörösmarty harmadik „szerbus manier”-ben írott versével, a Csákkal kapcsolatban bepillantunk a Vörösmarty-féle szerbus manier műhelyébe is. Ebben ugyanis nagy szerepet játszott nemcsak a lipcsei Vuk-kiadás, de Wesely német nyelvű fordítás-kötete is, amely Pesten jelent meg 1826-ban. Nem lebecsülendő tény, hogy Vörösmarty a Csák-témát megénekelve a német nyelvű költészetben is próbát tett, és nem nélkülöz minden alapot az a feltevés, hogy a német nyelvű szerb hősénekek is hatottak a Vörösmarty-féle „rege” szerbus manier-rel történő összekapcsolásában, elannyira, hogy a Szép Ilonkát is „trocheikus versben és szerbus manierben” akarta megírni. Vörösmarty így mintegy összefogója, s egyben betetézője is a szerb hősdalok jellemző sajátosságainak az átképzésében, irodalmiasításában, elannyira, hogy visszahatót immár Kölceyre is, akitől a forma-ihletet kölcsönözte, emlékezetében őrizve a Panasz első két sorát:

Jaj nekem s jaj annak, a ki engem
Verset írni búmra megtanított.

Kölcsey 1831-ben írott Könnyecsepp című versében már a Vörösmarty kialakította manier-ban versel, keverve a naivnak a színeit, anélkül, hogy a népies „alantosabb voltát” is érintenie kellene, vagy ahogy Horváth János mondja: „nem csábítja arra, hogy népi alakká travesztálja önmagát, mi a magyar mintájú népiességben csaknem elkerülhetetlen volt s Kisfaludy Károlytól kezdve túlnyomólag gyakoroltattott”. Különben Vörösmarty Hedvig-je nyomán több ilyen jellegű költemény született (Czuczor, Garay, Vachott Sándor, Sárosy, Tárkányi, Gyulai), amelyek mindegyike „csaknem kivétel nélkül a Hedvig választékos, gyöngéd népiességére emlékeztet, műfaja szerint pedig sohasem dalszerű, ritkán lírai, legtöbbször elbeszélő, mondai vagy legendás tárgyú költemény” (Horváth János).

Ebben a sajátos folyamatban Vitkovics Mihálynak, a szerb-magyar költőnek, meglepően kevés a szerepe. Ő, aki Dositej és Kazinczy barátságával dicsekedhetett, a romantikának e sugallatát vállalni nem tudta, mintha egy előző kor gyermeke lett volna még, s bár ismerte Vukot is, Lukijan Mušicki barátsága, úgy tetszik, több volt neki. S míg egyfelől Kármán Fanniját szerbesíti, másfelől a szerb népdalokat „magyarítja”. Az egyikben a szerb polgári irodalom eszményeinek áldoz, a másikban Kölcseynek a magyar népdal tónusát kutató szándékát követi: keze nyomán a szerb vers magyar népies dallá válik, miként kitetszik abból az egyszerű összehasonlításból is, amit Kölcsey: Rác nyelvből című fordítása, és Vitkovics: Az elváló leány című „szerb után” készült verse tesz lehetővé. Mondanunk sem kell, Vitkovicsé a magyarosabb vers.

Vitkovics ugyanakkor keveset tud mondani a szerb népköltészet-ről is. 1819-ben jelentette meg a Tudományos Gyűjteményben tanulmányát, A szerbus vagy a rác nyelvéről címűt, amely ugyancsak felemás módon tájékoztatja a magyar olvasóközönséget arról a mozgalomról, amely Vuk munkássága nyomán támadt. Az ortográfia tekintetében nem egy helyen radikálisabbnak mutatkozik, mint Vuk, és a súlykot elvetve nem állít kevesebbet, mint azt, hogy „a rác nyelvre legalkalmasabb a magyar ABC, úgy, hogy minden hangot, minden értelmet azon ki lehet tenni, amint alább ki fogom mutathatni”, míg a „vastag Jottnak” a kérdésében egy véleményen van Vukkal: „haszontalan és terhes betűnek” nevezi, míg Vuk nyelvtanáról így vélekedik: „A rác nyelvnek megállapított és kidolgozott grammatikája nincsen. Stephánovics Vuk (Wolfgangus), szerviai születésű, adott ki Bécsben 1814-ben rác grammatikát; de ez valamint rövid, úgy hiányos is...” A szerb költészettel kapcsolatban, miután megállapította, hogy a „görög és olasz után egy nyelv sem gyengébb, egy sem éneklőbb, se nem pergőbb a rác nyelvénél, minthogy magánhangzókkal bőves”, a szerb népköltészetet emlegetve, Kazinczy fordításáról beszél: „Ilyes dalok számtalanok, és többnyire vitézi tettekről készültek, melyek traditio által a nép szájában megmaradtak”, majd példát is közöl Vuk gyűjtéséből szerb és magyar nyelven. Vuk 1820. február elsején siet is megmondani véleményét Vitkovics kiruccanásáról a szerb nyelv kérdésének terére Lukijan Mušickihez írott levelében:

„Čujemo da je nešto vaš Vitković pisao mađarski u Tudomanjošu 819. knj. X. str. 99.—108., o Srpskoj literaturi! Još nijesam vidjeo, ali bi mu rekao, da on najprije uči Srpski deklinirati i konjugirati, pa onda neka piše o Srpskome i o Slavenskome jeziku...” (Vuk-lev., II. 246. old.)

Vitkovicsnál sokkal többet tudott mondani Kultsár István és Toldy Ferenc. Kultsár Vuknak lipcsei népköltészeti kiadványát ismer-teti. Inkább tartalmi, mint esztétikai bemutatása ez Vuk munkájának. „A keleti és nyugoti ének költésnek szépségei bennök mind feltaláltat-nak — mondja Kultsár — A gondolatnak ereje, és változása, a festés-nek játszísága oly szép, hogy külömbet akármely európai poézis sem mutathat...” A naiv báj ragadja meg az ismertetőt a szerelmi dalok-ban, az, amit Vörösmarty is kutatott és éppen a szerbus manier segít-ségével kévert ki palettáján. Megállapodik a lipcsei kiadás 118. számú darabjánál és idéz is, példázva, hogy a „természetből vett kép oly hathatós és igaz, hogy az által az ének kimondhatatlan gyönyörűséget nyer...” A hősi énekek közül egy Kraljević Markóról szólónál állapo-dik meg (Kraljević Marko halála), valamint az öreg Jankóról szóló dalnál.

Toldy Ferenc 1827-ben teszi közzé értekezését a „szerbus nép-költésről”. Toldy, aki Vörösmartynak is nagy értője, költészetének első elemzője, nem pusztán ismertetést ad, hanem igyekszik megfogni azt a szellemet is, amit Vuk hozott, s felméri a szerb népköltészetnek a magyarra gyakorolt hatását. Igen jól informált Vuk személyét ille-tően is:

„... de mind ezek a Szerbus nép-költést a feledségről meg-nem menthették volna, ha egy újabb nemzeti Apostol nem támad, ki egye-nesen Szervíának bérci közül jött, felfedett kincseit a nap-világnál láttatni. Dr. Wuk Stephanovich Karadzich az első, ki a Szerbus nép-dalokat egybe-gyűjtötte, s híven, a mint a romlatlan nép szájából vevé, éltőrsaival megismérteté. Csüggetlen szorgalommal munkálkodék, még most is e hivatalának teljesítésében, s oly férfiakkal, a milyenek Kopitár, Dobrovshky, Mussiczky, biztos társaságban élvén, szép igye-kezete sikertelen nem maradhatott...” Tud a szerb énekköltészet ide-gen fordításairól, emlegeti az olasz és a német gyűjteményeket. Ő ne-vezi a szerb modorú dalokat „szerbus maniernek”, és kísérletet tesz a balladás énekek jellemzésére is, átmeneti formának tartva őket a „nagyobb kiterjedésű hős énekek” felé, s alapjában itt a ballada Arany János-i változatát fogalmazza meg, a szerb énekek e típusáról mond-ván: „fő része a történet, de az elő-adások gyakran igen is még lyrai, mindenkor pedig érzékenységgel”. De kitekint a magyar előzményekre is: jól jellemzi Vitkovics „magyarításait”, sajnálatát fejezi ki, hogy a Kazinczy fordította Azzan Agáról szóló, „ezen gyönyörűséges ének nálunk legkisebb figyelmet nem tudta nyerni”, majd Vörösmarty már jelzett verseivel foglalkozik, kikerekítve a szerbus manier magyar irodalmi életéről rajzolt képét.

Az 1830-as években Vuk Karadžić és népköltészeti gyűjteményei-nek magyar irodalmi ismereteiben új kör kezdődött. Ekkor már a fel-szívódsznak olyan erős nyomaira nem bukkanunk, mint Vörösmarty esetében, hiszen a népies költészetnek nemzeti vonulata lett egyed-

uralkodóvá, de Vuk hatása ekkor is felfedezhető, annál is inkább, mert erre a korszakra esik az első önálló magyar nyelvű gyűjtemény megjelenése is.

A romantikus triász harmadik tagja, Bajza József is bekapcsolódik a szerb népköltészet tanulmányozásába, fordít is és eszmevilágába, esztétikai nézetei közé is felveszi ennek tapasztalatit. Fordításai a témák romantikus ihletésű kiválasztását mutatják. Megragadja a szerb női dalok enyélő, naiv hangja, a szerelmi idill tiszta vonalvezetése (Alkuvás), másfelől a balladás énekek vadromantikája, amelyet pl. a Szerencsétlen lövés című énekben fedezünk fel, amelynek fordítása azokra az évekre esik, amelyekben Vörösmarty a Két szomszédvárat írta, s így Bajza fordításai természetesen illeszkednek a magyar romantika hangulataiba.

Elméleti munkásságában is nyomot hagynak a szerbus manier feletti töprengései, s már 1826-ban Toldy Ferencen a „szerbus dalok” naiv bélyegét kéri számon, mondván, hogy „a naivság is, mint a komikai hatás, nem annyira a dologban, mint inkább a kifejezésben rejlik: nyelvet kíván, a maga saját nyelvét...” (Horváth János). Úgy tetszik, a „művészi népdalról” alkotott elméletébe is belejátszott ez a gyakorlat, amikor azt mondja: „Azt kívánnám a népdalköltő művésztől, hogy ne ő ereszkedjék le a néphez, hanem egy magasabb pontot találjon s oda emelje a népet magához. Vagy hogy világosabban szóljak, ne a költő vetkezze le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem a nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal...” (Levele Toldyhoz).

A magyar népiesség elméletének kialakulásában tovább gyűrűzik Vuk Karadžić gyűjteményeinek tapasztalata. Erdélyi János tanulmányaiban nemegyszer találkozunk a Vukra, a szerb népköltészetre történő hivatkozásokkal, így a Népköltésze-tről és A magyar népdalok című értekezéseiben. A Népköltésze-tről szólva nemcsak azt állapítja meg, hogy a „népköltészet a maga életnagyságában, teljességében nem mindegyik kor birja szemünk elé állítani” s „evégett vissza kell lép-nünk néhány századdal a történetek háttérébe, mikor a költészet, mint egy Balaton, mint egy tenger, nem volt még lecsapolva különböző ágain a műveltségnek, hanem öszvessége volt minden szellemi nyilatkozásnak” és „ezen időpont a nemzetek előkora, ifjúsága” volt, de széttekint a kor gyűjteményeiben is. „Innen amit csak egy írástudatlan nép nyelvén és nyelve által előállít, kifogás nélküli; azt se nyelv-, se széptan nem bírálja, hanem elfogadja, mint kész kincset, követi, mint isteni kijelentését a nép szellemiségének”. A népköltészeti gyűj-téseket felsorolva Vukról is szól: „Így szedte össze a világhírű szerb dalokat és hősregéket Vuk Stefanovics Karadsity...” — mondja értékelve is egyúttal az eredményeket. A szerb népi dalok ritmusáról is szót ejt: „A szerbek trocheusaiban szót végez a második láb; s ők minden formáikon át igen szorosan veszik e szabályt, mely a cezúra szabálya; s a cezúrátlan sorokra, a szerb dalok magyar fordítója szerint, a közönséges szerb is azt mondaná: ezt nem lehet énekelni...” Majd tovább: „Ha minden népnek nincs is oly eredeti formája, mint a szerbnek, görögnek, mégis megtudhatjuk, melyiket szereti legjobban...” A népi dalok szerzősége kérdésében is hivatkozik a szerb

gyűjteményekre: „A szerb dalokban is van némi ujjszatolás öreg világtalan dalművekre...” A magyar népdalok című értekezésében Goethe érdeklődését említi a szerb hősdalok iránt: „Mikor Goethe a szerb népdalokkal ismertette meg nemzetét, annak örült leginkább, hogy képzelődésük és tudományuk világa egy új nép ismeretével gazdagodott...”. De Vuk gyűjtése példaként levelezésébe is belekerül. Pesty Frigyes, aki Erdélyi népdalgyűjtési felhívására jelentkezett „mintegy 80 népdal-szövegével”, levelében írja: „És valóban, ha a rációk eddigelé 3 foliántból álló népdalgyűjteményt bírhatnak, a magyar nép ereklényeit — dalait — majd szilaj, majd andalgó jellemével együtt utolsóig a feledéstől menteni legforróbb óhajtasom...”.

Az Erdélyi emlegette „szerb dalok magyar fordítója” Székács József volt, aki 1836-ban adott ki egy kötet fordítást Szerb népdalok és hősrégék cím alatt, a szerb nyelvű eredeti alapján dolgozva. Ő a legjobban tájékozott is a szerb hősdalok kérdésében, Karlócán időzve szerb barátai, külön pedig Vuk is, értékes felvilágosításokkal szolgáltak neki. Fordítás-kötete kísérőtanulmányában igen részletesen szól a népi énekek jellegéről, a gyűjtés körülményeiről. Először a dalok szerzőiről beszél, kik „a mesterkéletlen természet fiai, egy súlyos iga alatt nyögő s ez okból műveletlen hazának lakosai”, majd a szerbség költői tehetőségét érintve „dalban vigadó, dalban síró, dalban élő érzelem” jellegzetességét emeli ki. A gyűjtésekről szólva Lukijan Mušicki elsőbbségét hangsúlyozza a gyűjtés megindításával kapcsolatban Vukkal szemben is: „Musiczky püspök úr az... ki először kezdé az újabb időkben e dalokat gyűjtögetni. Ez közzé Vuk Stephanovics Karadsitytyal szándékát, és — mint mondják — kéziratát is, minek következtében a dalok első kötete 1814-ben Bécsben megjelent...”, s így előszava mintegy előlegezi azt a vitát, amely majd az 1840-es években robban ki ebben a kérdésben Vuk és vajdasági ellenfelei között. Székács, Karlócán élve, természetesen a Mušicki elsőbbséget vallóktól tájékozódott, illetve arra a Vuk előszóra támaszkodott, amely az 1814-es daloskönyv kiadását vezette be, s úgy tetszetett, igazolja Mušicki körének állítását (Különben megjegyezhetjük, hogy az ekkor támadt vita szinte még máig is elhatott, s a tudományos irodalomban fel-felbukkan.), s tud Milutinović gyűjtéséről is.

Különös figyelmet szentel a versmértéknek. Megállapította, hogy hűség tekintetében a kül- és belföldi fordítók sokat vétettek, nem tartották be „a szerb daloknak alakját vagyis képletét”. Majd vitába száll Vukkal a mérték tekintetében, cáfolva a sorok trocheikus voltát: „Hogy a hősdalok tíz szótagúak, s hogy a negyedik szótaggal e szónak végződnie kell: az igaz; de hogy a hősdalok trocheusokban vagnak írva, az képtelen állítás. S igen különös, hogy a fordítók, fordításaikban épen ahhoz ragaszkodának, mi Vuk úrnak állításában hamis, azt pedig elmellőzik, mi az állításban helyes”. Munkája további részében a maga „szabadságait” mentegeti, magyarázva, hogy a cezúra pontos betartásával nagyon megkötötte kezeit, majd felsorolja szövegei forrásait, végül pedig ajánlása következik:

„A munka ajálva van a szerbeknek Dunán és Száván túl, szomszédinknak, hajdani bajtársinknak, kik utolsó harcaikban Európa méltó figyelmét vonák magokra, kik a mostani békenapokban egy béke-

szerető fejedelem fáradhatatlan igyekezetei által szép jövődönök lépdelnek eleibe. Ajánlva van a szerbeknek Dunán, Száván innen, testvéreinknek; és ajánlva t. rudnai Nicolics Péter úrnak, a fordításban segítőmnek s barátomnak”.

Gyulai Pál, ki 1887-ben újra kiadta Székács fordításkötetét, röviden ugyan, de ismerteti Székács munkásságát is. Szerinte 1828 őszén kezdett foglalkozni a szerb népköltéssel, s 1830 elején publikálni kezdi fordításait a Koszoróban és az Aurórában. Székács szerepéről pedig így nyilatkozott: „irodalmunkban a szerb népköltészet ismertetését sikerrel kezdeményezte, s fájdalom, mind e napig sem igen talált követőkre”.

A múlt századot Margalits Ede kötete, a *Kraljevic Márkó (Márk királyfi) Délszláv népballadák a XV. és XVI. századból* című zárta le, amelynek második kiadása 1899-ben jelent meg. Kötete 31 délszláv hősi ének fordítását tartalmazza, (a szerző pontos statisztikája szerint 6560 verssor ez), úgy csoportosítva az egyes dalokat, hogy azok „a hős életére nézve biographiai kapcsolatban” legyenek. Marko Kraljevićnek tehát népi koncepciójú „életrajza” bontakozik ki a hősi dalok e füzéréből, amelynek élén a Vukasin király házassága című hősdal áll, záró-darabja pedig a Márk halála című. A tudós szerző, aki Mažuranić neves epikus költeményét, a Csengics-Szmail aga halálát is lefordította, és Horvát történelmi repertóriumát készítette el, a hősdalok ilyen elrendezésében nemcsak esztétikai szempontokat érvényesített, hanem elsősorban történetiket, hiszen a Marko Kraljevićről szóló hősdalokat „mint érdekes gyöngyfüzért egy időrendi egésszé fűzte”, miként ő jellemzi a horvát Ivan Filipović munkáját, aki e dalokat ilyen elrendezésben jelentette meg, s akinek ötletét maga is felhasználta.

Bevezetőjében a szerb népköltészet iránt megnyilvánult érdeklődésről számol be, s Goethenek tulajdonítja e dalok felfedezésének érdemét: „Goethének fordítása és véleménye az egész művelt világ figyelmét felhívta a népköltészet ezen aranybányájára; magok a délszlávok is figyelmesekké lettek ez eddig kevésbé vett kincseikre...” A magyar fordítók közül Vitkovics Mihály és Székács József nevét emlegeti, ugyanakkor sajnálkozik, hogy „e dicséretes kezdeményezés nem igen talált folytatóra, úgy, hogy a délszláv költészet tényleg ismertebb a német, olasz és francia irodalomban, mint a mienkben, pedig több millióra menő délszláv, horvát és szerb él Szent István koronájának területén, a többiek pedig legközelebbi szomszédaink és már e szempontból is nemcsak érdekes, hanem szükséges is volna, szellemök tükrét, költészetüket és irodalmukat ismertetni és ismerni”. A továbbiakban a történeti Marko Kraljevićről beszél, meghúzva a népi és történetirodalmi szemlélet között a határt, majd rövid esztétikai méltatást ad: „Nézetem szerint ezen népballadák legfőbb szépségét a Goethe által kiemelték mellett, főképpen azok antik naivsága képezi: ami az erények sorában a szerénység, az a szép birodalmában a naivság, mindkettőnek hatása ellenálthatatlan!”

A diák Ady figyelmét is a Marko Kraljević-mondák kötötték le, azonban a verselgető Ady forrása Jireček: *A bolgárok története* című műve volt, amelyet jutalomkönyvként kapott, miként azt Kovalovszky Miklós megállapította (Ady, a diákköltő. Magyar Csillag, III. 9.) a

Márkó király című Ady-vers kapcsán, amelyből csak a következő két sort emeli ki, s ezt is csak nyelvi ötlete miatt tartja figyelemre méltónak:

Letűnt a pogány „hold” előtt
Szerbországnak fénylő napja...

Századunkban új fejezete kezdődik a Vuk-feltárta hagyomány életének — az irodalomtörténeté és a műfordításé. A magyar irodalom az utóbbiban inkább jeleskedett (Csuka Zoltán, Kiss Károly), ezek a kérdések azonban közvetlen feladatunkon már túlmutatnak. Vuk élő hagyománya mindenekelőtt XIX. századi jellegű, mert ott még közvetlen kapcsolatok és hatások szálain futhat a figyelem, s itt fedezheti fel a kölcsönösség értékes és érdekes képletét is, mit kimutatni tanulmányunk egyik célja is.

III.

Eddig a szerb népköltészet és Vuk munkássága nyomait kerestük a múlt század első felének magyar irodalmában, most Vuk és a magyar szellemi élet találkozásairól kell szólnunk, mert azok, bár közelről sem voltak olyan intenzívek, mint amazok, elsősorban a szerb irodalmi élet fejletlensége, nem utolsó sorban pedig Kopitar hatása következtében. Vuk Bécsbe jutva, s Kopitar közelébe kerülve, a német irodalom áramkörébe jutott, ellenségeskedései a vajdasági szerb írókkal pedig figyelmét elterelték arról a szellemi életről, amely Magyarországon volt formálódóban, s jeleztük már, hogy végső kihangzásában legalább olyan áldásos lett volna Vuk munkásságára ennek hatása, mint volt a német irodalomé s Kopitáré, aki Vuk figyelmét elsősorban a nyelvészeti kérdésekre irányította.

Vuk Budán tartózkodva, Kazinczy triászának szerb-magyar tagjával, Vitkovics Mihállyal igen gyorsan megismerkedett. Vitkovics agilis szellem volt, nem csoda, ha felfigyel az irodalomba lépő Vukra, azonban a Vuk-levelezésben (amelyet áttekintésünkben igyekeztünk felhasználni, s arra támaszkodni) mégis Rummy Károly György nevét kell először is megemlítenünk. 1817-ben Vuk írja Lukijan Mušickinek: „Ne zaboravite mi javiti, šta ste profitirali u dvoru S. S. Rumij je pisao G. Kopitaru (čitao mi je pismo) i poslao mu nešto za učene novine (ponajviše mnenija S. S.) kao n. pr. zašto se zove Hercegovina (no čini mi se to će biti kao knjiga), kako su se Mažiri krstili it. d. videćete kad se napećata. Piše da ga Hadžić i Hranislav uče Srbski, a on njih Grčki, kaže da je Mitropolit narodnij poeta, Hadžić Anikreontik...” (Vuk-lev., II. 349. old.).

Rummy a felvilágosult kozmopoliták utolsó mohikánjai egyike volt (ezt az embertípust semmisíti meg majd a XIX. század felébredt nacionalizmusa), aki a szellem emberét látta csak, az írás elkötelezettjei között érezte jól magát, a szellemet látta, nem a népi hovatartozást. Éppen ezért vállalhatta a kultúrközvetítő szerepét: „... a Magyarországon élő különféle népek irodalmát, szokásait, kereskedelmét, társadalmát akarta egymással megismertetni” (Fried István: Rummy K.

György, a kultúrközvetítő 1828—1847. Fil. Közl. 1963. 1—2.). Ebbe a törekvésbe kapcsolódik az a munkája is, amelyről levelében Vuk tájékoztat, tegyük hozzá, nem éppen lelkesedéssel. Vuk ellenszenvét azonban nem Rummy s nem is az általa írott cikkek, hanem a „Mitropolita”, a levélben kétszer is előforduló S. S. (Stratimirović) váltotta ki, akinek cikkeit Rummy szorgalmasan fordítgatta. Vuk és Rummy között különben Kopitar a kapocs, ő ismerteti meg Vukkal is, s viszonyuk majd akkor hidegül el, amikor Rummy egy időben, az 1820-as évek végén megpróbál együtt haladni a magyar nemzeti mozgalommal, s magyar népdalfordításokat küldözget Londonba a tudós angolnak, Bowringnak, aki a szerb népdalok angol gyűjteményét éppen úgy megjelentette, mint a magyarét.

A következő két esztendőből három olyan mozzanatot emelhetünk ki Vuk levelezéséből, amelyek magyar érdekűek. Az első Luka Milovanov tollából származik, aki kedvetlenségéről ír Vuknak: „Nije mi na um palo, da bi tkogod ovu reć miris rekao da nije naša, ili da smo mi ovu reć *marva* od Madžarske reći *marha* uzeli, pa evo i to dočeka, a šta li ću ga jošte dočekati?” (Vuk-lev. II. 102. old.). Vuk barátjának ilyen nézete teljesen érthető, ha arra gondolunk, hogy a Vuk emlegette „nacionalizmusz” éppen a nyelv terén manifesztálódott a történelem mellett leginkább — a Horváth Istvánok érája volt ez az időszak. Ez a szellem szólal meg Vuk elmefuttatásában is, amelyet egy Mušicki-hoz írott levelében olvashatunk a Chloé (Vuknál Hloja), illetve a Liza név kapcsán, mondván, hogy a Liza név a szerb nyelvben csak német nőt jelöl, míg a Chloé mindenkit jelenthet, aki nem szerb, majd így folytatja: „smiješan brak nije samo s njemicom, nego i sa madžaricom, i s turkinjom, i s grkinjom, i s cincarkom, i s vlainjom itd. Ako se tu gleda samo na vjeru, ja ću moju švabicu sjutra posrbiti, ali ona opet neće biti Ljubosava... Vidite, kako se pita, kome je čela za klobukom...” Đorđe Magarašević Vukhoz írott leveléből pedig (1819. okt. 13. után) az akkori Magyarország területén élő nemzetiségek dilemmája szólal meg, amelyek a felébredt magyar nacionalizmus sodrába kerülve, a maguk nemzeti öntudata ébredése mellett („Jedna frakcija veli, Slavenski treba pisati; druga slavenoserbski; treća srbski; no ili tako, kako narod govori? ili, da se taj narodnij jezik popravlja po pravim grammatičeskim pravilima Srbske Grammatike? Kakve Grammatike? Vukove? Bož' sačuvaj!”) az elnemzetlienedés kényelme-sebb útja is felmerül, amelyet Magarašević így foglal össze: „ne treba ništa ni pisati; šta smo mi u Madžarskoj? Ako sebi sreću želimo, to treba da nas, i naš jezik (jer crkvu naš car, kao i drugim nacijama dopušta) sa svim zaboravimo; mi smo jedanput Madžarskoj inkorporirati; po njiovima zakonima se vladamo, njiov dakle jezik i običaj da primimo i sve, čim se sad ot nji otlikuemo, sa svim zaboravimo, što to brže bude, to će za nas bolje biti...” (Vuk-lev. II. 475. old.). Magarašević, majdan a Letopis szerkesztője természetesen nem osztozik ezzel a véleménnyel. Vuknak is azért írja meg, hogy az, félretéve munkáit, nevensen egyet.

A nacionalizmus első ilyen lobbanása után az ismerkedés békésebb esztendei következtek. Vuk levelezése ezt az időszakot néhány érdekes adattal idézi meg. Felbukkan Vitkovics Mihály „csokolózó

képe" (1820. július 17.) Vuknak Kopitarhoz írott beszámolójában idézve Vitkovics szavait: „Zašto... mi nemamo toliko vremena, da pišući mislimo o svakoj reči kao i Vi”, majd így folytatja Vuk: „I na poodu kad smo se poljubili, preporučio mi se i u napredak da ga ne zaboravim...” (Vuk-lev., I. 179. old.), megtudjuk, hogy Schedius Lajos, az esztétika tanára a pesti egyetemen, 1822-ben Vuk daloskönyvét olvassa, Jovan Mostarski beszámolója szerint: „A Gd. Šedijus (koji čita tvoje pesnarice, kao ja ili ti) i nikoji mi dan reče: »ako oću s radošću s ovoga sveta da preminem, treba se, veli požuriti, da se ta knjiga izda već jedanput, ali čisto Srbski ne mešovito!«” (Vuk-lev., IV. 189. old.), felbukkan Joakim Vujić vándortársulatának egy temesvári előadásáról szóló hír is: Dim. Tirol, Vuk tudósítója, kárörömmel ír Vujić felsüléséről: „Vuic je iz Temišvara otišao; jer mu mlogi govorili da se ne sramoti. Kad su igrali Sestru iz Iriga, to sam bio i ja u Teatru, i mogu vam kazati, da su Diletanti vesma dobro igrali; nego se on suviše krivio, pa to još nije dosta, nego se u trećoj Sceni u Čakširi popišao pa tako na polje izišao, da s popišanim Čakširima rolu svoju izgovori. Zato su ga mlogi izobličili, i savjetovali mu, da više komedije u Temišvaru ne pravi...” (Vuk-lev. IV. 570.) Vujić Vuk ellensége volt, érthető tehát az erősen festett kép. Minket közelebről éppen a levélrészben az érdekel, hogy a színmű, amelynek előadásáról itt szó van, egy magyar mű átdolgozása volt. Dim. Tirol leveleiben még egy magyar vonatkozású adatra találunk: egyik levelében nemcsak nyugtázza a Vuk küldötte Daloskönyvet és nyelvtant, de arra is kéri Vukot, küldene még egy nyelvtant, „jer sam obećao jednu Holebrantu, Mađarskome Spisateljju pokloniti” (Vuk-lev. IV. 572.), majd egy évre rá (1825. áprilisa) ismét visszatér erre a témára: „Ja sam moju Gramatiku onom Madžarskom Spisateljju već odavno na dar poslao, i tako se nje sad lišavam...” (uo. 576.). Hogy ki volt ez a Holebrant nevű magyar író, megállapítani nem tudtam, mindenesetre így is érdekes adaléka e tény a valamikori kapcsolatoknak.

Vuk 1826-ban a Zrinyiasz felől érdeklődik bródi levelezőjénél, Ignjat Brlićnél: „Je li vam poznata Rvatska (e)popeja pod imenom Sirene, koju je napisao Nikola(?) Zrinyi? Ona je prije 200 godina štampana u Veneciji, i jedan ekzemplar ima neki Mijanović iz Zagreba, koji sad od Rijeke (Fijume) u Požunu na dijeti. I Šafarik spominje malo tu Sirenu...” (Vuk-lev. V. 119. old.). Brlić válasza a következő volt: „Od horvacke Epopeje Cirena još nikada ništa čuo nisam, fala vam koji mi to javiste, baš ću u Zagreb pisati momu negdašnjem, a sada tamo pribivajućemu Profesoru Gmazu, da mi ju dade od G. Mijanovića, doka se s' diete povrati, prepisati — ako dopusti...” Valószínűleg az 1817-es Kazinczy-kiadás híre jutott el Vukhoz, aki éppen azokban az időkben kezdett érdeklődni a régi irodalom kérdései iránt, Dubrovnik költőit fedezve fel. Tájékoztatlanságuk sem meglepő: a magyar irodalom is alig tíz esztendeje, hogy alaposabb ismereteket szerzett a magyar nyelvű Zrinyiaszról.

Martin Hamuljak a Tudományos Gyűjtemény 1826-os évfolyamát emlegeti Vukhoz írott levelében, Vuk pedig Kopitart tudósítja ellenfelük, Hadžić véleményéről, aki szerint Magyarországon magyarul latinul kell írni („On kaže, da se u Madžarskoj mora Madžarsko-

Latinski pisati . . .” Vuk-lev. I. 273. old.), mintegy tovább folytatva azt az eszmefuttatást, amely a tízes évek végén már egyszer foglalkoztatta Vukot és társait. Vuk ebben az időben Budán tartózkodik: Ságít várja, az Egyetemi Nyomda igazgatóját korrektori állása ügyében (érdekes lenne ennek az ügynek egész anyagát összegyűjteni!), amelyet Vuk nem kapott meg, hiszen a kancelláriánál a szerb ügyekben Stratimirovićé volt a szó. 1828-ban ismét Rummy névével találkozunk: ekkor indult meg a Bowring féle angol gyűjtemény körüli munkálat, amelyről először Döbrentei Gábor adott hírt a Tudományos Gyűjtemény 1828-as évfolyamában. Kopitar ugyanebben a levelében emlegeti Jankowich Ferencet is, a híres gyűjtőt, a szrbulyák ügyében (Vuk-lev., I. 301. old.). 1828-ban Jan Kollar a hypermagyarokat és hyperteutónokat emlegeti (Vuk-lev., V. 510.). Ugyanebben az esztendőben Vuk a magyarországi bíróságokról mond rossz véleményt (Vuk-lev., I. 69.), majd a postáról nyilatkozik: „Pisma nemojte mi ni unapred frankirati, jer Bog zna, kako bi mi ji donosili (osobito u Madžarskoj)” (Vuk-lev., I. 311.).

Az 1830-as esztendő a Vuk-levelezés legérdekesebb magyar vonatkozású adalékát tartalmazza: felmerül Széchenyi István neve, ami annál jelentősebb, mert Széchenyi naplójában is nyomát találjuk Vuk Karadžić nevének. A fiatal Aleksa Popovski, Miloš Obrenović egyik titkára, akit majd pár év múlva Miloš könyörtelenül levágat, 1830. szeptember 20-án Széchenyi pozsareváci látogatásáról tudósítja Vukot:

„Gospodin Graf Sečenji, jedan od najznatniji nesamo Magnata Madžarskij, nego i Muževa sadanjeg veka, svratio se dolazeći iz Carigrada k knjazu našem.

Iz među pročeg razgovora mog sa njim, bila je reč i o vama, i izjavio mi je želju poznavati vas. Ja vam sa radostju preporučujem poznanstvo njegovo — učinite mu Podvorenije dok još bude u kontumacu, pak čete se uveriti, da vam o njemu nisam mlogo kazao . . .” (Vuk-lev., V. 611.) Széchenyi 1830-as keleti utazásának naplójában számol be Miloš Obrenovićnál tett látogatásáról, s Miloš udvarában, úgy látszik, a Vukkal levelező Aleksa Popovski váltotta ki a rokonszenvét, neve a naplóban többször is felbukkan, ő fogadta Széchenyit, és ő volt a kalauzok is. Széchenyi október másodikai keltezéssel írja naplójába:

„Miloš minden körülményesség és nagyképűség nélkül fogadott bennünket. Romlatlan, tiszta, természetes ember — nem tud sem írni, sem olvasni, de felér a mi legtöbb hivatalnokunkkal. Mindent tud, mindent megjegyez, tudja magát mérsékelni, a megfelelő időt kivárni, tud alakoskodni, hallgatni. Vukot (Stefanovics) elejtette, mert az túlságosan a papság ellen foglalt állást. Ő ugyanúgy gondolkozik, mint Vuk — de e komédiának köszönheti, hogy a papság él-hal érte”, majd franciául folytatja: „Feláldozott egy embert, aki Zimonyban maradt és akit ő titokban támogat — ezzel megerősítette hitelét, ami feltétlenül szükséges és nélkülözhetetlen Szerbia számára. Uralkodói jellemvonás — ha Vukot megtartja, ez magánemberi vonás lett volna . . .” (Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban. Szekfű Gyula előszavával. Bp. év nélkül, 149. old.). Széchenyi értesülései aránylag pontosak. Aleksa Popovski beszélhetett a Code

Napoleon fordításáról is (Vuk volt az elnöke a bizottságnak, Popovski pedig tagja), bár éppen Vukkal kapcsolatban valószínűleg fogalma sem volt arról, hogy a Miloš-i uralkodói „jellemvonás”, amellyel elejtette Vukot, Vuk legszörnyűbb lelki válságát szülte. S Miloš tudott kegyetlen is lenni, nemcsak alakoskodó, miként Széchenyi látta: Aleksa Popovski sorsa ezt bizonyítja. Mikor Miloš megtudta, hogy lánya szerelmes levelet írt a tehetséges fiatalembernek, elrendelte, hogy azt késekkel darabolják fel és úgy ássák el egy bokor tövébe.

S van Széchenyinek ebben az útinaplójában egy nagyon érdekes feljegyzése is a niši Čele-kulával kapcsolatban: „Mielőtt Nissába érünk, ahol Ó-Szerbia kezdődik, tornyot látni, amely a legkülönösebb a maga nemében. Befalazott emberi koponyákból áll — az utolsó előtti forradalomban kivégzett szerbek koponyái! Ijesztő látvány! Ilyen előzmények, ilyen iskolák és tapasztalatok vetették meg a szerb egységnek, valamint annak az alapját, hogy az országban összetartás van és nincsenek előítéletek. E keserű vérpatakból, mely a függetlenségért ömlött, előbb-utóbb szabadságnak és boldogságnak kell születnie és meg is születik majd Szerbia számára”. Elmélgedését így fejezi be: „Milyen költeménynek való tárgy lenne ez a torony. A sok jajszó és fájdalom, mely benne elnémult, etc., etc., etc.” S még egy reflexió e témával kapcsolatban, most már a maga nemzetére alkalmazva: „Félek, félek, hogy nálunk hiányzik a nissai torony!” Ez a téma több mint száz esztendeig várta költőjét, Vasko Popát.

Az angol Bowring 1830-ban jelentette meg a *Poetry of the Magyars* című kötetét, Eszterházy Pál hg-nek ajánlva, ki Ausztria londoni követe volt. Kopitar nyomban tudósítja az ekkor Szerbiában tartózkodó Vukot az eseményről (Vuk-lev., I. 370.). 1831. június 5-én pedig Petar Ristić keltezi Vukhoz küldött ajánlólevelét Székács József számára (Vuk-lev., IV. 211. old.), amelyben többek között arról ír, hogy Székács, a Nikolić családnál nevelő, a szerb népköltészetnek nagy tisztelője, és az a szándéka, hogy nemzete íróival megismertesse azokat, ezért ő a maga példányát adta neki. 1834-ből fennmaradt Székácsnak egy levele is Vukhoz (Vuk-lev., VI. 422.), amelyben Vuktól bizonyos szavak, kifejezések magyarázatát kéri, 1836-ból egy tudósítás emlegeti Székácsot, aki, a levél írója szerint, a Maticának ajánlotta fordítás-kötetét (Vuk-lev., IV. 282. old.). Hogy ebben az információban rosszindulat vagy pedig a tények egyszerű nem ismerése van-e, nehéz megállapítani. Tudjuk, Vuk a Matica srpskával nem volt jó viszonyban, Székács pedig a szerbségnek ajánlotta fordításainak gyűjteményét. Kétségtelen azonban, hogy Székács és Vuk kapcsolata a XIX. századi magyar—dél-szláv irodalmi érintkezések egyik legérdekesebb szakaszát jelenti.

1833-ban Vuk már a szerbek és horvátok együttműködését is szorgalmazza, Brlić nyelvtanával kapcsolatban, aki a horvátoknak is a cirillbetűs írás átvételét ajánlotta, Lukijan Mušickinek ezt írja Vuk: „Samo da je šokce dotle sovesti, da reknu da su Srbi i da prime naša slova, a neka veruju šta im drago (i Nemaca i Madžara ima od tri zakona, pa su opet jedan narod)...” (Vuk-lev., II. 344.). Vuk levele nemcsak a magyar viszonyok jó ismeretét mutatja, s nemcsak azt a törekvését, hogy a nemzetiség fogalmát elhatárolja a felekezeti hova-

tartozástól, de délszláv koncepciójáról is tanúskodik. Ugyanebben az esztendőben értesíti Vukot Timotije Ilić arról, hogy már hat esztendeje elkészítette egy *Vak Béla* című 12 íves mű fordítását, de pénzhiány miatt kiadni mindaddig még nem tudta (*Vuk-lev.*, VI. 166.). 1835-ben pedig ismét a nyelv-kérdés bukkan fel a Vukhoz írott levelekben. Jovan Mostarski írja 1835 februárjában Pacsérről:

„Pačir, Pačir selo, u kome ja bolujući i teško jadikujući, ovo 4 godine prebivam, jest mi se tako omrazilo, da ja kadšto u sobici zapavam, da se sve ori sva širom dolina pačirska... U bolesti težkoj, kad sam se sav osušio bio, morao sam Madžarski jezik učiti: ovaj me je današnji moj život i moje današnje (tobože) zdravlje jesu mi dar ot toga jezika! Mi advokati Madžarski raditi i pisati obvezani. Sad znadem: otkud dolazi Uroš: od Ur Uracs, znači Gospodin Gospodičić: to su ime kraljevi srbski od Madžara primili, i svojim sinovima nadevali Uracs-Uros. Mene taj jezik mnogo košta, no ja sam ga naučio i radim cum honore!...” Ugyanebben a levelében írja: „Ja, da ne znam Madžarski, ili bi propao ili u Turke otišao!” (*Vuk-lev.*, IV. 203—204. old.). Így vetíti ez a Mostarski-levél előre 1848 eseményeit a nyelv-kérdés ártatlannak látszó mozzanatával. A magyar reformkor magyarosodó életével találták magukat szemben a nemzetiségek, amelyek életét szintén átjárta már a polgárosodás nemzeti eszmevilága. Igen tanulságos, hogy a Vuk-levelezés éppen ezt a szellemi szférát idézi meg, mind nyilvánvalóbban mutatva, hogy a két nép mind kevésbé érti meg egymást, már tíz évvel negyvennyolc előtt.

S van valami jellemző abban a tényben is, hogy a Vuk-levelezésben tíz esztendő s úr van: 1848-ig magyar vonatkozású adalékra nem bukkanunk, s akkor hirtelen ismét elszaporodnak a tudósítások. A két nép a barikád két oldalán találta magát és a megváltozott atmoszférát igen jól illusztrálja Jeremije Gagić Dubrovnikból írott levele 1848. április 13-án: „O! da čudnoga i velikoga užasa u svoj Evropi prosvetenoj — pa i u Austrijskoj Monarhiji! Meni se čini, da nikad već neće biti ništa utvrđeno, ili, bolje da reknem, uređeno, kako što je bilo, jerbo utvrđeno ništa nije bilo. — Šta se čini u Ungariji sa Slavima? Čujem da su svi pobesnili kako i ostali narodi. Što se čini u Srbiji...”, majd május 20-án ezt írja: „Iz Beogradskij novina vidim, da su otvažnij korak učinili naši Srbli u Madžarskoj: daj im Bože dobar uspeh! — Narodnost, pa narodnost i jezik!” (*Vuk-lev.*, III. 54—55. old.). Ugyanebben az időben, 48 májusa, Jovan Gavrilović Belgrádból írja a híreket Vuknak: a török katonaságot akart küldeni Szerbiába, hogy megvédje Szerbiát a magyar támadástól, aztán pedig, hogy Karlocán Šupljikacot vajdává választották, a mitropolita pedig patriarha lett, majd így fejezi be levelét: „Žao mi je ako G. Loze s Košutom se pogodi...” (*Vuk-lev.*, III. 309.), Triesztből pedig Dimitrije Vladislavljević kérdezősködik (1848 júliusában): „Po novinama vidi se, da Madžari malo uvažavaju i Hrvacku stvar, a mlogo manje Srpsku. Pa oklevajući bojim se, da i oni ne ohladne u svojoj revnosti...” majd 1848 szeptemberében írja: „Naši se Hrvati do sada još nigde ne udariše s Mađarima, da bi Bog dao; da se mirnim načinom namiri, a s druge strane, bojim se da ih Mađari ne namame na tanak led” (*Vuk-lev.*, IV. 495. ill. 498. old.). Vuk tollából Mih. Petr.

Pogodinhoz írott leveleiben találunk magyar nyomokat. 1848. július 25-én arról értesíti orosz barátját, hogy Rajačić pátriárka lett és „ebben a pillanatban valóságos háborút visel a magyarok ellen” (Vuk-lev., VII. 514.), majd 49-ben arról ír, hogy „Oroszország befejezte a magyarországi háborút”, s az érdeklí, mi lesz a magyarokkal, az ausztriai szerbséggel és általában a szlávssággal (uo. 515. old.).

Ezeknek az éveknek legérdekesebb anyagát Vuk és Justin Mihajlović vukovári kereskedő levélváltása szolgáltatja. Vukovár a felvilágosodás egyik szép szigete volt már akkor, amikor Hajnóczy alispánkodott benne, s Justin Mihajlović példája bizonyítja: a XIX. században is tovább éltek ezek a felvilágosodás kori hagyományok, s alakultak is, haladtak a korrallal. hogy Vuknak kis köre volt Vukováron — ezt bizonyítja. Justin Mihajlović is ebbe a körbe tartozott. Szorgalmas kereskedő volt, aki azonban raktárában gazdag könyvtárat tartott, maga is írt, naplót is, újságcikkeket is, fordított is. Messzebbre is látott kortársai zöménél: „U ono burno i ludo vreme, ljut na bespametno držanje mnogih Srba, onako otprilike kao Sterija u Rodoljupcima...” — írja róla egyik ismertetője. A Vuk-levelezésből is ez az arc néz ránk. 1848. május 11-én kelt levelében írja Vuknak: „Narod, koji oće neki vid samostalnosti da ima, nema svog jezika, niti ga kolovođe tog pokreta znaju. Šta to oće da bude kažite vi meni, ja to sve nerazumem. Ja sam mislio, pre, ne samo da sam Patriot, nego i da nisam baš od najstražnji — al eto sad vidim — da ne samo da ništ neznam... nego da nisam ni Patriot, bez sumnje zato što ne đuparam kao pomaman... Naš se Moco... sad me proglašuje Mađarom...” Majd tovább: „Mi se ovde spravljamo ratu ako Mađari udare. Ja sam dvocevku napunio...” (Vuk-lev., VI. 339—340.). Nagyon érdekes Vuk és Daničić közös levele Justin Mihajlovićhoz 1849. januárjából, amelyben pesszimizmusukat fejezik ki az ügyek állásával kapcsolatban, pontosan megfogalmazva a dilemmát: „Ja jednako želim da u Austriji nastane federacija, a jednako se opet bojim kako ćemo mi sami sobom upravljati...”. S tudják, amit majd a Bach-korszak igazol is, hogy „kevesebb lesz az eredmény”, mint amennyit a kiömlött vér megkövetel, s ennek okát a „magyarok barbárságában” éppen úgy keresik, mint abban, hogy a szerbségnek nincsenek elhivatott vezetői (uo. 245. old.). Itt olvashatjuk Đuro Daničić nagy krédóját is 1848. áprilisából, amikor már nyilvánvalóvá vált Magyarország nemzetiségei előtt, hogy választaniok kell a „nemzetiség” vagy a „szabadság” kérdésében. A kossuthi politika ezt, önmagába merülve még csak kiélezte, hiszen ezek a kérdések a magyarok számára csak Ausztriával szemben vetődtek fel, míg a nemzetiségek sokkal bonyolultabb kérdések előtt álltak: a magyarokkal harcolni-e a szabadságért, vagy Ausztria oldalára állni a „nemzetiség” nevében. A polgári romantika szelleme ezt az utóbbit sugallta (uo. 727. old.). E periódus lezárásaként még egyszer felbukkan Kossuth neve (1849. ápr. 12.) egy Kotorból írott levélben: „Žalosni glasovi čuju se za našu braću u vojvodini, gledajte da uvatite toga galijota Košuta” (Vuk-lev., VII. 73. old.). De hogy hirtelen mennyire megváltoztak az idők, azt már nem a levelezésből, hanem a Vuk-monográfiából tudjuk. Miodrag Popović, Vukról szóló könyvében írja: „Patriažhov fijaker ne zaustavlja se više, kao pre 1848, pred Vukovom

kućom u Beču. Umesto Jelačića i Rajačića, u Vukov dom u jesen 1849. dolazi mladi mađarski rodoljub, student etnografije, jedan od onih koji se među prvima shvatili greške Košutove politike prema Srbima..." — Vámbéry Árminről van szó, akit Vuk „minden fenntartás nélkül, szívélyesen fogad”.

Az 1850-es években az emigrációban élő Mihajlo Obrenović Vukot gr. Hunyadinak akarja bemutatni (Vuk-lev., VII. 640.), 1852-ben egy fia tanulmányai miatt aggódó apa ír Vukhoz igen tanulságos levelet, amelyből a 48 előtti idők érdekes képe bontakozik ki, előterében a nyelvkérdéssel: „Ja sam imao sina — írja Kikindáról Luka Kengelac — koji je po pređašnjoj sistemi u Grammatikalnim Klassama Latinski i Nemecki u Temišvaru učio, a kadsam uvidio da je Mađarski Jezik već ovladao, dvignuo sam ga iz Temišvara, i odneo sam ga u Arad gdi će Mađarski moći naučiti: tu je dve godine bio, gdi je samo Mađarski učeći se ono što je u Temišvaru Latinski i Nemecki u Grammatikalnim Klassama bio naučio zaboravio, a Mađarski ne naučio...”, aztán a zürzavaros időkben azt is elfelejtette, amit magyarul tudott, s hogy tovább bonyolódjék a helyzet, 49-ben ismét német iskolába kerül a fiú, s természetesen eredményt felmutatni nem tud (Vuk-lev., V. 168. old.).

A Vuk-levelezés utolsó magyar nyoma 1853-ban bukkan fel, amelyben a magyar irodalomról esik szó. Vuk Teresa v. Jakobot értesíti a *Tamás bátya kunyhója* magyar és szerb nyelvű fordításairól: 3 magyar nyelvű fordításról és két szerb nyelvűről tud (Vuk-lev., V. 26. old.).

Amint láttuk, személyesen Vuknak kevés megnyilatkozásával találkozhattunk, inkább a hozzá intézett levelek beszélnek irodalmi és politikai ügyekről, s azok is úgy, hogy a nyelv-kérdés át meg átszövi gondolataikat, mutatva, hogy milyen érési folyamatokon át haladt a szerb polgári gondolat abban a harminc esztendőben, amely az 1848-as forradalmi időket megelőzte. De Vuk szemléletében sem a magyar irodalom élt, utalásai a nyelvi állapot kérdését érintik, mint az 1820-as évek elején kirobbant polémiájában a népi nyelv körül, amikor Jovan Ranitović-Geršićnek válaszolva, a fonetikus írás ügyében többek között arra is hivatkozik, hogy még Magyarországon is a legegyszerűbb paraszt is úgy beszél, mint valami tanult úr vagy ahogy a legnagyobb írók. Csodálatos azonban, hogy annak a nyelvi harcnak, amely a magyar irodalomban éppen fellépése idején robbant ki, s tartott évekig, nyomát Vuknál nem találjuk, hiszen kérdései abban is sorra felvetődtek, s volt két fajta baráti köre is, amely könnyen tájékoztathatta volna: egyfelől a magyar kultúrkörben mozgó és Pesten élő szerb írók, mint amilyen Vitkovics volt, másfelől a németül író magyar írók Kisfaludy Károly köréből (pl. Rummy, Schedius stb.), akikkel ugyancsak érintkezett.

Végezetül meg kell említenünk azt a mondai hagyományt is, amelyet Vuk írásaiban lelhetünk meg, s amelynek magyar vonatkozása is van. Népköltészeti gyűjtésének ún. bécsi kiadását (1841.) jegyzetek kísérik, s a zemuni vak Jeca énekesnőről szólva, a Bogati Gavan kapcsán a következő mondát jegyzi fel:

„... U Madžarskoj pripovijedaju da se u jezeru Balatunu, kad je nebo vedro i voda bistra, i sad vide zidine od Gavanovijeh dvorova; u Imotskome imaju dva jezerca od kojijeh se veće, koje nigđa ne presiše, zove Crveno jezero... , više ovoga na brijevu poznaju se zidine od nekakve zgrade za koje se onđe pripovijeda da su krajnji ostatak od Gavanovijeh dvora, pod kojima se zemlja provalila i ono jezero postalo”. S valóban, a magyar néprajz számon tartja ma is a Balatonnal kapcsolatos hasonló jellegű mondákat, amelyeket legújabban Vajkai Aurél így foglalt össze *Balatonmellék* című könyvében (1964.): „Akad monda, amely a tó fenekén elsüllyedt faluról, templomról szól, de hát az elsüllyedt város, falu és annak kísértetiesen megszólaló harangja Európa-szerte elterjedt motívum...” A badacsonyi Harangozó sziklamondáról Eötvös Károly neves művéből, az *Utazás a Balaton körülből* értesülünk. Ez a monda tartalmazza a kapzsi ember motívumát: „Eszerint Badacsonyan egy testvérpár élt, a kapzsi testvér öccsét a Balatonra csalta, s ott a csónakban hurkot akart vetni rá, de abban a pillanatban megszólalt a Harangozó szikla, s erre rémületében a kapzsi esett a vízbe, nyakában a hurokkal...” (Vajkai).

Ugyanakkor Vuk a *Život i običaji naroda srpskog*ban elmeséli a Hunyadi János-Sibinjani Janko-eredet-mondának szerb népi változatát is. Ennek szelleme, egész gondolatmenete és helyzete a Heltai feljegyezte magyar változathoz áll legközelebb. A Sibinjani Jankodalok kérdése természetesen foglalkoztatta Vukot, mint ahogy a róla daloló nép is kereste annak magyarázatát, hogyan is lett ez a magyar hős a szerb dalok népszerű vitéze. A szerb monda természetesen nem Zsigmond királytól eredezteti Hunyadi, hanem Visoki Stefantól, aki Oroszországból Szerbiába menet Budán pihenőt tartott. „... I onđe madžarska gospoda, videći ga onako visoka i lijepa, zažele imati od njega poroda, i u razgovoru zapitaju ga da li bi se u vojci njegovoj mogao naći dobar ždrijebac da opase njihovu kobilu da bi i oni zapatili tako lijepijeh konja, a on im odgovori: »Bi, zašto ne bi!« Kađ bude uveče, oni mu pošalju lijepu djevojku da noći s njime. Kad se on stane izgovarati, kaže mu se da je on to obrekao učiniti, tako on djevojku primi i prenoći sa njome, i sjutradan ujutru na rastanku daje joj prsten i reče joj, ako rodi muško, da mu nađene ime Janko, ako li rodi žensko, Janja, i pošto dijete odraste da mu dâ onaj prsten...” A lánynak ikrei születtek, egy fiú és lány. A fiúból lett Sibinjani Janko, a lány pedig majd Sekulát (Banović Sekula) szüli. S amikor Szerbiában harcolt Hunyadi a törökkel, akkor lényegében az „apai örökségért” küzdött.

Ezekkel kapcsolatban annyit kell még csupán megjegyeznünk, hogy míg a szerb népköltészet magyar vonatkozásai lényegében ismeretek, bár a velük kapcsolatos kérdések máig sincsenek megnyugtató módon tisztázva, s kívül estek mind a magyar, mind a jugoszláv kutatók érdeklődési körén, addig a Vuk gyűjtötte mondai, tehát prózai hagyomány máig is homályban maradt, pedig, miként fentebb bemutatott két szemelvényünk mutatja, itt is akad hasznosítható anyag még.

Megjegyzés: Áttekintésünk ebben a pillanatban nem tarthat igényt a teljességre. Fel nem tárt területet jár-tunk be, csupán Horváth János elemzéseire támaszkod-hattunk a „szerbus manier” kérdésében, illetve arra az anyaggyűjtésre, amit Kemény Gábor könyvében találtunk (A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962.), amelyet a magunk gyűjtésével, a már összegyűjtöt-tek értékelésével egészítettünk ki. Harmadik fejezetünk alapanyagát Vuk levelezésének hét kötete szolgáltatta Vukova prepiska. I. 1907, VII. 1913.), amely azonban hiá-nyos, illetve az anyag egy része még nem jelent meg. A Vukról szóló irodalomból Ljub. Stojanović: *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, 1924. és Miodrag Popović: *Vuk Stefanović Karadžić*, Bg. 1964. című monográfiáit forgat-tuk, nemkülönben A. Belić három könyvét (*Vuk i Daničić*, 1947., *Vukova borba za narodni jezik i književnost*, 1948., *Oko našeg književnog jezika*, 1951.), a folyóiratok közül a Vuk és Dositej Múzeum Kovčežić című kiadványát, a Matica srpska gyűjteményeit (*Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, illetve *Zbornik za društvene nauke*), valamint a *Prilozi za književnost, jezik, istoriju folklor* című kiadványt, a *Letopis* és a *Književnost* Vuk-ka, Radičevićtyel foglalkozó számait. Igen hasznos ki-advány Borivoje Marinkovićé, amelyben Vuknak a szerb népköltészetéről szóló írásai olvashatók (*Vuk Stef. Ka-radžić: O srpskoj narodnoj poeziji. Prosveta*, Bg. 1964.),

BESZÉLGETÉS GOYÁVAL

Ivo Andrić

A meleg és csendes délután már lebecsátotta első árnyékait az országútra. Jó húsz kilométer választott el még Bordeaux-tól. Ahogy a Croix des Huins-on áthaladtam, az országúttól jobbra a drótnélküli táviróállomás nagy oszlopait pillantottam meg. Fémről szőtt pókháló tornyok, olyan finomak, akár a csipke, s olyan szilárdak, mint a várak.

Ahogy tovább utaztam, szüntelenül arra gondoltam, milyen hasonlóság is van a karcsú és elaggott katedrálisok és a drótnélküli táviróállomás eme acéltornyai között. Ezeknek is megvannak állandó hivatalnokai, akik ugyanúgy kiszolgálják őket, akár csak a lelkészek a szentegyházakat. Odafönn éjszakánként, teljes hosszúságukban, ezekben a tornyokban is (a ködben szálló repülőgépek miatt) vörös vagy zöld lámpák égnek, amelyek a templomokban világító gyertyákhoz vagy mécsekhez hasonlatosak. Természetesen ezek a táviró tornyok teljes egészükben racionális alapon állnak s világosan meghatározott gyakorlati célt szolgálnak, míg a templomtorony ma már csupán fényűzés és jelkép. De vajon hajdanában ezeket a tornyokat is nem a szükségyszerűség hozta létre, s nem racionális alapon építették őket? Csak éppen ez a racionális alap elmozdult, a cél pedig megszűnt, feledésbe merült.

Ez az analógia állandóan kísért utamon, s gondolataimban rendkívül tisztán és meggyőző módon kapcsolódott tovább az, amit mi közelnék hívunk, ahhoz, amit távolnak nevezünk, a „lehetőség” a „lehetetlenhez”. S mialatt szememben magammal vittem ezeknek a modern templomoknak a képét, amelyekben minden pillanatban csoda történik, úgy tetszett, hogy gondolatom és képzelőerőm is könnyebben és gyorsabban halad át elmúlt időknél s meghalt embereken és eleve-níti meg őket.

Korunk nagy és még nem tökéletes katedrálisai, melyeket délután Croix de Huins-ben láttam, még alkonyatkor is töprengésem tárgya voltak, amikor a nagy bortermelő városban kószálva fáradtan leültem egy külvárosi kávéház előtt. Ilyen külvárosok a világ valamennyi városában találhatók. A csatornázás itt még teljesen kezdetleges, aszfalt csak itt-ott fordul elő, az utcák pedig helyi költőnagyságok vagy emberbarát orvosok nevét viselik, akiket csak a község határán belül ismernek. Az ilyen keletkezöben levő városnegyedekben, ahol még semmi sem szilárdult meg és nem állandó, ahol semmi sem állítja és nem zavarja meg a gondolatot, az erre vetődő idegen itt talál legjobb helyet a pihenésre és elmélyedő gondolkodásra.

Nem messze a kávéháztól, egy közlegelőn, a nemrég emelt épületek otthagytott építőanyagai mellett cirkuszsátrat húznak a magasba. Ide hallatszik a kalapácsok csengése, a munkások kiáltozása, időről időre pedig az állatsereglet rácsai mögül a hiénák vagy más vadállatok rekedt csaholása, bögése.

Ezek a kis külvárosi kávéházak, amelyekben semmi különös berendezés vagy díszítés sincsen, többé-kevésbé mindenütt egyformák, és sem az idő, sem a divat nem változtat rajtuk. Az asztalok, padok, börtorkú kancsók, a durva, homályos üvegből készült poharak, a felgyúrt ingujjú és kék kötényes gazda, mindez mindenütt és kezdetől fogva ugyanaz, s mindezeket így látta a vendégek sok-sok nemzedéke. Ezek a díszletek különféle idők embereinek, viseletének és szokásainak szolgálhatnak hátterül, anélkül hogy anakronizmusukkal illuziórontók lennének és a színhelyet valószínűtlenné tegyék.

— Igen, uram — szólal meg valami mellettem, úgy helyeselve a gondolataimat, mintha hangosan mondtam volna ki őket.

A helyeslő szavakat érdes, mély hangján egy sötétzöld, szokatlan szabású köpenyeges úr ejtette ki. Fején fekete kalap volt, amely alól ősz és gyér haj sejlett és kimerült, de élénk szemek villogtak elő. — Velem szemben Don Francisco Goya y Lucientes üldögélt, a spanyol királyi udvar hajdani első festője, 1819-től pedig ennek a városnak a lakója.

— Igen, uram ...

És folytattuk beszélgetésünket, amely tulajdonképpen nem volt egyéb, mint Goya önmagáról, a művészetéről és az emberi sors általánosságairól elmondott monológja.

Ha ez a monológ első pillanatban töredezettnek és összefüggéstelennek is látszik, tartsák szem előtt, hogy belső kapcsolat van közöttük, amely Goya életéhez és művészi alkotásaihoz fűzi őket.

— Igen, uram, az egyszerű és szegényes környezetek csodák és nagy dolgok színhelyei. A templomok és paloták fenségességükben és szépségükben valójában csupán annak végigégését és teljes virágba borulását jelentik, ami egyszerűségben és szegénységben sarjadt ki és lobbant fel. Az egyszerűségben van a jövőndő csirája, a szépségben és tündöklésben pedig a hanyatlás és halál csalhatatlan jele rejlik. Az embereknek azonban egyként szükségük van a tündöklésre és az egyszerűségre is. Ez az élet két arca. Lehetetlenség mindkettőt egy és ugyanabban a pillanatban látni, mert miközben az egyiket nézzük, a

másikat mindig szem elől veszítjük. S akinek megadatott, hogy mindkettőt lássa, miközben az egyiket nézi, nehéz a másíkról megfeledkeznie.

Én, személyesen, szívvel-lélekkel mindig az egyszerűség oldalán álltam, a tündöklést és formákat nélkülözö szabad és mély élet oldalán. Bármit is beszéltek az emberek s bármit is gondoltam és beszéltem én magam egy időben, fiatalabb éveim duzzadó virulásában, ez így van. Ez vagyok én és ez Aragon, ahonnan származom.

Mialatt beszél, pillantásom az asztalra esik, amelyen, mintegy különváltan és önmagának élön, jobb keze pihent. Szörnyű kéz, mint valami varázslatos gyökér-talizmán, bütykös, szürke, erőteljes és sovány, mint valami sivatagi sírhalom. Ez a kéz él, de a kő láthatatlan életével. Nincs benne vér, sem nedv, hanem valami más anyag, amelynek tulajdonságait nem ismerjük. Nem kézfogásra, sem simogatásra termett kéz, s nem is adásra, sem pedig elfogadásra. Ha az ember elnézi ezt a kezet, ijedten merül fel benne a kérdés: vajon ezzé válhatik az emberi kéz?

Sokáig nem tudtam tekintetemet elszakítani ettől a kéztől, amely beszélgetésünk egész idején mozdulatlanul hevert ott az asztalon, mint látható bizonyítéka annak, hogy mindaz, amit az öreg melle mélyéről feltörő tompa hangján mondott, igaz. Hangja csak időnként emelkedett egészen fel a torkába, mint láng, amely sem elfojtani, sem elrejtteni nem hagyja magát.

És így beszélt egyre tovább a művészetről, az emberekről, önmagáról, miközben könnyedén és egyszerűen siklott át egyik tárgyról a másikra, egy-egy rövid hallgatás után, melyeket legfeljebb szemem néma kérdésével szakítottam félbe, szüntelenül attól rettegve, nehogy az öreg elfogyjon és eltűnjék, hirtelenül és szeszélyesen, mint ahogy látomások tűnnek el.

Látja, a művész afféle „gyanús személy”, álarcos ember az alkonyatban, hamis útlevelem felszerelt utas. A maszk alatt rejtőző arc gyönyörű, rangja sokkal magasabb, mint amit útlevelem feltüntet, de ez nem tesz semmit. Az emberek nem szeretik ezt a bizonytalanságot, sem pedig ezt az elkendőzöttséget és ezért gyanúsnak és kétszínűnek mondják. Már pedig a gyanú, ha egyszer megszületik, nem ismer határt. Még akkor is, ha a művész valamiképpen a világ tudomására tudná hozni igazi személyiségét és hivatottságát, ki hinné el neki, hogy ez az utolsó szava? De ha meg is mutatná igazi útlevelem, ki hinné el neki, hogy zsebében nem rejteget-e még egy harmadikat? S ha le is szedné álarcát, mert őszinte és jót szeretne nevetni és egyenesen a szemünkbe tekinteni, akadnának még emberek, akik arra kérnék, legyen teljesen őszinte és bizalmas, s dobja el utolsó maszkját is, amely olyannyira hasonlatos az emberi archoz. A művész sorsa az életben az, hogy az őszinteség egyik elkerüléséből a másikba essék, s hogy ellentmondást ellentmondáshoz kapcsoljon. S még azok a csendes és szerencsés emberek is, akik ezt a legkevesébe látják és érzik, még azok is állandóan haboznak magukban, s egyik végletet szüntelenül a másikkal kapcsolják egybe, olyan végleteket, amelyeket soha összeilleszteni nem lehet.

Amikor Rómában éltem, egyik miszticizmusra hajlamos festőművész barátom egy alkalommal így szólt hozzám:

— A művész és a társadalom között kicsiben ugyanaz a szakadék tátong, mint az istenség és az emberek közt. Az első antagonizmus csak a második jelképe.

Látja, ez volt az ő kifejezőmódja. Az igazságot többféleképpen lehet megmondani, az igazság azonban egy és ősrégi.

Paolo egy fikció szolgálatában így mondotta ki közös gondolatunkat.

Néha magam is felvetem a kérdést: miféle ez a hivatás? (Márpedig igenis hivatás, máskülönben hogyan tölthetné be egészen egy ember életét, s hogyan adhat neki annyi örömet és annyi szenvedést?) Mi ez az ellenállhatatlan és meggátolhatatlan törekvés, hogy a nemlét sötétjéből, vagy abból a tömlőcből, amit az életben mindennek mindennel való kapcsolata jelent, hogy ebből a semmiségből vagy ezekből a béklyókból apró darabonként kicsikarja az emberi életet és álmot, azt formába öntse és porhanyós krétával az elmúló papíron „mindörökre” lerögzítse.

Micsoda a mi néhány ezer kezünk, szemünk és agyunk ahhoz a végtelen birodalomhoz képest, amelyből állandó, ösztönös erőfeszítéssel egy-egy parányi kis darabkát letörünk? S mégis ebben az erőfeszítésben, amely az emberek többségének szemében, és joggal, esztelennek és hiábavalónak látszik, van valami abból a nagy, ösztönös állhatatosságból, amellyel a hangyák egy olyan forgalmas helyen, ahol már eleve eltiprásra van ítélve, bolyukat építik.

Ennek a munkának átkozott gyötrelméből és semmihez sem hasonlítható varázsából világosan érezzük, hogy valakitől elragadunk valamit, miközben egy sötét világtól olyasvalakinek vesszük el, aki számunkra ismeretlen; a semmiből átvisszük a valamibe, amiről nem tudjuk, hogy micsoda. Ezért a művész „törvényen kívül áll”, pártütő, a szó magasabb értelmében, aki arra ítéltetett, hogy emberfölötti és kilátástalan erőfeszítéssel egy magasabb, láthatatlan rendet egészítsen ki, miközben megzavarja ezt az alacsonyabbat, láthatóbbat, amelyben lényeg egész teljességével kellene élnie.

Mi, mint egy másik természet, formákat alkotunk, megállítjuk az ifjúságot, feltartóztatjuk a pillantást, amely a „természetben” néhány perccel később már megváltozik vagy kihuny, elkapjuk és különválasztjuk a villámgyors mozdulatokat, melyeket soha senki meg nem látna, s valamennyi titokzatos jelentőségükkel együtt eljövendő nemzedékek szemének hagyjuk vissza. De nemcsak ezt. Mi minden ilyen mozdulatot és minden pillantást alig észrevehetőleg egy vonallal, vagy színben egy árnyalattal erősebbé teszünk. Ez nem túlzott és nem is hazug, és alapjában nem is változtatja meg az ábrázolt fenomént, hanem mint valami mellette élő, észre nem vehető, de állandó jegy és bizonyíték arra, hogy ez a tárgy egy maradandóbb és jelentőségteljesebb élet számára másodszor is megteremtődött, s hogy ez a csoda személyesen bennünk történt. Erről a többletről, melyet mint a természet és a művész között lejátszódó titokzatos együttműködés nyomát minden egyes műalkotás magán visel, láthatjuk a művészet démoni eredetét. Van egy legenda, amely szerint az Antikrisztus, ha majdan megjelenik a földön, megteremt mindent, amit az isten is teremtett, de sokkal nagyobb ügyességgel és tökéletességgel. Az ő méheinek nem lesz fullánkjuk, s

az ő virágai nem hervadnak majd el olyan gyorsan, mint ahogy a mi természetünk virágai elfonnyadnak. Ezzel fogja az Antikrisztus elcsábítani a kapzsi és hiszékeny embereket. A művész talán az Antikrisztus előfutára. Lehet, hogy mi ezren és ezren „Antikrisztust játszunk”, mint ahogy a gyermekek a béke kellős közepén háborúsdit játszanak.

Ha az isten a formákat teremtette és megszilárdította, a művész az, aki azokat saját rovására újra teremti és megszilárdítja: hamisító, de ösztönszerű és érdektelen hamisító, s ezért veszedelmes. A művész így új, *hasonló*, de nem egyforma jelenségek és csalóka világok alkotója, melyeken az emberi szem élvezettel és büszkén sétálgathat, amelyek révén azonban, közelebbi érintésüknél, tüstént a Semmi feneketlen mélységébe vész...

Ez volt az én Paolo barátom nagy elmélete, azé az olasz barátomé, akinek ereiben szláv vér csörgedezett. Álmodozásra és misztikára hajlamosnak kell lenni, amilyen ő volt, s akkor minden így egyezik. Számomra érdekes volt, hogy valaki így alkothat és feloldhat világokat, ama síkon felül és alul, amelyen él. Én, aki egészen más vágású és szerkezetű ember vagyok, sohasem tudtam az ő érzés- és kifejezőmódjába behatolni. Mert én már akkor is éreztem, aminthogy ma már tudom, hogy mindaz, ami létezik, egyetlen egy valóság, s hogy bennünket csupán ösztöneink és érzéseink nem egyforma reakciói csábítanak arra, hogy a jelenségek sokszorosságában, amelyekben az egyetlen valóság megnyilvánul, különvált és külön világot lássunk; amelyek lényegükben és tulajdonságaikban különbözők. Mindebből pedig semmi sem létezik. Csupán egy valóság létezik, a számunkra csak részben ismert, de mindig kétségtelenül ugyanazon törvények örök apályával és dagályával.

Ha abba a hibába akarnék esni, hogy az okokat önkényesen a következményekkel cseréljem fel, akkor Paolónak arra a tézisére, amely az alkotóművész antikrisztusi hivatásáról szól, új és jelentős bizonyítékokat találhatnék. Csakhogy én ezekből a tényekből nem vonok le az övéhez hasonló következtetéseket. Én egyáltalában semmiféle következtetésre nem jutok. De látom a tényeket. Paolo azt mondotta: a művész átkozott, mert, amint látja, ilyen és ilyen. Én mondanivalómat csak arra korlátozom: a művész ilyen és ilyen. S itt aztán minden tekintetben egyetérték velem.

— ...

— Az én házamban, édesanyám mellett a kicsiny Rosarito is élt. (E név említésénél az öregember lesütötte éles tekintetét, s lehunyt szempillái körül mintha felhő suhant volna el.) Egy nap, amikor öt-estendős lehetett, egy beszélgetést hallottam, amely a kislány és egy kisiú között folyt le, aki épp akkor kezdett iskolába járni és tudásával dicsekedett a kislány előtt.

— S tudod-e, ki teremtette az embereket? — kérdezte a kisiú.

— Az embereket? Tudom. Francisco bácsi — felelte a kislány, s a műterem falán függő portrékra mutatott.

A kisiú, aki dicsekedni akart, mintha egy csapásra elfelejtette volna katekizmusát, és hebegni kezdett.

— Isten... az isten... teremtette.

De tekintetét nem vette le a körülötte sorakozó képekről, a kislány pedig, miközben sorra mutogatott az egyes emberi alakokra, mind-egyiknél diadalmasan mondotta:

— Francisco bácsi... Francisco bácsi...

A cirkusból, melyet a kávéház mellett húzódó gyepen emeltek, kürtszó és dobpergés hangzott fel. Az öregúr abbahagyta a beszédet. Egy ideig hallgatott, s eközben sem rosszkedvet, sem türelmetlenséget nem tanúsított. A hangszerek egymás után elhallgattak. Csak egy kürt magas hangja hallatszott még. Az öregember ennek kíséretében halkán és tagoltan tovább beszélt.

— Számomra a cirkusz a színház legtisztességesebb formája. A legkisebb baj ebben a nagy bajban. Minden nyilvános fellépésben van valami megengedhetetlen és szégyenletes. Mikor még fiatalabb voltam, meglehetősen sokszor megtörtént velem: azt álmodom, hogy színpadon játszom, láthatatlan, de szigorú és igen népes nézőközönség előtt, s én rémülettel kérdezgetem magamban, hogyan lehet, hogy ennyire hivatlanul és készületlenül színpadra léptem. Egy szerepet kell játszanom, amelyet előzetesen még csak el sem olvastam s amelyből egy árva szót sem tudok.

El sem lehet mondani, mennyire gyötrelmes egy ilyen álom. Márpedig elég sokszor álmodtam.

Az életben a színházzal és a színészekkel is érintkezésbe jutottam. S minden egyes alkalommal meggyőződhettem arról, hogy a színház valamennyi törekvésünk közül a leghiábavalóbb. A színpaddal és a színészekkel való kapcsolatomban a nyomorúság és hiábavalóság olyan érzése töltött el, hogy nemegyszer felvettem magamban a kérdést: vajon a színháznak ez a haszontalansága nem csupán annak a képe, ami, előbb vagy utóbb, minden mesteri tudásra várakozik az útján? Ha a színpadon képet látok, amelyet kartonból csináltak és hevenyészve befestettek, s amely arra szolgál, hogy valamelyik operában, a hegy-lakók ajándékaként átnyújtsák az erdő istenének, még másnap sincs semmi kedvem sem evésre, sem festésre. Huszonnégy óra múlva is üldöz ennek a holt, rosszabb, mint holt: elfajzott tárgynak a képe, amely éppolyan messze esik a csalóka látszattól, mint a valóságtól. S ha jelképet kellene találnom a színművészetre, ezt a kartonból mesterkélte képet szedném elő. Nyomorúságos rekvizitum, amely százszor is megpróbálkozott azzal, hogy az emberek szemében lépesméznek lássék, de százszor is visszakerült a rekvizitumok ládájába: piszkosan, sikertelenül, feleslegesen.

Még a legjobb színházakban is minden poros és piszkos. A színészi hivatás valamennyi hivatás közül a legnehezebb és legnyomorúságosabb. Azért kell a színészeknek oly sok időt eltölteniük az életben, enniük, inniük, dorbézolniuk, mintha állandóan halálra volnának ítélve, állandóan siralomházi kenyéren élnének.

Ismertem egy színésznőt...

Az öregúr itt mintha egy szót morzsolgatott volna a szájában, mintha saját magának ejtett volna ki egy nevet, szempillái összecsu-kódtak, s a szeme körül, mintha újból egy kis felhő árnyéka suhant volna el.

Pompás nő volt, bátor szívé és nagylelkű mindenben, csak épp a színházat illető dolgokban nem. Az ő kedvéért jártam színházba, habár

számomra valóságos gyötrelem volt őt színpadon látnom. Egy nap, amikor az első sorban ültem, észrevettem, hogy játék közben fehér ruhájának hosszú uszálya beleakadt az egyik deszkából kiálló szögbe. Érezte, hogy megakadt valamiben, de tovább mondotta szerepét, csupán kétségbeesetten rángatta lábát, arra törekedve, hogy az akadálytól megszabaduljon. A tehetetlenül hurokra szorult állapot szánalmas mozdulatai (a színész közben tovább mondotta a fellengős verseket, mialatt testét halálveríték öntötte el, a „gikszertől” és botránytól való félelmében) mintegy villámfénynél tárták elem ennek a művészetnek minden hiábavalóságát. S ami még rosszabb, mindez hosszú időre elrontotta azt a nagy örömet, amit evvel a gyönyörű és feledhetetlen nővel fennálló barátság nyújtott nekem.

— ...

Nekem gyakran mondogatták, mondták és írták, hogy túlzott és egészségtelen hajlamom van a sötét dolgok, az erőszakos és kétértelmű látványok iránt. S ezt előszóban és levélben egyre ismételték, olyan hidegen s mind kevesebb értelemmel és gondolkodás nélkül, amint ezt az emberek legtöbbször cselekszik.

Volt egy idő Madridban, a háborúk előtt, amikor nők és férfiak, ha velem beszélgettek, lopva egy-egy pillantást vetettek a kezemre, mintha meg akarnának győződni arról, vajon tényleg „azok-e” ezek a kezek. Azt rebesgették, tudom, hogy éjnek idején az Ördög segítségével festek, s hogy szörnyű bűneim vannak, amelyeknek pontosan sem a nevét, sem a lényegét nem tudják, de azt állítják, hogy sátáni eredetűek. Pedig abban az időben egész Spanyolországban nem volt nálam szerényebb, félelmebb és normálisabb, igen, normálisabb ember, mint én.

Nem érdekes, vajon így vagy úgy gondolkodtak-e ezek az emberek, ezt vagy azt beszéltek-e rólam, de roppant fontos, mint a művészet meg nem értésének példája, én pedig könnyen meg tudom magyarázni az álláspontomat.

Valamennyi emberi mozdulat a támadás vagy védekezés szükségességéből ered. Ezek az emberek cselekvésének alapvető, legtöbb esetben elfelejtett, de igazi és egyedüli okai és mozgatói. A művészet természete pedig olyan, hogy nem lehet ezer apró mozdulatot ábrázolni, amelyek közül minden egyes önmagában sem nem sötét, sem pedig baljós. De minden művész, aki azt akarja megfesteni, amit én festettem, kénytelen azt a mozdulatot felmutatni, amely mindeme számtalan mozdulat összessége, ez a sűrített mozdulat pedig a szükségszerűen és elkerülhetetlenül magán viseli a támadás vagy védekezés, a harag vagy félelem igazi mozdulatának bélyegét. S minél több mozdulat szövődik és sűrűsödik belé egy ilyen mozdulatba, annál kifejezőbb a mozdulat, s annál meggyőzőbb erejű a kép. Íme, miért sötétek, gyakran pedig borzalmasak és iszonyt keltőek az én alakjaim. Azért, mert valójában más mozdulat nincs is.

El lehet mondani, hogy vannak nyájas, bájos festők, akik csak idillikus jeleneteket és könnyed gondtalansággal teli alakokat ábrázoltak. Ilyen is van az életben, s néha magam is festettem így, de minden egyes ilyen, a félelem és óvatosság ösztönétől felszabadult magatartáshoz ama más, gondterhelt és harcos mozdulat milliói szükségesek,

hogy természetes és kurtaéletű szépségében és fesztelenségében alátámasszák és megvédjék. Egyébként a szépség körül mindig vagy az emberi sors sötétsége, vagy az emberi vér fénye honol. Nem szabad elfeledni, hogy minden egyes lépés a sír felé visz. Számomra ez már egymagában is elegendő igazolás. S ezt legalább senki sem tagadhatja.

Egyszer, csak úgy játékból, az alkonyat fényében úszó vízfelületet rajzoltam meg, s rajta egy bárkát, amely mögött legyezőszerűen szétáruló barázda maradt a vízen. Mindezt homályosan, részletezés nélkül, a távolból nézve. Ezt a rajzot odaadtam egy barátomnak, derűs és okos embernek, s meghagytam neki, adjon ő nevet ennek a rajznak. Barátom habozás nélkül „Az utolsó utazás” címet adta a rajznak, habár ez semmiképp sem látszott rajta.

— ...

Az arckép kidolgozásánál van egy különösen nehéz feladat, a festőművész egyik nagy gyötrődése, éspedig az, hogy az alakot különválassza mindattól, ami a környezetében van s ami az emberekhez és a környezetéhez fűzi. Egy alaknak ez a *megszabadítása* viszont, amint ezt az én Paolo barátom mondaná, az antikrisztusi akció egy fajtája: ellenalkotás. Az egész utat, amelyen a modell sorsa haladt, újból meg tesszük, csak éppen ellenkező irányban, mindaddig, amíg az arcot, amelyre szemet vetettünk, ki nem visszük a tisztásra, amelyre őt most, mintegy vesztőhelyre, egyes-egyedül állítjuk. S csak itt teremjük őt újjá.

Minden más művészetben az ember mindig a többi emberrel kapcsolatban kerül bemutatásra, s minél eredetibb és tapasztaltabb, annál inkább szükséges a többiekhez való viszonyát ábrázolni, hogy így sajátosságát hangsúlyozzuk. Ezzel szemben a megfestett emberi alak magányos, megbéklyózott, egyszer s mindenkorra külön van választva, mert a portrénak nincs sem apja, sem anyja, sem nővére, sem gyermeke. Nincs háza, sem kora, sem reménye, gyakran neve sincsen. Miközben élő szemekkel tekint ránk, egy elmúlt életet képvisel, kialudt életet s nem maradandót. Ez az utolsó, nem is az utolsó, hanem az egyetlen emberi lény a világon, utolsó pillanatában. Egy mozdulatlan ember néz ránk szomorúan, ijedten, mint beteg az orvosra, s tekintetével, az egyedüli valamivel, amivel kifejezheti magát, azt mondja: „Te tovább mégy, hogy élj és dolgozzál, s más alakokra viszed át a tekinteted, de én itt maradok elítélve és megbéklyózva, tanúként, akinek csak a nevét, a foglalkozását és éveit számát ismerik, de gyakran még ennyit sem, s itt maradok időtlen időkig, mint kép, éspedig nem mint önmagam képe, hanem a *te egyik pillantásodnak az ábrázolata*’.

Az alak magányossága a portrén olyannyira nagy, hogy a festő néha úgy érzi, a személy mellé még egy tárgyat is oda kell festenie, amely kapcsolatban van vele, afféle magyarázó, felvilágosító jelképet. Néhány esetben magam is ezt cselekedtem, de hamar beláttam ennek az eljárásnak minden hiábavalóságát. Mert a tárgyak, eszközök, fegyverek és játékszerek idővel nemcsak a formájukat változtatják meg, hanem a jelentőségük is megváltozik, s aztán elavulttan és érthetetlenül állnak a magányos alak mellett, s maguk is magányosan még inkább különválnak és eltávolodnak.

Egy időben annyira élenken éreztem ezt a megkötöttséget, a portrénak ezt a süket, örökös hallgatását, hogy kísértésbe estem s ez erőt is vett rajtam, s a portré mellé egy-két szót írtam, egy nevet vagy más jelentőségteljes szavakat, melyek a lefestett személyiségre jellemzőek, s amelyek később megmagyaráznák vagy kapcsolatba hoznák a szemlélővel. De hamar be kellett látnom, hogy ez mennyire izléstelen és — hiábavaló. Később még éjszaka sem hagytak békén ezek a könnyedén odavetett szavak, de már nem állt hatalmamban letörölni őket, mert a portré nem volt többé a birtokomban. Tehetetlenül láttam magam előtt, hogy ezek a szavak, századok folyamán letörölhetetlenül és hajdani értelmüket tökéletesen elveszítve, s új kiejtésükben idegenül, legfeljebb szálnalmas mosolyt keltenek szemlélőjük arcán, ha ugyan egyáltalán keltenek, s a szerencsétlen alakot még távolibbá, még idegenebbé, még magányosabbá teszik.

Végül is arra a meggyőződésre jutottam, hogy minderre nincs orvosság, s nem lehet segíteni rajta. Miközben az ember arcképét festjük, minden egyes pillantással egy kissé megöljük, mint ahogy a biológusok megölik a preparálásra kerülő kicsiny állatot, de ha már teljesen halottá tettük, az ember megelevenedik a képünkön. Csak éppen az ember magányossága a portrén nagyobb, mint a csontváz magányossága a földben.

Ez a portréképzés művészete. S ezért a kezdők és a gyenge festőművészek nem értenek a portréfestéshez, mert nem értenek hozzá, hogy különválasszák, izolálják, „preparálják” őket. A rossz portrékat éppen arról lehet felismerni, hogy a rajtuk ábrázolt személyiség beleszorul, beleszővődik és belekapcsolódik a környezetbe, amelyben egyrészt mintha tovább élne, mert a festőművész nem merte vagy nem volt képes végrehajtani a személyiség különválasztásának, megszabadításának, „megőlésének” és „megörökítésének” nehéz munkáját.

Én egy kicsit mindig gyanút fogok, ha ilyen beszédet hallok: ezerféle módja és lehetősége van a festésnek. Hogyhogya ezer? És miért ezer? Ha egynél több módja van, akkor minden bizonytalannal ezernél is több lehet. Akkor nincs határ. De mi haszna annak, ha ezer is van, ha közülünk mindenki csak egyet tud és ahhoz ért. Ennélfogva minden festőművész számára csak egyféle festési módszer van. Azok, akiknek a számára ezer módszer létezik, nem festenek. Tehát kvittek vagyunk.

Én ezt még mint fiatal ember magyarázgattam a tertuliákon* a habzó szájú vitázóknak és dologtalanoknak. De én manapság sem fejezem ki magam isten tudja, milyen nagyszerűen, amíg pedig fiatal voltam, teljesen hiányzott belőlem a tehetség ahhoz, beszéd közben tisztán és meggyőzően fejezzem ki magamat. Egyébként az efféle embereket nem is lehet meggyőzni. De arra emlékszem, hogy még akkor ezt mondtam: számomra a festésnek csak egyetlen módja létezik. Ez pedig az én Fuente de Todos-i, megboldogult Annunziata nagynéném módszere volt. Mint gyermek, elnézegettem, hogyan tanítja nagynéném nálam kissé idősebb lányát a szövés mesterségére. A kislány ott ült a zugolyfánál, nagynéném pedig mellette. A cséve repült, a zugolyfa csapkodott, de minden csapkodást elnyomott a nagynéném hangja, amely minden szálnál és minden csapásnál mindent túlharsogva csattant fel:

* Esti összejövetelek (spanyol).

— Tömörítsd, tömörítsd, jobban! Mit sajnálsz? Erősebben sűrítsd!

A kislány egészen meggörnyedt a szavak súlya alatt, s teljes erővel dolgozott, de a nagynéninek sohasem volt eléggé sűrű és eléggé tömör a szövés. Naphosszat ott ült a kislány mellett, fekete hajában fehér választkával, s keményen kiabálta:

— Tömörítsd! Sűrűbbre! Nem szósz eléggé finoman!

Egész életemben ennek az egyszerű és keménykötésű asszonynak a jeligéjével festettem. (Mindannyian, akik valamit is érnek munkájukban, keménykötésűek.) Bármennyit is tréfálkoztak a madridi sznobok és reformátorok, s bármennyire is kigúnyolták a Fuente de Todos-i nagynéni receptjét, tudom, hogy valahányszor kényre-kegyre átengedtem magam képzeletemnek, s valahányszor nem sűrítettem és tömörítettem össze a tárgyamot, mindig rossz képet adtam. Ez nem azt jelenti, hogy minden más kép sikerült, hanem azt, hogy minden lehetőt meg tettem, amit csak tettem, s amire képes voltam, hogy sikerüljenek.

Igaz, azt mondogatták nekem, hogy megkerültem a nehézségeket és könnyűszerrel hatottam a szemlélőkre, midőn egészen a karikatúráiig hangsúlyoztam egy-egy helyet. Az első állítás nem pontos, a második pedig csak részben. Én nem kerültem meg a nehézségeket, hanem valamennyit tisztességesen megoldottam, de a már egyszer megoldottat beleszórtam és belesűrítettem ama „hangsúlyozott” helybe. Mert, tudja meg, minden képen mindig csupán egy hely van, amely a valóság illúzióját, a néző valóságát elővarázsolja. Ez a hely lehet a szem vagy a kéz vagy egyszerűen egy sajátságos módon megvilágított fémgomb.

— ...

Én mindig megrökönyödöm és szánakozom magam fölött, valahányszor arra gondolok, milyen kevés tudással, milyen kevés előítélettel és veszedelmes vágyódással léptem valaha az életbe. Abban az időben az élet alapvető dolgairól gondolkodni megbocsáthatatlan bűnt jelentett. Ilyen volt a társadalom. S nekem, tanulatlan és mindenre áhítozó festőnek ez kapóra jött. De később, amikor hallottam, hogyan recsegropog minden eresztékében ez a társadalom, annyi mindenféle csudabogár vonult el a szemem előtt, hogy helyemben még egy csirke is gondolkodni kezdett és következtetésekre jutott volna.

Nehéz pillanatokban a tudatlan hatalmasok, a „tettek embereinek” egész nyomorúságát láttam, valamint a toll és tudomány férfainak alkalmatlanságát, gyengeségét és zavarát. Láttam, hogy gránitnál is erősebbnek mutakozó elvek és rendszerek hogyan omlanak szét, mint a kőd, a csőcselék közönyös vagy kárörvendő szemében, s láttam az imént még tényleges ködöt, hogyan szilárdul meg s alakul ki ugyan ezen szemek előtt gránitnál is keményebb, sérthetetlen és szent elvekké. S mindeme jelenségek láttára felmerült bennem a kérdés, mi az értelmük ezeknek a változásoknak, miféle terv szerint megy végbe mindez, s milyen célhoz vezet. De bármennyit is néztem, hallgattam és töprengtem, mindebben semmiféle értelmet, sem tervszerűséget, sem célt nem találtam. Viszont egy negatív következtetéshez jutottam: arra, hogy a mi egyéni gondolatunk erőfeszítésével nem sokat jelent, és hogy semmit sem tehet; s egy másik, pozitív következtetéshez: figyelni kell a legendák szavára, évszázadok kollektív emberi törekvéseinek meg-

maradt nyomaira, s belőlük kell, amennyire lehet, megfejteni sorsunk értelmét.

Van az emberi cselekvésnek néhány olyan pontja, amelyek köré idők folyamán, lassan és finom rétegekben, legendák rakódnak le. Sokáig zavarban lévén azzal, ami közvetlenül körülöttem történt, életem második felében erre a következtetésre jutottam: hiábavaló és téves a körülöttünk történő jelentéktelen, de látszólag olyannyira fontos eseményekben keresni az értelmet, hanem azt azokban a rétegekben kell keresni, melyeket évszázadok raknak le az emberiség néhány főbb legendája köré. Ezek a rétegek állandóan, habár egyre kevésbé hihetően megújítják az igazság ama szemecskéjének formáját, amely köré lerakódnak, és így viszik azt tovább századokon át. Az emberiség igazi története a mesékben él, belőlük lehet megsejteni, ha nem is teljesen feltárni e történet értelmét. Van az emberiségnek néhány alapvető legendája, amelyek mutatják vagy legalább megvilágítják azt az utat, amelyet megtettünk, ha nem is a célt, amely felé haladunk. Az első bűnről szóló legenda, a vízözönről, az Ember Fiáról szóló legenda, akit a világ megváltásáért keresztre feszítettek, a Prométheuszról és az égből ellopott tűzről szóló legenda...

Az utolsó szavakat a süket öregember hangosan kiáltotta. Most hirtelen elhallgatott, s elbámult valahová mellettem, mint ahogy a tengerészek a tenger végtelen síkját szemlélik. Úgy látszott, mintha a váratlan csendben azoknak a számtalan legendáknak hangjára figyelne, melyeknek a nevét sem tudja, s amelyeket nem képes teljes egészükben felsorolni. Így hallgatott sokáig, míg végül is újból maga elé, az asztalra nem sütötte le a tekintetét. Olyan volt, mintha visszatért volna valahonnan. Akkor a szempillái körül megrebbent az a finom, kicsiny felhő, ami a hajdani mosolyból maradt vissza, s csendesen, a leghalkabb hangon folytatta, amelyen egy süket ember egyáltalán beszélni tud.

Fiatalkoromban ezekről a dolgokról suttogva, csak bizalmas és egymáshoz nagyon közelálló emberek beszélgettek, legtöbbször csak négy szemközt. Ma, korunk 1828. esztendejében, már rég beszélhet, aki csak akar és ahogy jólesik. Ez persze nem azt jelenti, hogy a mai embereknek nincs is olyan témájuk, amiről csak négy szemközt és csak suttogva szoktak beszélni.

— ...

Higgye el nekem, hogy mindent láttam, s hogy sem érzéketlen, sem ostoba nem vagyok, ha semmin sem csodálkozom, s ha semmi sem izgat, hanem jogom van erre. De én ezt a jogot elvesztettem azzal, hogy *mindent láttam*. Márpedig sokat kell látni ahhoz, hogy mindent meglássunk. Láttam a természetet, láttam a társadalmat. Ó, a társadalom! Ismerem kikristályosodásának törvényeit, ezeket az olyannyira egyszerű törvényeket, hogy zavarba ejtenek bennünket s zavarba fognak ejteni időtlen időkig. Hallom járását, amely a nagy morajlás, recegés-ropogás mellett is csupán egy helyben való topogás. Ismerem a szegény embereket, ezt a türelmes, csendes tömeget. Ismerem a lázadókat, azokat az embereket, akik az ár ellenében haladnak, a gonosztevőket, a koldusokat, a nyilvános nőket. Ismerem a királyokat és hercegeket, a mieinket és külföldieket. Ismerem a tábornokokat és mi-

nisztereket, spanyolokat és franciákat, sőt mi több, ismerem az őrmestert, akinek derékszíj és bajuszkenőcs szaga van. Mindezeket ismerem, s mindezeket nem nehéz ismerni és megérteni. (Én épp elég embert festettem, a legkülönbébbeket. S ha én megfestem egy ember portróját, akkor látom a születése percét és a halála óráját. S az a két pillanat olyan közel van egymáshoz, hogy közöttük valójában semmi másra nem marad hely, sem egy leheletnek, sem egy mozdulatnak.) De az, ami előtt meg kell állni, s ami előtt szent értetlenségben és néma tiszteletadásban maradhat az ember, az a gondolat világa. Mert a gondolat világa az egyedüli valóság a jelenségeknek abban a kavargásában, amit valóságos világnak neveznek. S ha nincs gondolat, az én gondolatom, amely megvalósítja és fenntartja az alakot, amelyet készítek, minden a Semmibe zuhanna alá, amiből ki is került, nyomorúságosabban a beszáradt, kiapadt festéknél és az üres vászonnál, amely semmit sem ábrázol.

— ...

Nem sokkal a harmincas évek beköszönte után, jóval hamarabb, mielőtt megbetegedtem és hallásomat elvesztettem volna, csodálatos álmot láttam. Egy meleg és kellemes szoba, a jó családból származó ember ízlésére valló szoba jelent meg álomban, a legjobb bútorokkal, néhány értékes vázával és porcelánnal. Finom cirádás, halványárga papírból készült tapéták. Mikor jobban megnéztem a tapéta kacskaringóit, láttam, hogy a „mors” szó betűiből állították össze, csupa „mors” szó ebben a formában: MORS. Az egész kacskaringós ciráda nem állt másból, mint ebből a számtalanszor megismételt, apró és finoman leírt szóból: halál. De ezek a különös tapéták mégsem adtak a szobának semmiféle bántó és sötét jelleget. Ellenkezőleg, minél hosszabban szerettem volna időzni benne, s kezemmel újból és újból végigsimogattam a tapétát és a porcelánokat. Nyugalom és megelégedés töltött el, amilyent csak olyan helyiségben érezhet az ember, amely minden szükségletünknek megfelel.

Elmúlt nyolc vagy talán kilenc év is. Betegeskedtem, utazgattam, dolgoztam, s közben teljesen megfeledkeztem a különös álomról. Mivel teljesen egymagamban és elhagyatva éltem egy Madrid környéki villában, igen sokat gyöttrődtem. Nem a rossztól, amivel teli van a világ, hanem a rosszhoz fűződő gondolataimtól. Minden egyes érintkezésem az emberekkel megmagyarázhatatlan és szörnyű rémületbe taszított. Mindennap a baj és szerencsétlenség új és nem is sejtett lehetőségei tárulkoztak elém. S közülük mindegyik huszonnégy órára összeszorította a gyomromat, nyugtalanította a szívemet, megmérgezte éjszakám és nappalom, s aztán eltűnt, szertefoszlott, mint teljesen felesleges és alaptalan. Helyébe másik tolult. Ezeket a borzalmakat szülte minden érintkezés, minden érintkezési kísérlet a világgal. Ha pedig magamba zárkoztam, belőlem keltek valamiképp életre.

Hogy a borzalmakat, melyekről tudtam (s ez kínzott leginkább), hogy képzeltek, tehát hogy e borzalmakat elűzzem, a legnagyobb szobák falaira, „borzaloműzőket” kezdtem festegetni. Képekkel és rajzokkal borítottam be valamennyi falat, úgyhogy körömnyi üres hely sem maradt sehol. Csak egy kicsiny háromszög maradt üresen az ablak fölött. Ez a háromszög szabálytalan volt (mivel a szobát átépítették és az ablakot

utólag vágják bele), és így festett: ▽ Én már rég megfeledkeztem egykori álmaimról, amelytől annyi év és annyi álmokkal kitöltött éjszaka választott el, álmokkal, amelyek belénk tolakodnak, „míg az értelem alszik”. S ebbe a kicsiny térbe mégsem képet, sem pedig valamilye ornamentumot rajzoltam bele, hanem mint egy megbeszélés, mint egy diktátum eredményeképpen beírtam ezt a szót: *mors*. Mégpedig, ahogy erre a tér kényszerített, s ahogy valamikor álmomban láttam, így: *MORS*. S itt maradt ez a szó, mint talizmán, amely a borzalmak ellen védelmezett, mindaddig, amíg fel nem gyógyultam, s amíg az értelem nyugodt világába vissza nem tértem, ahol talizmánokra nincs szükség.

— ...

S miközben az emberek között éltem, szüntelenül azt kérdezgettem magamban, miért van az, hogy minden gondolati és szellemi világ olyan erőtelen az életünkben, olyannyira védtelen és összefüggéstelen önmagában, minden idők társadalmi számára olyan elriasztó, s az emberek többsége előtt oly idegen. S akkor erre a következtetésre jutottam. Ez a világ, az anyagi törvények és az animális élet birodalma, a halállal mint mindennek befejezésével, értelmetlen és céltalan. Mindaz, ami benne szellemi és gondolati, véletlen folytán adódott, mint ahogyan civilizált hajótörtek ruháikkal, eszközeikkel és fegyvereikkel egy teljesen más éghajlatú, távoli szigetre vetődnek, amely tele van fenevadakkal és vademberekkel. Ezért valamennyi eszmény az olyan tárgyak különös és tragikus jellegét hordozza magán, amelyeket a halállal mint mindennek befejezésével, értelmetlen és céltalan. Mindlág jegyeit viselik magukon, amelyből valaha elindultak, a bennünket ide vetett katasztrófa és azoknak az állandó, hiábavaló törekvéseknek a jegyeit, hogy az új világhoz alkalmazkodjanak. Mert szakadatlan harcban állnak ezzel az új, számukra lényegében ellentétes világgal, amelyben találatnak, s ugyanakkor állandóan átalakulnak és alkalmazkodnak ehhez a világhoz. Ezért van az, hogy minden nagy és nemes gondolat idegen és szenvedő lény. Ezért a művészet elkerülhetetlen szomorúsága és a tudomány pesszimizmusa.

Egészen besötétedett. Én ezt észre sem vettem. De beszélgetőtársam, mint minden öregember, érzékeny volt a nap és az idő változásai iránt. S odakünn s körülöttünk ugyanakkor mintha minden hang elnémult volna. S az előnyomuló csenddel együtt Goya hangja is kihunytt. Ebben a tökéletes csendben kelt fel az asztaltól. Még székének tovamozdulása sem keltette a legkisebb neszt sem. Egyszerűen, szinte köszönés nélkül elment, mint ahogy a kávéház törzsvendégei szoktak távozni, s könnyedén és természetesen csupán ennyit mondanak: viszontlátásra! Kalapja egyébként is egész idő alatt a fején volt, botja pedig a bal kezében.

Nem sokkal később én is távoztam.

Másnap pedig egész nap bizonyos visszafojtott izgalommal gondoltam az öregúrra és a beszélgetésre, amely ma este rám vár. Mihelyt a nap a kikötő első árbocai mögött aláhanyatlott, a távoleső külvárosba siettem.

A cirkusz már teljesen elkészült. Munkások, dologkerülők és a gyarmati csapatok fekete katonái gyülekeztek körülötte. A bejáratnál

sisteregve égtek a karbidlámpák, habár odakünn még világos volt. Körülöttük az első éjjeli lepkék és örvendező gyerekek verődtek össze.

A kávéház csendes, szinte elhagyott volt. Ugyanahhoz az asztalhoz ültem, amelynél előző este is üldögéltünk, és ama déli italok egyikéből rendeltem, amelyek annyira le vannak hűtve, hogy szomjúságot támasztanak az emberben, s amelyek a száznak nem nyújtják azt a kielégülést, amelyet rikító színükkel ígérnek. Röviden: azoknak az italoknak egyikét, melyeken a nevük a legszebb. Egy ideig nyugodtan üldögéltem, de bizonyosságom lassanként ingadozni kezdett, majd ideges várakozásba ment át. Csalódás kezdett gyötörni, amire nem volt jogom. Eszembe jutott mindaz, amiről az öregúr tegnap beszélt, s elismételgettem magamban mindazt, amit gondolatban még kérdezni szerettem volna tőle. Ekkor gondoltam először arra, hogy megírom azt, amit tőle hallottam.

Odakünn besötétedett. A tükör mellett, a kassza fölött meggyújtották az első lámpákat. Hogy a várakozást elűssem valahogy, tintát és papírost kértem. Ez meglehetősen riadalmat keltett, s egy kis szóváltást idézett elő a gazda és a személyzet között. Úgy festett a dolog, mintha valami egzotikus ételt kértem volna. A pincér minden jel szerint azt akarta válaszolni: effélet nem tartunk. De a főnök a lakásába küldte a pincért, ahová ajtó nyílt a kávéházból. Onnan aztán mindavval felszerelve tért vissza, amire szükségem volt. Jó nagy árkusokat hozott, melyeket minden bizonyal valamilyen bukott cég végkiarúsításánál vásároltak. Egy fekete és nagy tintatartót, amilyent manapság sehol sem látni. Egy sötét és elhanyagolt francia tollat, olyan vékonyat, mint egy kígyónyelv.

Későn mentem el a kávéházból, miután két órát írással töltöttem s miközben hiába vártam tegnap esti beszélgetőtársamat. A gazda már megvacsorázott, s most vendégeivel egy zöld posztódarabon kártyázott.

A kávéház előtt üres és elhagyott volt a tér, a cirkusz körül azonban még mindig bőtorjú népség tolongott a karbidlámpák éles és bántó fényében, amely sápadt és álmos kifejezést kölcsönzött az arcoknak, a szemekből pedig beteges visszfényt váltott ki. Egyszer csak úgy rémlett, mintha a tömeg szélén, a félhomályban egy görnyedt hátú öregembert pillantottam volna meg, elavult szabású kabátban, bottal a kezében, nagy kalappal a fején. De mindjárt szem elől vesztettem. Átszaladtam a tömegen. A cirkuszra bámuló emberek nem tágitottak utamból. Közéjük furakodtam, ide-oda tolakodtam, beszaladtam az egész térséget, de az öregnek nem volt már se híre, se hamva. Egy kicsiny, sportruhás emberke, aki mellett lihegve megálltam, hangosan rám szólt:

— Mit tolakszik? Miféle eljárás ez? Így csak zsebmetszők viselkednek.

El kellett állnom attól a szándékomtól, hogy tovább keressem azt, akit úgysem lehet megtalálni. Fáradtan visszatértem a városba. S másnap, kora reggel, mindörökre elhagytam Bordeaux-t.

Belgrád, 1934.

Csuka Zoltán fordítása

ELŐJÁTÉK

Sinkó Ervin

Edvárd. Fellengzősen épp Edvárd. Mások fiát Jánosnak, Péternek vagy Istvánnak hívják. Neki azonban Edvárdnak kellett lennie. Nyilván valami szülői nagyravágyás, valami bogaras, előlegezett remény volt az oka, hogy neki ezt a nevet adták. Már az iskolában is nevték. S később másutt is, legalábbis furcsa meglepetést okozott, hogy ha vezetékneve, Feigenbaum után felhangzott az Edvárd.

A legtöbb ember balsorsának érezte volna, ha Feigenbaumnak és Edvárdnak nevezik. Ő azonban, ha bemutatkozott, a faji jellegzetességgel görbülő, fejlett sasorra alatt nem mormolva, hanem a szótagokat világosan tagolva, sőt hangját felemelve — mintha attól tartana, hogy nem egész jól értik —, nyomatékosan figyelmeztetett a nevére: Feigenbaum Edvárd.

A német nyelvben kevésbé járatos vagy hanyag, esetleg rosszindulatú személyek ugyanis vezetéknevéből gyakran kifejejtették azt az *n* betűt, mely nélkül a fügefát jelentő családi név helyett jelzőként a „gyáva” fogalma került volna indokolatlanul előtérbe.

Az *n* betűnek ez a hangsúlyozása talán önérzetének, de talán nem is annyira önérzetének, mint mindenekelőtt sajátos, úgyszólván veleszületett rendszeretetének volt a megnyilvánulása. Nem tűrt hanyagságot, s iszonyodott mindennemű, még a legcsekélyebb rendetlenségtől is. Uralkodó jellemvonása volt az akkurátus pedantéria. Kezdve körmeinek makulátlan ápolásán, már iskoláskorában sem tudta elviselni még a legkisebb gyűrődést sem az irkáján. Neki sohase kellett semmiféle saját személyével vagy tevékenységével kapcsolatos legapróbb tárgyat keresgélennie; nála mindennek megvolt a maga pontosan kijelölt, elrendelt helye. Ha valami okból elő kellett volna teremtenie, nyugodt és biztos kézzel azonnal megtalálta volna az évek előtt kelt

postai feladóvevényt éppúgy, mint az istenben boldogult édesanyja nagy frizurás leánykori fényképét vagy a tíz év előtt kifizetett villanyszámlát. Egyforma gonddal őrzött meg mindent, és mindennek megvolt a maga helye. S még ha türelmetlenül várt levelet kapott is, borítékját nem tépte fel, hanem annak rendje és módja szerint még a nagyapjáról a családra maradt, Karlsbad látképével díszített, csontból készült papírvágóval hasította fel.

Ezt a pedantériáját megőrizte akkor is, ha a magánéletét a közélet nyilvánosságával kellett felcserélnie; mielőtt elment hazulról, minden porszemet odaadó gonddal kefélt le a ruhájáról. S a cipője a nap minden órájában úgy ragyogott, mintha frissen fényesítették volna. Rendesebb nem lehetett volna akkor sem, ha épp az imént vették volna ki valami skatulyából, melynek persze nagy méretűnek kellett volna lennie, mivelhogy Feigenbaum Edvárd sovány alakja szembetűnően magasra nőtt.

Lehet, hogy saját megjelenésére és mindenre kiterjedő, görcsösen gondos pedantériája volt az oka — vagy következménye — annak, hogy hiányzott belőle a legcsekélyebb érzék is a szellemnek ama különleges, villózó és szeszélyes önkényeskedése iránt, amit humornak szoktak nevezni. A tréfára, a legártatlanabbra vagy a gonoszra egyformán elkomorodva ráncolódtott a homloka, mint valami méltatlan rendtelenség vagy éppen elítélendő rendbontás látványára. Nem értette a tréfát, és csak akkor mosolygott, ha sikerült mindent rendben találnia.

Egyébként azonban semmiképp sem a morcos, inkább a nyájas lények közül való volt. Már a foglalkozása is nyájasságra nevelte. Öneki tudniillik azzal kellett volna megkeresnie kenyerét, hogy tekintélyes vagy épp alakuló kereskedelmi és ipari vállalatoktól hirdetéseket szerezzen fővárosi és vidéki újságoknak, esetleg népszerű folyóiratoknak.

Sajnos hamarosan be kellett látnia: ahhoz, hogy valaki hirdetési ügynökként boldoguljon, nem elég, hogy szorgalmasan el-eljárogat az ügyfelekhez; a hirdetési ügynöknek ötleteket, olyan szövegeket és rajzokat kell kieszelnie, amelyek ellenállhatatlan erővel vésődnek az olvasók tudatába. A reklámnak hatásosnak kell lennie. Meglepő fordulatokkal, rikító, harsány esztelenséggel vagy látszatos tárgyilagossággal olyan bűverőt kell gyakorolnia, hogy az emberek önkéntelenül a reklámozott hajhullás elleni szert, a hirdetett sütőport, parkettafényesítőt, hashajtót és kizárólag az egyetlen ajánlott poloskairtó mérget higgyék hatásosnak — és vásárlandónak.

Feigenbaum Edvárd minden megnyerő nyájassága mellett is alkalmatlannak bizonyult a hirdetési ügynök pályájára, mely leleményt és ötleteket bőven termő, merész, olykor bizarr képzelőtehetséget igényel. Alkalmatlansága egészen nyilvánvalóvá lett, amikor egy nagy befektetéssel újonnan alakult temetkezési vállalat azzal bízta meg, hogy eszeljen ki olyan hirdetést vagy hirdetési sorozatot, mely a nagyközönség szemében ezt a vállalatot a többiekénél előnyösebb színben tünteti fel, sőt vonzóvá, úgyszólván közkedvelté teszi. Feigenbaum Edvárd ekkor tapasztalta, hogy mit jelent, ha megáll, ha ember esze, megáll, és egyszerűen meg se moccan. Az ügyesen megszövegezendő és szép keresettel kecsegtető hirdetési szöveg helyett csupa komor

kép rémlett föl előtte: betegség, szívettepő zokogás a ravatal körül, majd a rettenetes pillanat, amikor a koporsót kiviszik a megboldogult szokásaival és emlékeivel teli lakásból, hogy mint valami közömbös terhet kocsi-ra rakják és vigyék, vigyék, míg aztán a temetőben le-emelik a kocsi-ról, hogy leereszsek a már megásott sírgödörbe, majd a borzalom, amikor a sírásók lapátjáról tompán visszhangozva hullanak az első göröngyök és egyre több sötét föld a tegnap még kedvesei körében és kedves lakásában járkáló vagy még ágyban fekvőként is a gyógyulásban reménykedő, a gyógyulás esetére terveket mérlegelő, egyszóval tegnap még az élők világához tartozó, az élők világához és a maga apró kis dolgaihoz ragaszkodó, egykori élő koporsójára. A koporsó, mint valami ledöntött telefonfülke, ahonnan azonban már nincs kapcsolat a földi világgal. A temetés egész ideje alatt nincs mozdulat, nincs zaj, nincs csend, semmi sincs, ami más volna, mint újabb és újabb könnyfacsaró iszonyat.

„Temettesse szeretteit a Nekropolisz Temetkezési Vállalattal” — írta le szabályos, ez esetben valósággal kalligrafikusan rajzolt betűivel, de alig fejezte be a mondatot, saját szavaitól elszörnyedve, mindjárt vastagon át is húzta.

Úgy látszik, ezúttal nem annyira a fantáziátlanság, hanem épp az egyszerre túlságosan megelevenedett érzelmi képzelete akadályozta.

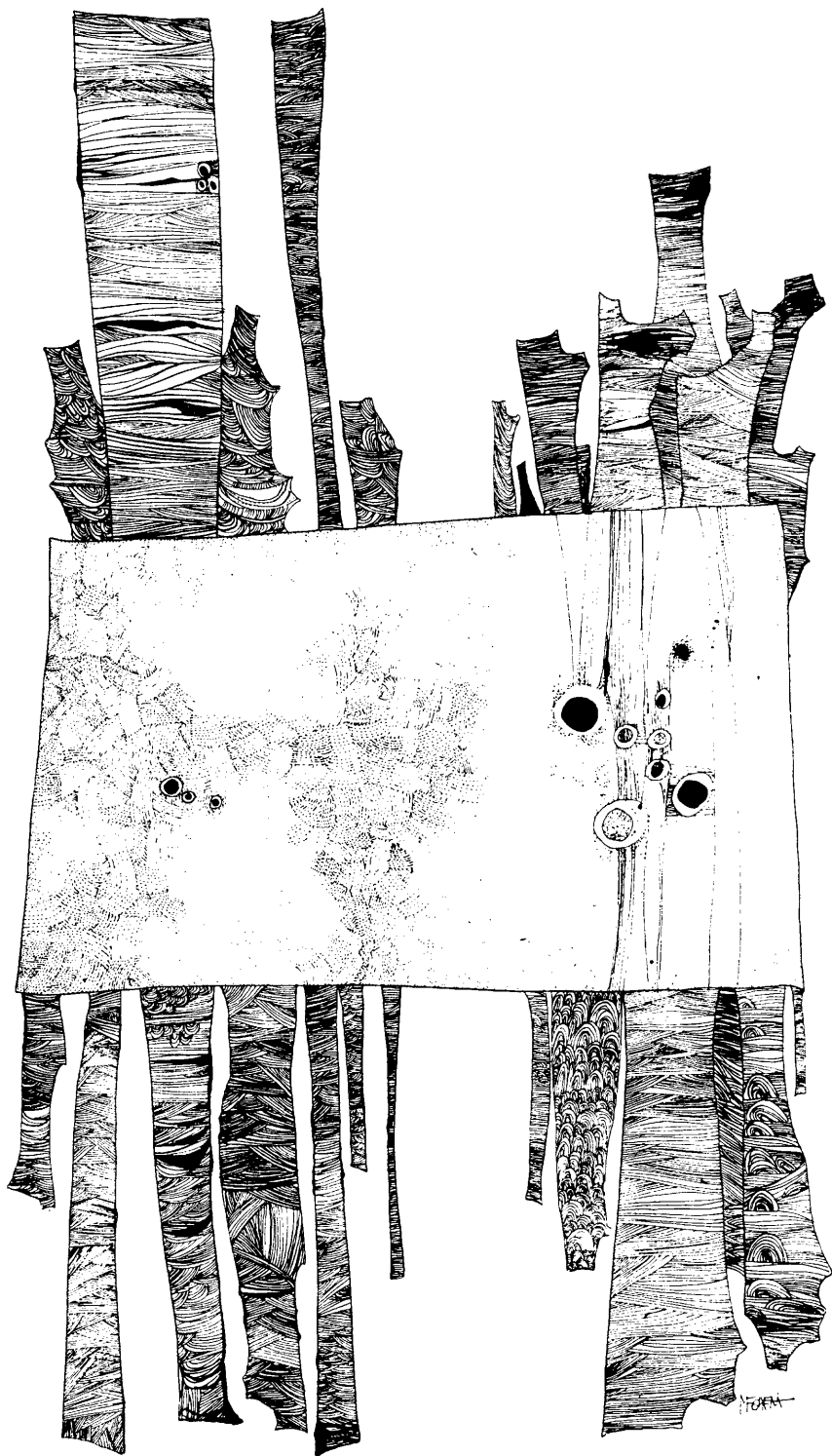
„A Nekropolisz Temetkezési Vállalat gyors, megbízható, pontos, jutányos áron elégít ki minden igényt.” Ez a fogalmazás is, amint a szöveget papírra vetette és újra elolvasta, sértette, valósággal sebezte legjobb érzéseit. A nyári hőségben cikázó villámfényekhez hasonló apró vonalakkal húzta át és vetette el ezt a változatot is.

Egyszerűbben, kimért, száraz tárgyilagossággal kellene a hirdetést megfogalmaznia; egyszerűen közhírré tenni, hogy mibe kerül a Nekropolisz Temetkezési Vállalatnál a legfelsőbb kategóriájú gála, majd az első osztályú, a második és harmadik osztályú temetés. Ezzel a móddal még csak meg tudna békülni, hiszen sajnos szükség van temetkezési vállalatokra is. Ez a mód megfelelne neki. Neki igen, ámde a Nekropolisznak! Ez valóban nem az a módszer, mellyel diadalmas fogalom, közismertté vagy éppen közkedvelté lehetne tenni a nagy befektetéssel újonnan alakult Nekropolisz Temetkezési Vállalatot.

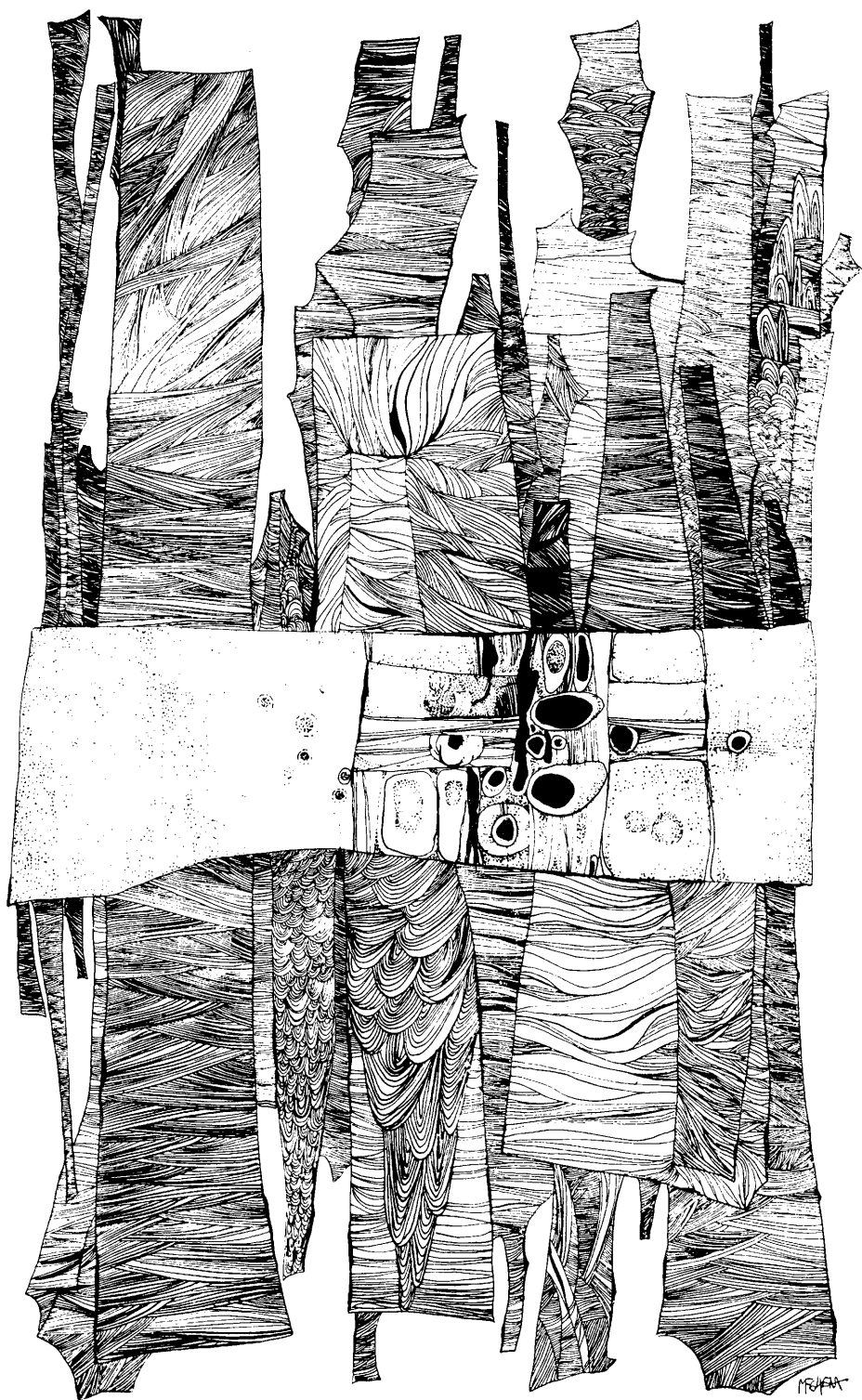
Tehát?

Ha érzelmi okokból a Nekropolisz különösen kényes, megoldhatatlan problémát jelentett számára, az áruházak, a mulatóhelyek, a cipő-márkák, az intim fertőtlenítőszeresek, az utazási irodák, a nadrágtartók és az építkezési vállalatok, bármiféle árucikk vagy cég népszerűsítésének feladata, ha nem is annyira, mint a Nekropolisz, de szintén meghaladta Feigenbaum Edvárd képzeletének szerény alkotóerejét. Az ő reklámszövegei szürkék voltak, akár valami telekkönyvi kivonat; inkább pedáns hatósági ügyiratokhoz hasonlítottak, mint ahhoz a harcos, kihívó, vibráló ötletességhez, amit a hirdetések verseny-világában a hivatását betöltő reklám megkövetel.

Így történt, hogy Feigenbaum Edvárd fokról fokra, szinte észrevétlenül, hirdetési ügynök helyett más hirdetési ügynökségek és lap-vállalatok szolgálatában működő inkasszánsként találta meg helyét a társadalmi élet bonyolult büvökörében.

MAURITS FERENC *siktanulmány I.*

MAURITS FERENC *siktanulmány II.*

Másoknak ez rangvesztést, a lefokozás keserűségét jelentette volna, ő azonban nemcsak hogy nem búslakodott ezen, hanem valójában inkább fellélegzett. Gyötrő és kilátástalan erőfeszítésektől, hajlamaival ellenkező feladatoktól, erejét felülmúló tehertől szabadult meg. Az volt az érzése, hogy belekerült a neki legmegfelelőbb, az úgyszólván neki rendelt kerékvágásba. Nem kellett többé tehetetlenül csapongnia és minduntalan kudarcot vallania a könyörtelen, egész természeti alkatával összeférhetetlen próbatételek között.

Lévén igényeiben szerfölött mérsékletes, beérte a sokkal kevésbé izgalmas, a megélhetését azonban mégis biztosító, nyugodt inkasszánsi munkakörrel. Ebben a minőségben ő nem a szuszból egyre-másra kifogyó kontár, hanem elsőrangúan megfelelő személyiség volt. Teljes mértékben érvényre juttathatta választékos modorát, kifogyhatatlan türelmét, és mindenekfölött kielégíthette azt a legbensőbb szükségletét, hogy magánéletében izgalommentes, egyenletes, kifogástalanul világos folytonosság és messziről is felismerhető teljes rend legyen. Teljes rend. Ez az, ami jó, sőt kellemes.

Minden áldott este — kivéve a szombatot, mert vasárnap a vállalatok és üzletek zárva vannak — maga elé tette a számlákat, melyekkel másnap útra kellett kelnie, s az utcák és terek sorrendjére ügyelve készítette el a másnapi munkája tervét. Akadt ugyan ideges, nemegyszer ingerült ügyfelekre is, de vele még ezek se gorombáskodtak, mert értett hozzá, hogy lekötelező, higgadt, nyájas mosollyal az ilyen ügyfeleket is megnyugtassa, mondván, hogy sebj, három vagy esetleg öt nap múlva úgyszólván megint útba ejti a tisztelt ügyfelet, s akkor bátor lesz újra megkérdezni, hogy immár alkalmas-e a pillanat a számla kiegyenlítésére. S a megszelídült ügyféllel megállapodva, mindjárt a helyszínen feljegyezte, az ügyfél szeme láttára, legközelebbi látogatása napját, esetleg óráját is. Amint ő mondta: „Majd ekkor és ekkor bátorodom tiszteletemet tenni. Semmi komplikáció.”

Ez az, ami jó, sőt kellemes.

Saját maga és megbízói kölcsönös elégedettségére nem volt más dolga, mint nap nap után beszolgáltatni a sikeresen inkasszált készpénzt vagy csekket, illetve referálni a késedelmeskedő ügyfelekről, továbbá átvenni, és miután gondosan összehajtogatta, sárga aktatáskájába tenni az újabb inkasszálandó számlákat. És semmi izgalom, hála istennek. És mindig újra azt mondta magában: ez az, ami jó, sőt kellemes. A nyugalom és a rend, mint a pont az egyszerű mondat végén.

Igaz, ez az ő közéleti vagy közgazdasági tevékenysége pillanatig se kecsegtethetett bármi kalandos szerencsével. Edvárdban azonban nem volt semmi kolumbuszi kedv; ahol viharok támadhatnak, hajótörést is kockáztat az ember. A nyugalom megbecsülhetetlen. Edvárdot nemcsak hogy nem vonzották kalandos kísérletek, hanem szinte ijesztette az élete egyenletes rendjét megbontó lehetőségnek még a gondolata is; szerette, hogy senkinek sem szúr szemet. Se kivételes sikerekkel és persze — isten őrizze! — kivételes balsikerekkel sem. Így van minden rendben.

Fejlett, túlzottan nagy és görbe orra miatt, mint észrevette, sajnos némi kellemetlen feltűnést keltett egy-egy új, a külsejétől még idegenkedő ügyfelénél; de idővel mintha általában még ezek is napi-

rendre tértek volna Edvárd eme kiütköző testi tulajdonsága felett. Hiába, úgy látszik, hogy még az olyan nagyon rendszerető lényeknél sem lehet minden egészen rendben, mint amilyen ő. Azzal nyugtatta magát, hogy hibáján kívül történt, és azzal, amit még kisiskolás korában, amikor a gyűrődéstől is óvott irkáját tanulóársai szörnyű tinte-packákkal mocskolták össze, s ő sírva jött haza, egy elröppenő, de mélyről jött sóhaj kíséretében az apja, Feigenbaum Ignác ajkáról halott: „Mein Kind, das Leben ist nicht auf Rosen gebettet.”

Ha akkor nem is fogta még fel ennek a rezignált, de mégis csitító metaforikus intelmek az értelmét, emlékezete híven megőrizte. S ő, Feigenbaum Edvárd, megszívlelvén az apai figyelmeztetést, annál állhatatosabban igyekezett, hogy szerénysége, jó modora és kiegyensúlyozott életmódja elhatárolja és megvédje a nem rózsás, hanem kétségtelenül tüskés világtól.

Mert Edvárd nem esett a feje lágýára: tudott a világról. Meghatározott időben, éspedig mindennap közvetlenül lefekvés előtt, ágya szélén ülve elővette az újságot, melynek az apja, Feigenbaum Ignác időtlen idők óta az előfizetője volt, s melyet az, mikor még nem volt annyi baj a szemével, mindjárt reggel, mihelyt a lapot meghozták, átolvasott. Edvárd pedig, amikor esténként kézbe vette, egyszer se mulasztotta el, hogy az apjánál nagyobb alaposággal, kezdve a vezércikken, oldalról oldalra, sőt sorról sorra végigolvassa; ha az ügyfelekkel esetleg valami beszélgetésre kerül sor, akkor őneki, mint ahogy mondani szokták, au courant kell lennie; elolvasta tehát a bel- és külpolitikai eseményekről szóló jelentéseket, a második oldalon levő tárcát éppúgy, mint a napi híreket, az időjárásjelentést, a különböző, szembeötlő nagybetűs címekkel nyomtatott szenzációs bűnügyi, valamint a törvényszéki riportokat, s bár személy szerint színházra nem költött, a színházi és a közgazdasági rovatról, valamint a tőzsdei hírektől se vonta meg a figyelmét. Csak sporthírek mellett nem időzött, de annál nagyobb érdeklődéssel, lelkiismeretes alaposággal tanulmányozta a különböző nagy- és apróbetűs hirdetéseket, minthogy ezek úgyszólván a szakmájába vágtak, és ezenkívül kedélyére, egész lelki egyensúlyára jó hatást gyakoroltak, mert arról tanúskodtak, hogy miképpen a Duna vize időtlen idők óta fölényesen hömpölyög, a nagybetűs hírek és az apróhirdetések is, lám, változatlanul tartanak — s amíg tartanak, addig természetszerűen továbbra is szükség lesz olyan megbízható, fáradhatatlan és udvarias inkasszánsra, mint amilyen — például okáért — ő, Feigenbaum Edvárd.

Amit nap nap után katasztrófákról, tüntetésekről, üldözést szentesítő új törvényekről, pártokról, új kormányokról, háborúval és felfordulással fenyegető eseményekről olvasott, még ha benn az országban is történtek ilyesmi, neki csak a távoli, nyughatatlan nagyvilág zűrzavaros viharainak látszottak, melyeket ő a maga rendezett inkasszánsi partjáról csak el-elnézeget. Ez a nagyvilág annyira kívül esett az ő csendes és rendezett életén, akárcsak az újság szintén figyelmesen elolvasott színházi rovatának szenzációi vagy még inkább azok a görög—perza háborúk, a tatárjárás Magyarországon vagy Árpád vezér honfoglalása, amelyekről egykor a tankönyvekből kellett tanulnia.

Szerencsére — így kellett rá gondolnia, noha ez egyáltalán nem megfelelő kifejezés — ez időben az apja, Feigenbaum Ignác szeme már annyira megromlott, hogy voltaképp már magával tehetetlen vak volt, és Edvárdnak kellett felolvasnia, hogy mit ír az újság. S mert némely hírek túlságosan aggasztották, izgatták, sőt megrettentették az öreg embert, Edvárd tapintatosan siklott el a politikai fejleményekről szóló hírek fölött, s inkább a tárcát és a törvényszéki tárgyalásokat, a közvéleményt foglalkoztató botrányokról, párbajokról és az „Innennonnan” rovatban található tarka híreket olvasta fel fennhangon. Még a vezércikkeket is futólagosan cenzúra alá vetette felolvasás előtt; s csak amikor Feigenbaum Ignác már szunyókálni kezdett és ő visszavezette a szobájába s lefektette az ágyba, mely fölött emberemlékezet óta díszítette a falat a korán elhunyt, tiroli népviseletbe öltözött Feigenbaum Ignácné ifjúkori, még a nászúton készült, aranyrámás, nagyított fényképe az ugyancsak tiroli népviseletbe öltözött, mosolygó ifjú férjjel — akkor, visszatérve a saját szobájába, Edvárd az ágy szélén ülve olvasta el a zűrzavaros nagyvilágnak azokat a híreit is, melyektől egy idő óta jobbnak látta megkímélni az ő amúgy is keseredett szívű és tehetetlensége érzetében mindinkább szorongó vak apját.

S néha hallotta is, hogy álmában az öreg ember a másik szobában nyög, sőt rémülten kiáltásba is kezd, míg csak hozzásiető fia nyugtató szóval fel nem ébreszti.

Magának Feigenbaum Edvárdnak is, talán, mert közvetlenül lefekvés előtt olvasta az újságot, mintha a nagyvilág eseményei, ha nem is kiegyensúlyozott nappali életébe, de az álmaiba kellemetlenül izgalmas, sőt kínos rendetlenséget akartak volna becsempészni. Az ilyenemű álmok közvetlen előzménye egy-egy az újságban olvasott esemény volt. Mint az a törvényszéki tárgyalás is, melyen egy pénzbeszedőről, név szerint Gottlieb Sámuelről volt szó. Az illetőt sikasztáson kapták, és a bíróság ezért hat és fél évi börtönnel büntette. Edvárd, bár sose látta ezt a Gottlieb Sámuel, valósággal a saját gonosz ellenségének érezte; ha valakinek, akkor — tekintettel a tekintendőkre — mindenkinél inkább épp annak az inkasszánsnak, akit Gottlieb Sámuelnek hívnak, százszorosán kötelessége lett volna, hogy példásan korrekt maradjon; ebből a meggyőződésből kiindulva Edvárd nemcsak hogy szemernyi részvétet sem érzett iránta, hanem nagyon is helyeselte, hogy ennek a hűtlen és minden szempontból olyannyira felelőtlen inkasszánsnak lakolnia kell. Hat és fél évi börtön? Az kétségtelenül nem kevés, sok, de úgy kell neki. S ezek után a megállapítások után hozzáfogott a vetkőzéshez, s annak a férfiúnak a nyugalmával, aki tudja, hogy feddhetetlen, és hogy vele semmi ilyen vagy ehhez hasonló nem eshet meg, feküdt le ágyába és hajtotta fejét nyugovóra.

S már el is felejtette Gottlieb Sámuel bűnét, megérdemelt és helyeselt bűnhődését, amikor néhány nappal később álmában — szakasztott úgy, ahogy a valóságban szokott történni — ott állt három pénzbeszedő kollégájával együtt egyik nagy munkaadójának, az Argus Hirdetési Vállalat számvevőségének pénztárfőnöke előtt. Ezzel a fő-

nökkel sohasem rokonszenvezett; már öszülő, angol bajuszos, kis kövér ember volt, s világos, hideg kék szemében mintha valami titkolatlan ellenséges indulat parázslana. Nem általában, hanem éppen vele, Edvárdal szemben. Egyébként kedélyes embernek látszott és az volt a szokása, hogy vékony alsó ajkát a felső fogsora alá szívta és úgy szopogatta, mint a cukrot. Ez a pénztárfőnök, hogy kedvezzen a másik három kollégának, órá rendszeresen azoknak a közismerten rossz fizetőknek a számláit bízta, akiknél az inkasszánsnak többször, nagyon sokszor s nem egy esetben végül is eredménytelenül kellett kopogtatnia.

Az álomban is szakasztott olyan volt a helyzet, mint a valóságban: hóna alatt sárga aktatáskájával, Edvárd ott állt a három inkasszáns kollégával a pénztárfőnök íróasztala előtt. S mint ahogy az a valóságban is tenni szokta, a pénztárfőnök az álomban is Edvárdot hagyta utolsónak. A kollégák egymás után szedték elő aktatáskáikból a bankócsomagokat és csekket, s a főnök, miután átvette és maga is megsámolta a pénzt, mindig újra felállt, hogy az átvett összegeket és csekket a szoba túlsó sarkában álló wertheimkasszába zárja éjszakára. De már előbb az íróasztal fiókjából sokszínű, meztelen, pajzán kis női szobrocskákat szedett elő, s valahányszor a kasszától visszatért íróasztalához, könnyedén sóhajtott egyet, és karosszékében hátradőlve, a tenyerébe vett valamelyik pajzán kis női szobrocška szemléletébe merült, és fel se nézett, miközben a soron következő inkasszáns számolt el. Akkor megint letette a szobrocskát, újra megsámolta a pénzt, újra felemelkedett, és a wertheimkassza nehéz ajtaját újra kinyitva és bezárva visszaült az íróasztalához.

Így volt ez mindennap, és pontosan ugyanígy Edvárd álmában is. A meglepetés, tudniillik az álombeli, csak ezután következett. Mikor a három inkasszáns kolléga után az elszámolásban és a jelentéstételben Feigenbaum Edvárd következett, a karosszékébe süppedő főnök olyan arccal, mintha a szájához emelt poharában legyet pillantott volna meg, leplezetlenül ellenséges világoskék szemét az íróasztalához lépő hórihorgas inkasszánsra emelte, pontosabban nagy és keletiesen görbülő orrára. Nem is a személyére, hanem kizárólag és mozdulatlanul erre a kiütköző orra szegezve tekintetét, fagyosan és fenyegetően kérdezte:

— Nos, elhozta-e végre azt a hatszor hatszázötvenezeret, amivel három nappal ezelőtt nem tudott elszámolni? Mindenekelőtt erre a kérdésre kell felelnie, Feigebaum.

Már megszokásból is első gondolata az volt, hogy nyomatékosan helyreigazítja: „Kérem, nem Feigebaum, hanem Feigenbaum”, ám spontán szándékát megghiúsították a feltóduló kérdések: miféle hatszor hatszázötvenezeret kér számon tőle ez a főnök, épp őtőle, s épp ez a főnök, aki, lám, ebben a pillanatban is ott felejtett húsos tenyerén egyet a meztelen pajzán női szobrocskák közül?

Edvárdnak a legkisebb erőfeszítés nélkül érvek és bizonyítékok egész sora jutott eszébe, és ennek megfelelően bizonygatta is, hogy tévedésről van szó, a gyanúsítás alaptalan, sértő és légből kapott. Ezt akarta bizonygatni, de hiába mozgatta a száját. Hangszalagjai felmondták a szolgálatot, hangja mintha elveszett volna.

A főnök két tenyere között az egyik női szobrocskával — a bal tenyerén tartotta, a másikkal meg lassan, látható élvezettel simogatgatta — világoskék szeme hideg tekintetét gonosz nyugalommal szegezte az inkasszáns aránytalanul nagy és görbe orrára. Edvárd azonban, akinek a váddal szemben ártatlansága bizonyítására az abszolút meggyőző érvek egész sora jutott eszébe, hiába próbált megszólalni; hangja az igazság hangja lett volna, de épp a hangja hagyta cserben. Erőlködött, megfeszítette minden erejét. Méltatlankodó, öntudatos, hallható hangon akart tiltakozni. De hangtalanul mozgó szája inkább azt a látszatot kelti, mintha a vádban valami igazság volna. S érezte, hogy elhatalmasodik rajta a rémület, s mintha hideglelés rázná, a fogai vacognak. S tudta, hogy ez ellene bizonyít. Hogyan döntse meg a rosz-hiszemű vádat, és hogyan bizonyítsa be ártatlanságát, ha nincs hangja, a főnök pedig fölényes nyugalommal, még fensőségesebben, mint kezdetben, a saját zengését szinte élvező orgánumával, az ítélethirdető világos tagolásával ejti ki a fenyegető, sőt elháríthatatlanul lesújtó szavakat:

— Nincs pardon, Feigebaum. Pardon az nincs. Ezt tudnia kell. Ezt tudnia kellett volna. Az a pénzbeszedő, aki visszaél a beléje helyezett bizalommal, nem számíthat irgalomra. Feigebaum, ne számíton irgalomra. Az a pénzbeszedő, aki titokban szeretőt tart és a költséget a rábizott idegen tulajdont képező bankjegyekből fedezi... Kérem, előre tudhatta, hogy rajtakapják.

A gonosz főnök kigyóbüvölő, hideg kék szemével még egy közmondást is hozzáfűzött az előbbiekhöz:

— Még ha a korsót Feigebaumnak is hívják, addig jár a kútra, míg el nem törik.

Ezt pedig olyan emelt hangon mondta, mintha valami pallost villogtatna meg a magasban, de szemmel látható kárörömmel.

Edvárdnak az a korsó járt az eszében, amelynek el kell törnie. Mintha nem is parkettás padlón, hanem cserepeken állna, melyek csikorognak a lába alatt. Emelgette lábát, de akármerre lépett, a korsó cserepei borították a padlót, azé a korsóé, mely „addig” járt a kútra. Csikorogtak a cserepek a cipője talpa alatt, valami majdnem vihogó, kárörvendő hangokat hallatva, mint amilyen a kövér főnök mély, kenetteljes, mégis éles hangja volt.

Edvárd ártatlannak tudta magát, ugyanakkor mégsem egészen olyan ártatlannak, mint szerette volna, mert a gonosz főnök, mint kiderült, ha meghamisítva, eltorzítva is, de mégis tudta egyetlen titkát és felhasználta ellene, csak hogy őt megrágalmazza. Edvárd körül a szoba falai, az íróasztal, a főnök húsos feje, még a nehéz wertheimkassa is oly vadul kezdett forogni, mint a körhinta, melybe egyszer gyerekkorában az apja ültette, s melyet akkor meg kellett állítani, mert ő már az első forduló után sikoltozott és öklendezni kezdett. — Nincs pardon — mondta a főnök. Erre őneki, ha a körhinta forgását valamiképp megállíthatná, önézetesen és kimérten azt kellene felelnie:

— Pardon, kérem, ez az én magánügyem. A fontos az, hogy mindenkor fillérre pontosan el tudtam és el tudok számolni.

Ezt kellene mondani. És azt, hogy kikéri magának a magánügyeibe való beavatkozást. A magánügyei pertraktálását. Igen, ez volt a szó,

amely igen hatásosan hangzott: a pertraktálás. Hangzott, igen, ha hangzott volna. De Edvárdnak, mint akit rajtakaptak, megint csak az ajka mozgott. Bár a mérhetetlen erőlködésbe, úgy érezte, a szemei kidagadnak, a belső részei majdhogy meg nem szakadnak, s'noha egész valójában, sarkától a feje búbjáig úgy feszült benne minden, mint a húr — nem volt hangja. A hangja mintha alattomosan valahol elbújt volna előle, vagy tán véglegesen megszakadt.

A gonosz főnök azonban, manikűrözött kezében egy másik mezetlen női szobrocskával, melyet immár a fejénél fogva a két ujjá közé vett, megkopogtatta az íróasztalát. Vigyorogva hajolt előre, úgyhogy a szeme egész kicsi lett, de villogott, mint a pallos visszfénye, és mintha tudatában volna annak, hogy azzal, ami most következik, el fogja taposni ezt az inkasszánst, csúfondárosan, tisztán, sziszegve tagolva a szavakat, valósággal fröcskölte a fogai közül:

— Szép, szép, szép. Na igen, a kis Klára, Klári, Klárácska.

Ez az. Ez megint az álomnak az a rémes valószerűsége volt, amely alighanem abból ered, hogy az abszurdum felismerhetetlenül és felbonthatatlanul elegyedik a valóságos tények elemeivel. A valónak a fantasztikussal való ilyen egybemosódásában az igazság káprázattá és a hazugság megdönthetetlen igazsággá válik. Az ember pedig tehetetlen.

Klára. Edvárd szentül hitte, hogy Klára és őrajta kívül senki az égvilágon nem tud a kettejük viszonyáról. Nem is lett volna szabad, hogy bárki még csak sejtse is. És most ez a gonosz tekintetű, alattomos főnök csak úgy mellékesen, de annál gyilkosabb hangsúllyal ezzel a névvel sújt le rá...

Klára annak a konfekciós áruháznak a könyvelésében dolgozott, ahová ő rendszeresen inkasszálni járt. Edvárd a harmincegyedik, ő a harmincötödik évét taposta; nagyon jól összeillettek. Klára szerencsétlensége, hogy ortopéd cipőt kellett viselnie, mert a jobb lába rövidebb volt a balnál, nem zavarta Edvárdot; Klárának pedig, aki inkább kövérkés, mint kifejezetten kövér volt s a keze, mint termete is, kicsi, a szeme szelíd és barna, az arca sima és kerekded, az orra pedig bájosan fitos, szintén megfelelt a hórihorgas Edvárd, aki a nap-hosszat tartó inkasszánsi munkától fáradt lábbal a vasárnap délutánokat Klára külön bejáratú, egyszoba-konyhás udvari lakásában töltötte. Klárát a szerencsétlen jobb lába miatt éppoly kevésbé kísértette a kívánság, hogy a vasárnapot lakásán kívül élvezze, mint ahogy Edvárd se óhajtott semmi mást, mint Klára társaságát a gondosan, ragyogóan tisztán tartott és — épp vasárnap délutánonként — különösen csendes, díványpárnákkal, csákós és bajszos katonatisztekkel és erősen befűzött, komoly arcú hitveseiket ábrázoló családi képekkel és néha virággal is díszített, enyhe levendulaillatú lakásban.

Edvárd, akinek életszükséglete volt, hogy mindent áttekinthetően a maga helyére tegyen, kezdettől fogva tiszta helyzetet óhajtott teremteni, ezért még a kapcsolat elején közölte, hogy vele kapcsolatban nem lehet házassági terveket szőni, mert neki a szegény hatalmas testű, de vak apja mellett a feleséget, a társalkodót és a betegápolót kell egy személyben helyettesítenie. Klára ezt megértette, sőt helyeselte. És akárcsak Edvárd, ő is úgy találta, hogy ismeretségük óta, hála istennek, a vasárnapok nem olyan unalmasak, mint azelőtt. Edvárd hálás

és gyöngéd volt, az intim pillanatokban épp a Klára — ahogy ő mondta — ártatlan jobb lábacska, a szegény, szelíd jobb lábacska simogatta, s még meg is csókolta. És ha a kis lakásban vacsorához ültek, szerény, kis vacsorákhoz, mindjárt utána elszámoltak, s a költségek őt illető részét Edvárd rögtön kiegyenlítette.

Ha azonban Edvárd inkasszánsi minőségében jelenti meg a konfekciós áruházban, mind a ketten úgy tettek, mintha csak hivatalból volnának ismerősök; vasárnap délutánonként közös titkukat mind a ketten mulatságosnak találták, különösen Klára, akinek Edvárdal ellentétben kevés is elég volt a kacagásra, s aki ha Edvárdot túl komolynak találta, addig csiklandozta a hóna alatt, míg az is meg nem tanult nagyokat nevetni. Este pedig, legeslegkésőbb fél kilenckor, Edvárd sietve távozott, mert apja már türelmetlenül várta, hogy felolvassa neki a reggel érkezett újságot, s mert különben is nyugtalan szokott lenni, ha a fia sokáig elmarad.

— Most megint egy hétig egyedül leszek. Az olyan rossz — mondta búcsúzáskor Klára, akinek kedves hangját, isten tudja, miért, Edvárd rózsaszínűnek szokta nevezni.

— Határozottan rossz — helyeselt Edvárd, és minden ilyen esetben csiklandozás nélkül is nevetett. Nem Klárán, hanem saját esztelen gondolatán, tudniillik az járt a fejében: kár, hogy nem áll módjában ezt a lány, rózsaszínű női hangot megcsókolni.

Ez volt a valóság. Álmában pedig most ennek az alattomos, ellenséges, a saját gonoszságát élvező főnöknek a szájából, mint valami leleplezést és olyan hangsúllyal kellett hallania Klára nevét, mintha Klára léte megfellebbezhetetlen, végső, minden védekezésnek még a gondolatát is eleve kizáró erővel bizonyítaná rá, hogy ő titkos utakon járó képmutató, sikkasztó, cudar, lump fráter, és nem is Feigenbaum, hanem Feigebaum.

— Minden titok előbb-utóbb napfényre kerül. Nincs titok. Én mindent tudok. Ugye most nem tud beszélni, Feigebaum? Most beszéljen. Most ugye elvesztette a hangját? — mondta a főnök. És Edvárdnak, bár maga is tudatában volt, hogy ostobaság, amire gondol, mégis az az ötlete támadt, hogy négykézlábra kellene ereszkednie, s akárcsak valami elgurult inggombot, az íróasztal, a szekrény vagy a főnök cipői, esetleg éppen a wertheimkassza alatt meg kellene keresnie a hangját. A főnök azonban, mintha csak kitalálta volna ezt a teljes fejvesztettségére valló gondolatát, még egyszer, a szemébe fröccsentve megismételte a nevet, de már úgy, mintha az már nemcsak a sikkasztás, hanem az emberölés, igen, a gyilkosság bizonyított vádját is magában foglalná:

— Na igen, Klára, Klári, Klárácska . . .

A név szinte eltűnt a hangsúly mögött, amellyel kiejtette. Majd mint aki most már nem habozik, letéve az íróasztalra a pajzán mezeten szobrocskát, felpattant ültéből, hogy megnyomja az íróasztal jobb sarkán elhelyezett villanycsengő gombját. Ez jeladás lett volna az előszobában várakozó rendőrügynököknek, hogy azon nyomban berontsanak, leteperjék és bilincsbe verve hurcolják el a hangját vesztett bűnöst. Ő tisztában volt azzal, hogy a csengőnek az irodát, sőt az egész házat riadóként betöltő, fülsiketítő hangja ezt jelentette volna. S már egyáltalán nem magára, hanem szívet facsaró iszonyattal csak a vak

apjára gondolt, aki ma, holnap és azután is oly kétségbeesetten várná, talán sírna is, de hiába várná. Erre a gondolatra, mielőtt még a főnök vastag keze elérte volna a villanycsengő gombját, tekintetével a kinyújtott kéz mozgását követve, Edvárd észbe kapott.

— Vannak lehetetlen dolgok. Ez már több a soknál. Tiszta abszurdum — mondta magában, s egyszerre, egyetlen lökéssel kívül helyezte magát, nem az álmon, mert az álom még tartott, de már mintha közben páholyból is szemlélné a körülötte zajló, hajmeresztő bonyodalmakat — Ideje, hogy felébredjek — buzdította magát, és csakugyan egyetlen energikus elhatározással kiszökkent a rendetlen képzelet fullasztó hínárjából, és tudott mosolyogni a főnökön, önmagán és általában az álmon. Fellélegezve, és immár megengesztelődötten csodálkozott azon, hogy értelmes ember létére milyen képtelen, vad, zagyva rémségeket álmodhatott.

Ez az, ezen múlik minden: egyszerűen a kellő pillanatban kell felébredni. Ez volt legsajátosabb képessége. Ez a képesség talán rendszertetének volt a következménye. Ha már megsokallta az álmot, akkor mintegy benső parancsszóra feltámadt eszmélettel, kellő pillanatban működésbe lépett a fortély. „Fel kell ébredned”, mondta, és akkor helyreállt körülötte és benne a kellemes, normális rend. Vagy legalábbis az aránylag kellemes és normális közérzetet biztosító, izgalmak, rémületek, badar, lázas és lehetetlen képzelődések elhatalmasodása, egyszóval az abszurdumokkal ellentétes rend, melyben nem történnek rendkívüli dolgok, mert mindennek megvolt, megvan és meg kell hogy legyen a maga természetes helye.

Annyira biztos lett már ebben a „fel kell ébredned”-nek nevezett fortélyában, hogy esténként, mint valami ingyenc, aki már előre találgatja a ráváró vacsora fogásait, kíváncsian várta az álmot. Nem, nem úgy várta, mint az ingyenc a feltálandó életeket, hanem sokkal inkább mint az általa nem olvasott sportrovatban szereplő atléták néznek elébe a rájuk váró mérkőzésnek, melyre talán némi szorongással is gondolnak, de másrészt bízva a maguk erejében, hiszik, hogy végül is ők fognak felülkerekedni.

Az embernek csak treníroznia kell, hogy a kulmináció pillanatában a „fel kell ébredned” varázsszóként törje meg az irtózat rossz bővületét. Mért féljen a rémektől az, akit udja, hogy a kellő pillanatban, úgyszólván a végveszélyben megidézett eszméletétől, mint valami titkos amulettől, levegővé, emlékké válnak, pillanatok alatt ködbe vesznek a hamis rémek. Nem jó, hogy fel-felbukkannak a fenyegető rémületek, de hogy az ember úrrá lesz felettük, az jó, sőt majdnem kellemes.

Sajnálatos azonban, hogy Feigenbaum Edvárd életében is bekövetkezhet az a korszak, amikor nemcsak a lidércnyomásos álmok elegyülnek a valóság némely tényleges motívumával, hanem a valóság keveredik olyan színekkel és eseményekkel, amelyekből elmosódik a rémképes álmok zűrzavarát a valóságtól elválasztó határvonal. Akkor fel kellene ébredni. De amikor a felébredésre legnagyobb szükség volna, az ember menthetetlenül egyre mélyebbre süpped és süpped a lehetetlen és rendetlen borzalmak hínárjába. Hol kezdődik a lidércnyomásos álom, és hol a másik, a józan, a természetes, a rendes valóság? Hát

nemcsak álomban válik lehetségessé mindaz, amit az ember lehetetlennek vél? S ha nemcsak álomban válik lehetségessé, akkor mit ér a varázsszó, hogy ideje volna felébredni? S hátha mégis csak rémálom a valóság, és igazában mégse valóság?

Az ember kezdi nem kiismerni magát. Álom vagy valóság? De itt az öreg Feigenbaum, aki immár a mozgás hiányában csak valami hús-kolosszus, melynek a közeledtét botja tétova koppanásán, a padlót súroló lassú, csoszogó járásán kívül már messziről jelez nehéz, szuszogó, el-elfuló lélegzése. Jön a szobákon keresztül, melyeknek a padlózatát már nem borítja szőnyeg, a szekrények is egyre üresebbek lesznek, mert amit csak lehet, el kell adni, nevetséges kis összegekért el kell kótyavetyélni, hogy az öreg Feigenbaumnak, a vevőkért könyörgő kínálat idején is legyen mit ennie. Edvárdnak pedig eleinte magától is iszonyodva, de később — mert ha az ember hozzászokott az iszonyúhoz, ezzel le is szokik az iszonyodásról — józanul meg kellett állapítania: szerencse, istenáldása, hogy a behemót nagy ember egészen és véglegesen megvakult. Ennek köszönhető, hogy nem veszi észre, mint ürül ki mind alaposabban a ház. Csak a háromrészes, mennyezetig érő, oszlopos ebédlii kredenc és az ormótlan alt-deutsch bútorok állnak továbbra is a helyükön, mert azok a modern világban senkinek sem kellene. Nem pénzért, hanem még ingyen sem. A modern világ csöp-pet sem kedélyes. A hús-kolosszus azonban nem modern és annál félelmetesebb, mert nincs, tán nincs is a világon ember, aki nála szelídebb volna.

Ha Feigenbaum Ignác csak egyszer is követelőző, zsörtölődő, szélszélyes vagy legalább csak szemernyit is ingerült volna, akkor a vele való együttélés, sőt már maga a gondolat, hogy itt van ez az öreg ember, nem kínozná Edvárdot torkát szorító büntudattal. Az öreg Feigenbaum azonban úgy áll a szeme előtt, mint riasztóan látványos áldozat, a fia tehetetlenségének, a szeretetteljes várakozásokat és reményeket meghíúsító Edvárd bűnének ártatlan és védtelen, de soha egyetlen zokszót sem ejtő áldozata. Ha csak egyszer, ha legalább egyetlenegyszer szemrehányást tenne neki, veszekedne vele, vagy csak haragosan rákiáltana! De lehet-e ennél a csendes, szelíd, ennél a sohasem lázadó tőrésnél nyomasztóbbat álmodni? És Edvárd napjában többször, egyre többször és mindig hiába ismételtette magában: ideje volna felébredni, ideje volna ráeszmélni, hogy az egész egyáltalán nem gílt, mert az újságban továbbra is megjelennek a nagy- és apróbetűs hirdetések, mert ennek megfelelően továbbra is süt a nap, és ha alábukik, este lesz, tart a rend, a megnyugtató, a jó, sőt a kellemes rend. De hiába mondta magában, hogy nem gílt, késett, makacsul csak elmaradt a felébredés.

Edvárd annyira bűnösnek érezte magát, hogy ellentétben azzal az álmával, melyben a főnök előtt állt, semmit sem tudott volna a maga védelmére felhozni. Büntudatában természetesen éppoly kevéssé volt valamiféle logika, mint ahogy az álmokban sincs. Mért volna ő hibás? Egyáltalán van-e valaki, aki hibás? Kiönt az árvíz, földrengés változtatja romhalmazzá a gondtalan városokat. Ki a hibás? És ki a hibás azért, hogy a három inkasszáns kolléga, akik álmában is szerepeltek,

s akik közül, még nemrégén is, az egyik mindig épp vele osztotta meg betegeskedő kislánya miatti gondját, a második meg, nem is egyszer, bizalmasan félrevonta, hogy olyan személyes ügyekbe avassa bele, mint például a régóta húzódozó válópere, a harmadik pedig, a legfiatalabb a hónap vége felé időnként apró kölcsönöket is kért tőle — ki a hibás abban, hogy kollégái egyszerre csak úgy találták, hogy Feigenbaum Edvárddal nem illik vagy nem szabad szót váltaniuk, és egyik a másik után, mintha csak összebeszéltek volna, az iroda mennyezetének vizsgálatába merültek, s egyikük sem akarta meghallani, amikor jó estét kívánt nekik, és nem akarták észrevenni, hogy az eddigi szokásnak s általában a szokásnak megfelelően üdvözlésre nyújtotta a kezét? És abban vajon hibás-e az a kék szemű pénztárfőnök, aki az íróasztala fiókjából előszedett meztelen, pajzán kis női szobrocskákkal szokott játszadozni az esti elszámolások idején, hogy egy napon a helyére egy sovány és fiatal új főnök ült, aki nem kis meztelen női szobrocskával, hanem már messziről szembetűnő jelvényével játszadozott, melyet a kabátja gomblyukában viselt? Hibás-e ez a jelvényes és szigorú fiatalabb, hogy az előbbi helyén most ő itt a pénztárfőnök? Ha a víz megáradt, kiönt. A hivatásos sportoló többé-kevésbé jól, vagy esetleg kitűnően tud úszni a megáradt vízben, de van olyan is, aki soha nem foglalkozott úszósporttal, sőt egyáltalán nem tud úszni. Az árvíz a hibás, ha ugyan az árvíz hibás lehetne, és nem valami olyan volna, amit az újság igen találóan elemi csapásnak szokott nevezni. És akkor — mint az Edvárd álmában még oly fennhéjázó főnök mondta —, akkor egyszerűen nincs pardon.

Volt egy idő — nem is olyan régen —, amikor Klára intim pillanatokban többször is szóvá tette, hogy nézete szerint nem élet annak a nőnek az élete, aki nem élvezheti az anyaság örömeit. Edvárd ebben is egyetértett vele. Úgy találta, hogy a gyermekek, főleg az egészen aprók, valóban meghatóak és elragadóak; a húsuk rózsaszínű, mint példának okáért a Klára hangja, s ha már beszélni tudnak, mintha madarak csicseregnének, a szemük pedig mint azok az átlátszó tavak, mint mondani szokták, tengerszemek, amilyenek a partján a nászutas Feigenbaum-pár szintén lefényképezte magát, s ez a kép most is megtalálható a családi fényképalbumban. Egyszerűen Edvárdnak is az volt a véleménye, hogy a gyermekek kivétel nélkül megindítóan, sőt föllelkesítően édesek. De mért nem maradhatnak ilyenek? Mért válnak belőlük felnőttek, akik a bal gomblyukukban öklömnyi jelvényeket viselnek, vagy akik egyik napról a másikra úgy tesznek, mintha nem hallanák szakmabeli kollégájukat, amikor az barátságosan jóestét kíván nekik, s hagyják, hogy kollégájuk feléjük nyújtott keze üresen a híg levegőt markolássza? Micsoda keserűség nyeli el a gyermekek édességét? Abszurdum, hogy a csecsemők volnának hibásak, akik mellett inkasszáns körútjai alkalmával Edvárd sosem tudott úgy elsietni, hogy egy tekintetet ne vessen rájuk, amikor a mamák vagy a dadák a napsütötte padokon kis kocsijukat ringatják? A csecsemők a hibásak? Ez, ugyebár, abszurdum.

Kitűnő, tekintélyes vállalatok, melyeknek Edvárd a szolgálatában állt, megszüntették működésüket, s amelyek tovább működtek, megvonták Edvárdtól az inkasszánsi megbízatásukat. Edvárd így kereset

nélkül maradt, s talán azért, mert foglalkozás nélküli egyén lett, naphosszat morfondírozott. A maga eszelősen zagyva kérdésfeltevéseivel és a nem kevésbé badar, önmaguknak is ellentmondó feleleteivel nyugtatta a külön bejárátú kis lakásban Klárát azokon a vasárnap délutánokon, melyek hajdan oly kellemesen múltak, hogy mindig csodálkoztak, ha már este lett. Most azonban mintha Edvárd meg volna győződve Klára ellenkező véleményéről, hevesen, néha még a lélegzetből is kifogyva, de fáradhatatlanul bizonygatta:

— Kérlek, senki sem hibás, csak éppen minden valószínűtlenül rettenetes, és feltétlenül rá kellene ébrednünk, hogy csak álmodtunk és ez így nem gilt. Mert hogy az ember miket tud elképzelni, az egyszerűen és teljességgel hihetetlen. S vajon lehetséges-e, hogy a valóság mégis valóság? Az ember például azt álmodja, hogy már aludni sem tud, vagy talán nem is álmodja, hanem csakugyan igaz, mindenesetre csak forgolódik ágyában, időnként pedig moccanás nélkül fülel; minden nesz úgy visszhangzik benne, mintha dörömbölnének, holott könnyen lehet, hogy még a nesz is puszta képzelődés, hiszen minden csendes. Ám a csend is félelmetes; a csend úgy tesz, mintha rendes, normális csend volna, holott már semmi sem normális: az ember a saját ágyát, a megszokott bútorokat, az égen a csillagokat, a saját lélegzését, magát a levegőt, igen, éppen a megszokottat valami kaján látszatnak, afféle csalárd kulisszának érzi, mint amilyenek a tiroli hegyek abban a fényképészi műteremben, ahol — az apja ágya fölött függő nagyított fénykép tanúsága szerint — tiroli öltözetben fényképezte le magát az egykor ifjú Feigenbaum Ignác és a még ifjabb, mosolyogva kendőt lobogtató neje. Hol a valóság? Mi az, ami nem csalárd látszat? Hol az igazi, a rendes valóság? Tartok tőle, kérek, hogy sehol. Minden csupa káprázat, sőt szemfényvesztés, egyszerűen csalás.

Mint ahogy maga Edvárd is csal, nehogy az öreg Feigenbaum megtudja, hogy minden megbízója kiadta az útját, s ennek következtében foglalkozás és kereset nélküli egyén lett, s hogy egyszerűen nincsenek többé számlák, amiket esténként tervszerűen összerakhat, hogy másnap tervszerűen inkasszálhasson. Az üres sárga aktatáskával a hóna alatt naphosszat tétlenül lődörög az utcán, aztán este, mintha munkából térne haza, és mintha azt olvasná föl, ami az újságban áll, kezében a zörgő újságlapokkal, minduntalan el-elakadva, már csak a gondolatban előre elkészített közömbös híreket recitálja, magából az újságból semmi mást, csak a tárcát, ami mellett Feigenbaum Ignác elálmosodik, majd szerencsére el is alszik. S ha már alszik, Edvárd lábujjhegyen felfedező útra indul a lakásban, lábujjhegyen járva keresi, hogy mit lehetne még elemelni. Rendszeresen, hétről hétre lop, mindent ellop, amit csak pénzzé lehet tenni, hogy másnapra vagy egy újabb hétre biztosítsa a békésen szunnyadó vak öregnek a megszokott életet, a megszokott kellékeket és mindenekfölött a kellemes, gyanútlan nyugalmat.

— Szerencse — mondta Edvárd —, hogy nem tud kijárni, szerencse, hogy már régóta nem látogatja senki, szerencse, hogy vak — és hogy mindez szerencse, flagrális bizonyítéka annak, hogy ez mégis a legabszurdabb abszurdum, ezért csöppet se lehetne csodálkozni, sőt egyedül az volna normális, ha az ember egyszerűen felébredne. Nekem

van benne gyakorlatom, mégis ki kell jelentenem, hihetetlen, hihetetlen, hogy az ember mi mindent nem álmodik össze. Kivéve az én apámat, a szegény ziháló húskolosszust, Feigenbaum Ignácot, aki továbbra is az istenáldotta vakság csendes, tudatlan és meg nem zavart, aránylag jó, sőt kellemes ártatlanságában még néha kedélyesen nevetni is tud, ha az újság vasárnapi humoros mellékletéből egy-egy viccet olvasok fel neki.

Edvárd a maga élete egyetlen nagy sikerének azt tartotta, hogy az öreg Ignác semmit se tud arról az álomnak is túl abszurd világról. Nevetett a vicceken.

Régtől fogva, igazában mindg is volt az öreg Feigenbaumnak egy egészen különös mosolya. Ritkán volt látható ez a nagy testétől és a nagy fejétől meglepően elütő, csak az ajka szegletében s ott is szinte hajszálvékonyan kirajzolódó, valami olyanféle gyámoltalanul és félénken törékeny mosoly, mely mintha minden pillanatban kész lett volna a megfutamodásra s arra, hogy nyomtalanul újra visszaosonjon láthatatlan búvóhelyére. De ha ez a mosoly előmerészkedett, akkor ez a nehezen lélegző, a maga húsát is csak erőlködve hordozó nagydarab ember mintha csak az ő számára látható enyhe, melengető napsugaraknak tartaná oda az arcát, mely előbb még úgy hatott, mintha kőből metszették, vagy mintha éppen megkövült volna az éjjeli és nappali fények váltakozását nem ismerő vakság moccanástalan alvilági sötétjében. Ez volt az a mosoly, mellyel egy este, bár félénk óvatossággal és lehetőleg tapintatosan megpendítette a témát, melyre mintha már régóta készülődött volna: vajon nem kellene-e Edvárdnak a jövőre is gondolnia, és minthogy már, hála több éves inkasszánsi tevékenységének, melynek révén mérvadó nagy cégek tulajdonosaival és vezetőivel személyes kapcsolatba jutott, talán már hozzáfoghatna az eredeti, az apai terv megvalósításához, tudniillik, hogy önállósítva magát, feltámassza az egykori, annak idején jó hírű, Feigenbaum Ignác néven sikeresen működő hirdetési ügynökséget, s ez esetben talán Feigenbaum Ignác és társa vagy pedig, ami tán még jobb, Feigenbaum Ignác utóda lehetne a cég neve.

— Klárácska, élelemjűségedet kezdettől fogva nagyra becsültem, kérlek, mondd meg te, mit lehet erre felelni? Mondd meg te, aki mindig feltalálsz magad, lehet-e erre ma egyáltalán bármit is felelni? Kérlek, mondd meg, hogy lehet-e? Te mondd meg, hogy lehet-e — kérdezte Edvárd a következő vasárnap délután, az ez idő tájt mindig izgatott modorában.

Klára mélyen elgondolkodott. Mélyen és hosszan. Aztán még mindig szótlánul felállt, s rövidebb lábacska miatt bicegve, az elfüggönyözött ablakhoz ment, amely a bérház udvarára nézett, mintha az enyhén kékes és saját kézimunkájával csipkézett függöny redőiben keresné a feltett kérdésre a legmegfelelőbb választ. És amikor végre megszólalt, hangja nem volt az a lágy, rózsaszínű hang, mely Edvárdban oly gyakran azt a neveltséges kívánságot ébresztette, hogy megcsókolja. Inkább kedvetlen, sőt szemrehányó, úgyszólván száraz hang volt. Klára továbbra is az ablaknál, Edvárdnak háttal állt, amikor megszólalt:

— Nekem is van mit kérdezniem. Azt mondd meg nekem, hogy nem lehetne-e engem az én egyetlen vasárnap délutánomon kellemesebb társalgással szórakoztatni?

— De kérlek, bocsánat, úgy értettem... igen, kérlek, csak úgy értettem, hogy... — dadogta Edvárd. A mondat nem folytatódott, mert Edvárd valójában nem tudta, mi az, amit „csak úgy értett, hogy...”

Némi szünet után még megszólalt, de csak azért, mert bizonyos helyzetekben az embernek talán a maga melegségére, talán magyarázat-képpen vagy csak hogy egyáltalán mondjon valamit, szólnia kell:

— Nem vagyok hibás — mondta Edvárd. — De persze te se, Klárácska. Igazad van neked is.

Erre megint csend lett.

Klárán az a hosszú, bokáig érő sárgapettyes pongyola volt, melyet, mint az áruház alkalmazottja, kedvezményes áron kapott. Vasárnap délutánonként többnyire ezt a pongyoláját viselte; nem volt túl szűk, de nem is volt olyan bő, hogy kedves kerekded idomai a pongyola alól ki ne rajzolódjanak. Nyár volt, de már korán alkonyodni kezdett. Ez volt az az óra, amikor Klára a kis asztalon vacsorához szokott teríteni kettejüknek. Az asztalkát azonban most továbbra is a rojtos, zöldes takaró fedte, melyet Klára saját kezűleg hímzett, s amelynek közepén egy mahagóni doboz állt, barna födelén ezüst címerrel.

Edvárd nézte a neki háttal álló Klárát. Nézte, de nem sokáig. Amennyire csak lehetett, zajtalanul felemelkedett ültéből, megszokásból a tenyerével még le is porolta nadrágját, majd alig pillanatnyi tétovázás után kezét a kilincstre tette, lassan kinyitotta, majd valamivel gyorsabban, de lehetőleg szintén zajtalanul becsukta maga mögött az ajtót.

— Senki sem hibás. Kinek van igaza? Senkinek sincs igaza. Egyáltalán semmi sincs jól, és nagy kár, hogy semmiféle fortély sem segít, semmiféle fortéllyal sem lehet felébredni — mondta magában inkább gépiesen, a szavak valahogy önműködően emelgették a szárnyaikat. Mielőtt tovább ment volna, nem nézett ugyan hátra, de egy percre megállt az utcán, mintha keresne valamit, de voltaképpen semmi sem jutott eszébe, ami legkevésbé is hasonlított volna értelmes gondolathoz. S amint lépésről lépésre egyre távolabb került a háztól — mely ugyan semmiben sem különbözött a többitől, csak abban, hogy ott volt egy külön bejárátú egyszoba-konyhás lakás, ahol vasárnapjait eltölthette, s ahová többé vissza nem előre, hanem egyre mélyebbre és mélyebbre merülne valami hirtelen támadt teljes ürességbe, melyben már nincs többé part, még emberi élő szó sincs, semmi, még az a kis békés kikötő sem, ahol legalább vasárnap délutánra egy ember mellett ember lehetett.

Azt hitte, hogy már eddig is sokszor volt alkalma megpróbálni, milyen az, ha az ember fél. De, lám, tévedett. A félelem, az az igazi, amely már szűkölni se tud, hiszen úgyse hallja meg senki, a félelem mindentől, ami van, és mindentől, ami lehetséges, az az igazi félelem csak most rontott rá először, a borzalom meglepetéseként. Gyáva lett.

Kínosnak, veszélyesnek érezte, hogy olyan hórihorgas, és semmire sem vágyott inkább, mint hogy árnyékká, észrevétlenné váljon, hogy a járókelők közül senki meg ne lássa, senki még csak pillantást se vessen rá. De mintha még soha ennyi ember nem lett volna az utcán, s mintha mindenkinek útjában volna, és senki elől nem tudna elég gyorsan kitérni. S most a járásában is volt valami kapkodó, amivel magára vont a utcákon zsidongó közönség figyelmét. S úgy látszott, hogy ez a közönség, vele ellentétben, kellemesen izgalmas, szokatlan jókedvvel, az életnek valami önmagát élvező fokozott érzésével, vidáman árad szét az éppen kigyúló villanyfények alatt. S valahányszor nevetés ütötte meg a fülét, lesütötte a szemét, nem mert feltekinteni, mert úgy érezte, hogy rajta nevetnek. S bármennyire is igyekezett kitérni mindenki útjából, nem csodálkozott s meg se lepte volna, hogy ha egyszerre a nevetés tarajos hullámától felborítva, hanyatt esik a járdán, és a nevetés újabb és újabb hullámainak tornyosulása közben mind többen verődnek össze, csoport, csoportok, tömeg, hogy a cipősarkukkal tiporjanak rajta, míg agyon nem tapossák.

Mintha attól sikerülne kisebbé zsugorodnia, a nyakát behúzta két válla közé, és jobbra-balra sandítva, hogy ezáltal nem tűnik-e fel még inkább, meggyorsította imbolygó lépteinek ütemét. Ugyanis itt is, ott is mind gyakrabban hangzott fel a fiatal emberek zárt csoportjából egy csúfondáros vagy fenyegető szó, de mintha ő nem tudná, hogy őt illeti, csak saját cipője hegyét nézve, sietve, de mégse feltűnően sietve igyekezett előre, hogy mielőbb a védelmet biztosító otthoni falak közé jusson, ahol az apja, a vak ember már biztosan fülel, várja, hogy a zárban megforduljon a kulcs, és meghallja fia lépteit. Valójában szaladni lett volna kedve, pánikszerűen, ahogy az ember valami nem létező vészkijáratot keres, pedig tudja, hogy nincs, menekülni szeretett volna nemcsak ebből a nyüzsgő és a zsidongó emberek hullámzása által még érezhetőbbé vált ürességből, hanem önmaga elől is, a tagadhatatlanul jelenlevő, percről percre növekvő gyávasága elől, amely, íme, utolérte és melyet egész eddigi életében — legalább most úgy rémlett neki —, egész életében konokul és hasztalan igyekezett maga előtt tagadni. A gyávaság érte utol, a szégyenletes, a csúf, a nevelés. A gyávaság, amely az embert valami emberhez már alig hasonlító, mindenkitől és mindentől, hangtól és érintéstől remegő, csúszómászó lényé aljasítja. Az a gyávaság, amelytől az emberből kukac lesz, semmi más, mint kukac plusz öntudat, de ez a plusz a félelemnek és csak a félelemnek a tudata.

Szaporodott a hangos, a harciasan lármas, csoportokba verődő fiatal emberek száma, és terebélyesedett handabandázó, kísértetiesen hangos és fenyegető jókedvük.

Edvárdot csak akkor verte ki a verejték, amikor szerencsésen a mellékutcába ért, ahonnan már egészen közel volt otthonához. De alig ért be az oltalmat nyújtó mellékutca csendjébe, elébe állt az időközben állását veszített, a nyomasztó álmában szereplő, hajdan kövér és alsó ajkát oly élvezettel szopogató, őt sose kedvelő pénztárfőnök, név szerint Edelényi. Edvárd eddig mindig csak úgy találkozott vele, hogy Edelényi az íróasztalnál ült, ő pedig a három inkasszáns kollégával az íróasztal előtt állva várta, hogy sorra kerüljön. De most az utcán

álltak egymással szemben. És a pénztárfőnök borotvátlan, meggörbedt, a cipője piszkos, a ruhája gyűrött. Ha a mélyen homlokába húzott kalapját nem emeli fel köszönésre, Edvárd nem is ismert volna rá.

— Hogy tetszik lenni? — kérdezte Edvárd, mert önkéntelenül még mindig az Argus Hirdetési Vállalat pénztárfőnökéhez intézte udvarias szavait. Edelényi azonban mintha csodálkozott volna a kérdésen. Az alacsony természetű ember úgy nézett föl a hórihorgas Edvárdra, mint valami tüneményre, mint az értelmes ember a gyengeelméjűre:

— Hogy tetszem lenni? Szintén nem tetszem lenni. Szintén tetszene nekem, hogy ne legyek — felelte, mert sejtelve sem lehetett arról, hogy egy ízben Feigenbaum Edvárd álmában alattomos, félelmetesen hatalmas ellenségként szerepelt. — Éhes vagyok, mint ahogy az ma egy Edelényi Ödönhöz illik, aki azelőtt Eibenschütz volt. Ha talán... — és még jobban meggörnyedve tekintett fel a magasba, az igazi úriember gondosságával öltözött Edvárdra. A kalapját se tette még vissza a fejére, valószínűleg szórakozottságból a kezében tartotta, de ezáltal még inkább össze lehetett volna téveszteni valami kéregető koldussal. — Bátorkodtam már keresni a lakásán, de az öregúr, a kedves atyja nem engedett be.

Edvárd nyelt egyet, és csak azért, hogy mondjon valamit, hogy ne kelljen hallgatnia és legyen ideje összeszedni a gondolatait, megjegyezte:

— Nem engedte be? Ó, kérem, egyedül van a lakásban, s úgy szólván már nemigen lát, bizalmatlan, óvatos. Ez ugyebár érthető, sőt — tekintettel a tekintendőkre — helyes is. Legalábbis az én véleményem szerint — mondta, és ami készpénzt még délután félretett, hogy a vacsora költségeinek ráeső részét szokás szerint megtérítse Klárának, most előkotorta a zsebéből, és annak az embernek a sietségével, aki szégyelli magát, átnyújtotta Edelényi-Eibenschütznek.

Az egykori pénztárfőnök állapota, mint a saját ráváró sorsának előrevetett árnyéka, csak növelhette volna a szorongását, mégis amikor Edvárd a csendes mellékutcán folytatta útját, mintha el is felejtette volna az előbbi pánikot. Ha nem is nyugodtan, de — a jó ég tudja, miért — majdnem úgy ment hazafelé, akár az idő tájt, amikor az esti órában még arra készülhetett, hogy otthon tervszerűen összeállítja a számlák inkasszálásának sorrendjét, illetve a megfelelő útírányt. Persze nem volt nyugodt, de az a nagy üresség, amelyben nem volt semmi fogódzó, meghátrált, mert ismét született egy terve.

Az apjának volt egy nagy arany zsebórája. Igazi svájci aranyóra, amit nősüléskor kapott ajándékba. Fedele is volt az órának, amelyen egymásba fonódó cikornyák, mint valami baldachin alatt látható volt Feigenbaum Ignác kacskaringós monogramja. Régen, nagyon régen még tréfálkoztak is, az öreg szokta mondogatni, hogy ez voltaképpen öfelsége Ferenc József császár és király monogramja. Régebben az volt a másik mulatsága, hogy megmutatta Edvárdnak, mint lehet majd az I-ből E-t vésetni az óra lapjára. Az öreg mostanában már hiába pattantotta fel az óra fedelét, hiszen nem tudta leolvasni az időt, de azért az órát továbbra is egy kis aranylánccal a mellénye harmadik gomblyukába erősítve a bal mellényzsebében viselte, és estéről estére,

éppúgy, mint azelőtt, szertartásosan azzal kezdett hozzá a vetkőzéshez, hogy az aranyórát a kis láncsal együtt kivette a zsebéből, gondosan felhúzta, és a fedelét felpattantva tette le éjjeliszekrénye márványlapjára. S a zsebóra elsőrangú minőségén kívül bizonyos öntudattal a gondos kezelés eredményének vélte, hogy ez a svájci műremek csak egyetleneszer volt eddig órásműhelyben: akkor, mikor onnan az ő mellényzsebébe került.

A terv pedig, mely most Edvárdban szinte neki magának is váratlanul megfogant, az volt, hogy ezt az aranyórát, melyet eddig valahogy elválaszthatatlanul az apjához tartozónak érzett és szokott meg, voltaképpen szintén pénzzé lehetne és pénzzé kell tenni. Ez további egy vagy talán két-, sőt háromhónapi haladékat is jelentene, azaz a vak öregember, aki már botra támaszkodva sem tudott fáradság nélkül mozogni, még egy rövid ideig abban a hiszemben várhatná halálát, hogy körülötte az életben és a fia életében többé-kevésbé minden a régi mederben folyik.

A terv megszületett, megvalósítása azonban megoldhatatlannak látszott, de így a gondolatokat legalább az egyetlen nagy feladatra összpontosította, minden elméleti, sőt részben lelki tehetségét is jótékonyan lefoglalta. Persze semmi se volna egyszerűbb, mint feltárni a való helyzetet. Bevallani, tudomásul vetetni, hogy mi lett a világból, amelyben élünk. Ez azonban azt jelentené, hogy Edvárd legkörültekintőbb erőfeszítéssel óvott, legféltebb művét egy csapásra maga zúzná szét — és ez lehetetlen. A tervről azonban mégse lehet lemondani, ez a terv az egyetlen mentőöv, mert nélküle már a jövő hét utolsó napjai is könnyörtelenül megoldhatatlan kérdéssé válnak. Tehát? Mindig ez a tehát, melynél megáll az ember esze, épp amikor a legragyogóbban és leggyorsabban kellene működni.

Edvárd már ágyban találta apját. A svájci aranyóra, felpattintott fedéllel, ott volt a helyén, az éjjeliszekrényen. Hallatszott a lány, egyenletes ütemű, finom tiktakolása. Ettől az egyenletes, finom, nyugodt tiktakolástól elütött az ágyban fekvő öregember hatalmas testének nehéz, időnként levegő után kapkodó lélegzése. Edvárdnak feltűnt, hogy egy szóval sem említette az idegent, akit nem engedett be. Az apjával való beszélgetést elkerülendő, a reggeli újságból kezdett — ezúttal az öreg ágya szélére ülve — a szokott módon „felolvasni”.

Feigenbaum Ignác még fel is könyökölt, hogy jobban hallja. Ezúttal azonban még kevesebb volt az olyan szöveg az újságban, amit Edvárd alkalmasnak ítélt a felolvasásra. Ám szerencsére vasárnap volt, amikor ott az újságban a humoros melléklet. De most már abban is csupa olyan viccet talált, amely az öregemberre inzultusként hatott volna; Edvárdnak torkára forrt a szó. S talán azért is, mert a terv annyira foglalkoztatta, egyetlenegy gondolat vagy ötlet sem jutott eszébe, amit úgy mondhatna el, mintha az újság humoros mellékletéből olvasná, különben sem igen volt érzéke a humor iránt. Lapozgatva a zörgő újságdoldalakat, oly idegesen és tehetetlenül ült itt, mint amikor még hirdetési ügynök akart lenni, s a Nekropolisz Temetkezési Vállalat részére kellett volna valami hatásos reklámszöveget kieszelnie. Rettenetes! Csak bizonyos rossz álmokban történik meg az emberrel, hogy így elveszti a hangját.

Az öregember azonban továbbra is úgy maradt az ágyában, a jobb könyökére támaszkodva, mintha elgondolkozott volna vagy várna valamire. Majd csendesen, majdnem ravaszktás vidámsággal, mint akinek egy jó, szórakoztató ötlete támad, megszólalt:

— Mondd csak, fiam, nem volna jó, ha megpróbálnád eladni az én órámat, persze a láncot is?

És furcsán, hörgésszerűen ugyan, de azért mégis harsányan kacagott fel, s úgy folytatta:

— Mért csaljalak tovább azzal, hogy neked sikerült engem megcsalnod?

Érzelmei kifejezésében mindig is tartózkodó volt, az utóbbi időben azonban sokszor járt keze a fia arcán, mintha az ujja hegyével akarná kitapintani annak a jó- vagy rosszkedvét. Most is kinyújtotta nehéz bal kezét, és motoszkálni kezdett fia fején meg az arcán.

Aztán hallgattak. Csak az óra ketyegett az éjjeliszekrényen, lágyan, finoman, egyenletesen.

Edvárd az ágy fölött függő aranyrámás, nagyított fényképre nézett, melyen a kulisszák hegyet ábrázolnak és a hegycsúcson tiroli népviseletben egymás felé kalapot, illetve kendőt lengetve az ifjú Feigenbaum Ignác és párja mosolyog.

Hát hiába akarok felébredni? Hát nem lehet felébredni? Mi ez? Mi lesz?

FEHÉR FERENC VERSEI

HOLTOMIGLAN-HOLTODIGLAN

Fiam fekete lovak vittek
Fehérbe öltöztettek szépen
Búzamag pergett szememből
Szánjátok meg az éhezőket
Szöges patkó volt arcom
Boruljatok a földre

Fiam fekete lovak vittek
Piros pünkösd napján
Fiam szedtem a markot veled
Apátok rám dobta a zsákot
Csavarjátok följebb a lámpást
Ki ne hűljön az étel
Fehérbe öltöztettek szépen
Ki bújt el ott a sarkon
Fiam nagy fehér lovak visznek
Apátok piros pünkösd napján
Feketén hűljön az étel
Ki vitte el a lámpást

(1961.)

ARANYKACSA

Aranykacsa a jégen
Jobb volt neked a vízen
Nád rejtett réti szárnyék
Susogó szép világvég

Felhőfodorrá váltál
Földi hazádra vágytál

Lennél kalász a pártán
Úszó aranyszivárvány

Lettél magadnak oltár
Mégis másért lobogtál
Olvadt aranyban márvány
Mégsem mégsem szivárvány

Rangosabb hét királynál
Várt sosemvolt királylány
Voltál tündöklő fácán
Mégsem mégsem szivárvány

Voltál mindig csak voltál
Ez itt a végső oltár
Dermedt jég már a vermed
Arcodon patkók pengnek

Aranykacsa a jégen
Szivárvány hét színében
Csillogtassátok úgy ni
Ki tud nagyobbat rúgni

(1962.)

K O R S Ó

Se hús vizem se borom
Még a korma se korom
Csak holló csecsebecse
Nem oltja ez a szomjam
Úgy halaszt majd meg szomjan
Lelke is földfekete

Kuvik Huhogó lidérc
Kínálja csecset kísért
Fogamon agyag koccan
Örvénylő szomj a vize
Medre se partjai se
Tudom Vízhordó voltam

Ürege feltört kripta
Se lakója se titka
Világa színehagyott
Gyertya virágzik benne
Mintha gyökere lenne
Hát sose sirassatok

(1962.)

DARU-BALLADA

Áll egy szép gém
feneketlen tóban;
vár rá hét rém
birkaitatóban —
Szállj, daru, szállj!

Száll egy szép gém
vége nincsen égen;
vár rá hat rém,
meg is halhat éhen —
Várj, daru, várj!

Vár egy szép gém
kémény tetejében;
füst száll, öt rém
fonja körül éppen —
Szállj, daru, szállj!

Száll egy szép gém,
szél röpti régen;
vár rá négy rém,
közöttük a szégyen —
Várj, daru, várj!

Vár egy szép gém,
se napja, se éje;
három csúf rém
soha el ne érje —
Szállj, daru, szállj!

Száll egy szép gém
erdő közepébe;
ráfúj két rém:
magánya, emléke —
Szállj, daru, szállj!

Száll egy szép gém
kuruttyoló rétre;
rétnek tükrén
csak önmaga képe —
Várj, daru, várj!

Gubbaszt egy gém
se földön, se égen;
ő a hét rém,
halt volna meg éhen —
Vén daru, vén...

(1963.)

IDŐTLEN ÉNEK

Ha nem volna már csak két heted
s a havas szemöldű nagybeteg
fogná hazád a két kezed
meghajtanád-e térdedet
ha nem volna már csak rongy heted
ha nem volna már több életed

(1964.)

HETEROGÉN NYÁRI TÁRLAT

Torok Csaba

KÖRKÉP

(al fresco)

kérgem
hasadó augusztusom

a jól neveltek csökönyös daganatai
rángó teli szájak kráterein
izzanak dorombolva
mormog körötted a kihasználatlan
szöknek a maradék bűzlő buborékai
a szabadítatlant kényelem dicséri
hús világotokba fölös legyek potyognak
az üveghatáron innen a színek
sokszor tört serege szokásból támad
a falakon túlra már nem a te közege
a fölfoghatatlan fény elejt
uszonyaid szikkadtan pattannak szemedre
tömített kopoltyúkat már hiába
tisztítanának szándék-hullámverések
a felszínen szapora férges tepedő tutaja
díszhalaknak senki sem vet horgot
kilöttyenthetnéd magad csak egy pillanat
az életoldat már túltelített
de belédakadnak váratlan hurkok
rágott sebeken hínáros kötszerek

páfrányok sziklacsipkés vonulata
közvetett ragyogásban a láthatár
a homály hasadékaiban

felpuffadt lepkék puha tánca
kagylók véres rikácsolása az egyetlen zene
szendergő sárkányok buknak fekete delelőn
mérges lila sünök a vesztett bosszú helyett
kilenckarú polipok várnak a csöndben
a szomjas lábak már messze a sivatagban úsznak
füttyül a föld vak madarak kormos fészke fölött
magtalan tojások álma éjszakát éget
ziháló halak öröködnék
távcsöves szemmel a fákon
valami kötekedve ugat a kövek mögött
faragott bot a kezében
s pattan az ajándékedény minden kénye
de az úszókat bölcsék hálába fogják
a véglények amorfi égbolton mocorognak
ó képlékeny világ
ó gyűrhető falak

a röppentyűk szabott pályájukon kívül
hullnak a célra
foglyul ejtett bolygók botladoznak
kitaposott úton
nyomukban mérföldkövek olvadnak éggé
márványerények görcse csikorogva enged
fölvonóhidak dörögnek viseltes láncokon
hullik alá a tilos
ritkul az ártalomerdő
az ostrom penészes fegyverei sárba gurulnak
a várban már lóduznak a húsharangok
a tépett zászlók féllábon lengedeznek
gyönyörű engesztelői a lemondott gondolatnak
kiéhezettek ödöngnek csontrácsos ablakok alatt
fent rőt függöny lebben csábító pantomim
zengj hozzá zsolttárt talponlőttek orgiáin
huzatos korlátokon csusszanj
acsarkodva minden ámuló arccal
meddő átkok bugyognak fel a réten
kicsi gombák füstölnek lángtalan

ki vezet ki ugat egy az út
a zsoldos idő kezünkre játszik
szívós ujjak kúsznak a csúcsra
szakadnak a párolgó erek a szívig
poros szárnyak hullása hatalom
bajos érvekkkel könnyörög a hült
már vad füvek dúlnak nyálazott sírokon
gyökerek iramodnak végig a gerincen
fák öröme szökken ürülő fejekben
harapott láncon mosolyog a vágyott
sovány a végtelen a tér korogva tágul
szelek étvágyát gyűjtsd be öledbe
futtasd szemét a mának ó éhség kegyetlen
hörpöld világát idd fröccsenő sarát egének
tápláló emlékein falatozz felejtse
habzsold kocsonyás idejét savas hadurunk
s hagyd el a térbeli tálat

dobd rá a vacogó pléhfedőt
késedet fordítsd a kifulladt napnak
gyulladnak már a szigetelők

kérgem
romboló augusztusom

Újvidék 64 8 29

TANULMÁNYFEJ

(alabástromgipsz)

kristályos szó-fossziliák rezdülnek táru lón
tompult szúnyogok messzi bokád körül
homokkal tömött uszályok lengnek föl a folyón
oldott lábak alkalma kőbe merül
gumia broncsban konokon perceg a hívő szú
süllyedő kezekben acélhid zendül
hűlt csodák eróziója hiába szigorú

tárt kapu mér
kulcsot kér gond
asztalt bont ész
félút kést fen
törvényt bűn véd
két én félt hont
tárt kapu mér

rengő körtáblán ködbe faragott sakkfigurák
napsárkányt eregetnek tiltott szeleken
gondjaid háttérben forgó aktjai befonják
szobrok langy szakállát fűtetlen műteremben
süket szökőkút vastapsa kívánja haragod
a csatazaj heves és ünneplő legyen
vadon mélyébe vonulnak szómarta csillagok

tört falon át
kő szárnyat bont
zokog a zár
fekete csel
kopog a vád
láng oltárt ront
tört falon át

Újvidék 64 7 31

V E S Z T E S É G

(alumínium és vas)

kilométerek szennyesen

lassú mosolyod
miért ringatod
védett idegen
gyanús elébem

pad ül zsibbasztón öledben

ezek a foszló klinikák
föld alól majd felhorkannak
kereplőt kérnek s trombitát
fogadalmak templomának

ha jaj

imádba már nem szólhatnak

ha jaj

falánk diadalív alatt
a hősök szótlán lerogynak
kődarcukon fagyalt olvad
emlékcsap lesi szomjukat

ár partot mos ár partot rak

két forró nap kél
a folyó fölött
két barna nap kél
a felhők alatt

alámerülnek a szavak

Szeged, 64 április

P L A N C T U S

(gouache-miniatúra)

álmod oldja végtelen
zárka réme értelem
kosárnak galambja
fészked rijja szárnyadat
véred várja pirkadat
börtönöd bomlasztja

bátor féli röptödet
tépi tollad ünneped
hallgatag intelem
búgjon szomjad partokon

hallhatatlan szónokom
kés követ szüntelen

hamvas kedved szél viszi
éhes égnek hódolat
földnek ínyenc férgei
élik tűzhalálot

dőlt nyarunknak ágain
lángok állnak éj-lesen
csillag hörghi állatin
fű a kőnek félelem

száll a szikra nesztelen
csontod úszik mérlegen,
támad átkos győzelem
túlvilági fészkeken

egy-emberként öljétek

Palics, 84 8 23

RÉSZEG MASKARA

(RÉSZLETEK A CIKLUSBÓL)

France Forstnerić

VIHAR TAVASZI ÉJJEL

(Prolóógus)

Ez a fejetlenség órája, izzadt
csillagok éje. A hús
korbácsolásának ideje. A cselszövő homályban
megválasztjuk a részeg főnököt,
hogy a gyülevész álomcsordát szétzavarja
a jámbor legelőkről. Ó

az első a nyeregben, félelmetes, amilyennek akartuk,
madarak sebezhetetlen barátja, erdők duhaj harmonikása,
szelek züllött testvére, törvénytelen fia a síknak,
mely néma gonddal ója
és száraz fúvel magányos fekhelyét
megveti. Ó

a többszörös öngyilkos, erősek közt a kételyt választja,
lapítókhoz szegődik hangtalan, ő, gyöngéd állat
(az állatok messze elkerülik), gyors alkukat
köt, berekedésig békíti
a szertefutó bús rikkantásokat,
melyek tömegbe verődve ütköznek homlokának,
mint egy falnak. Együvé kerít kígyót,
rózsát, jégesőt, meleg ágyéket, hűvös kést. Kifelé
büszkén pöffeszkedik, odabe tudja: végül is át kell
ugrani a falat. Ó

puskacsó előtt gyöngéden
figyelmes, meredeken vágódik hanyatt, messzire láthatón fekszik
végtelenül kedves beszakadt hasával.

Mikor már nem mozdul, rámerészkedik
a legyőzöttek tőrése s büszkesége.
Kínosan szagatják. Véres hajánál fogva
vonszolják a porban. Bizonytalan kacaj tombol
a bűnös sietségben.

Mi nézők utánahullunk előre megfontolt szándékkal
elgondolkozva. A fékevesztett csorda fölöttünk dobog.
A poros győztesek — régi ismerősök — egykedvűen
lépegetnek reggeltől estelig.

Mikor mindenki elment, nehezen ébredünk. Magunk vagyunk,
messze körös-körül egy vízcsepp se pisszen. Nyugodtan
lélegzik a por. Messziről, mint a déli szél,
furulyaszó bujkál a fűzek közt,
a vízen át, a széljárta
márciusi mezőkön.

Itt az idő, hogy ajtót nyissatok neki
a halvány napba.

ÖLTÖZÉS

A maskara nagyon lassan
öltözködik. Olyasmi ez, mint egy szertartás, mikor még
[mindenki alszik.

Megmosdik, vízzel,
mert a víz
se éj, se nap. Kemény víz
még nem született. Ha nem bírja ki,
álmában megfordul
s végétől elejéig visszaálmodja ezt
a vízről. Ha pedig kibírja,
azonnyomban felébred. A homályból
előhúzza a subát. Először
végigborsószik, aztán meg melege lesz
akár az istállóban. Lassan megindul
a szárnyas halak, százlábú rózsák,
hahotázó magok mámoros tánca
a szelíd nyári szemek előtt.
Szederindával megköti a szelet,
nehogy a záporos rikoltás túl korán
kiszökjön a melléből. Hadd igyon még.
Ha majd leissza magát, az ugató fű
kitépi kezéből a láncot, s tajtékos lesz
mint a döglött csiga, gubancos mint a vér
és szomorú
mint a sárga Dráva. Mikor lecsillapul,

tejfiatal lesz és csupafog.
De elfolyik. Az a sok víz,
ami elcsorgott,
a könny, a lepedőkről és lehevert füvekről,
templomokból, csűrőkből,
a késő kazlak nedves szénájából,
teli csöbrökből, szárítók napos oldaláról,
tüskékről és szirmokról,
az a sok könny a gyertyákról,
pelenkákból,
bajszokról
többé már nem siratja. Haldoklik,
szájából csorog a nyál,
tej, vér, genny, könny,
végül csak száraz só —
csak szépen, maskara-módra. A vérsugár
lepkék raja, egérhad,
ez a vér — egér. Réműlet. Elcsobogás.
Mint egy toronyból, látja,
asszony integet könnyes kendővel,
mellette paraszt integet
szál kolbásszal, az apa
óvatos kétségek közt, az anya
egész messziről, felszabadult büszkeséggel. Testvére
integet hirtelen támadt gyűlölettel. Mindenki
integet neki valahonnét.
De már senki sem ismeri fel. Elfér a kucsmája alatt,
elrejtőzhet, ha akar. Kifuthat az erdőből,
ki a mezőre. Virág a hó alatt,
lassan oszló februári köd.
A madárkarmok csillagász ékírása
kivezérli a mező szélére. A dél
már messze van, s a torony, a falu,
egyszerre olyan messze van,
mintha a világ még nem volna megteremtve.

V E R E M

Hiúz lapul fejében,
ha átugorja,
verembe jut, leginkább
a szemére esik.
A világ képe széthull százfelé,
minthogyha sok merev szem
emelkedne körbe a láthatárra.

Ez a meredek perem körös-körül,
a szem tükrére mászó
óriás hangya,
a szerte kifüggesztett denevérek, az égen
felhőként ellengő fekete rongy, a legyilkolt

folyó, a zöld kígyószem
a nap közepén, — ez a vég
kezdete. Távól
a szemrésen kívül valahol
harsogva olvad a márciusi hódomb.

A varjak fölötte
tanakodnak. Egyiknek szeme belevillan
a verembe. Ez a jel,
hogy jöhetnek
nászok-kanászok
késsel, almával,
hajadon húgok
tövissel, inggel,
anyák-nagyanyák
kenyérrel, könnyel,
apák-nagyapák
taplóval, kővel.

Csak a szeretők, a szeretők nincsenek ott,
mert ő verembe bújt,
egész reggel jajgatva dalolnak
széles vállai oszlopos házáért.

Aztán, mikor rálelnek,
ájtatosan elhallgatnak. Csendben
észreveszik, hogy hiába jöttek. Eszükbe jut
egy régi fűz, egy elfelejtett dallam
vagy egy messzi nap: fekete madár
szeli az eget, észak felé, halk csónak
a halvány vízen
evez a túlsó partra,
ott a bokrok közt fehérlik mint a bűn
az a messzi vasárnap.

Fekete nap ez,
mondják a nászok
és szölongatják a nótát ki a keserű szívből,
arany nap ez,
mondják a húgok
és szölongatják testvérük méhfullánkkal,
ifjú nap ez,
mondják az anyák
és szölongatják a levelet le a fáról
(pi-pi mint a csirkéket),
véres nap ez,
mondják az apák, és hívják a napot
zengőn mint a nap,
hívják a folyót.

Ez az első nap,
mondja ő szeretőjének
fogvicsorító mosolygással,
s akkor betemetik a vermet.

V E T K E Z É S

Kucsmáját leveti,
legyen szomorúság,
mondja földbefúrt arccal,
a kolompot leoldja,
a bőgő csordát, mely százfelé
szaladt, vissza
a hegytetőre, mondja,
leszúrt birkát, subáját
veti, hársfára akasztja,
legyen megfeszített,
mondja,
és nevetséges, miért engedte a bőrét lenyúzni,
ingét sarlóra veti, a kígyó
nyugodt, mondja,
míg várja,
fog-e még történni valami.

Á R K O N - B O K R O N Á T A F O L Y Ó H O Z

Árkon át,
bokron át
a folyóhoz, suttogja. Átvág
a gyümölcsösön. Az est
fák alatt vörösen ágyaz,
utolsó tű lobban a fázó láng,
a fagyott márciusi fűz.
A mezőn át imbolyog, ködbe
süllyed fölemelt karokkal,
mint egy fatörzs. Lebegő levél,
suttogja, arany, elvékonyult nap,
fűst, izzadt lólihegés, suttogja. Lassan,
mintha tél jönne, fekhelyt keres. Aludni,
suttogja, mit se szólni,
kisujjamat se mozdítani.
A föld böjtös közelsége
mellébe hatol,
tele apróra zúzott köhögéssel,
hasába,
tele csúnya féreggel. Még egy kicsit,
suttogja. Az álom tetején
szél van, fényes sörény,
folyó,
megnyílt ér. Falja föl,
köpje ki,
ne rohadjon,
suttogja.

F E L M E T É L É S

1.

Nagy félelmet találtak,
ösztönök homályát
a szarvak barlangjában,
a nyelv lángtestében alvadt vért,
néma bánatot a szembe döfve,
ahogy a sebben megáll
a kés.

Szomjúságot találtak,
mocsaras éjet.
Nehéz verejtékszagot a subában,
a pokol tornácában
meztelen táncoló testeket
s a nemzőszervek
sötét gerezdjét.

Feltárták az első,
második,
harmadik üreget, benne
valami fehér mint a mag,
behorpadt bordák,
gyűszűnyi agyvelő:
tisztá fehér
s szilánkos
mint az iszonyat.

Volt aki felüvöltött,
volt aki csodálkozott,
volt aki nevetett.

Ács Károly fordítása

S Z A V A K

Hans Arp

Szavak csodálatos vándorlásokról.
Szavak vándorlásokra.
Pihe-szavak.
Szökő virág áttetsző szavai.
Szavak lebegő hegyekről
vagy ha Önök ezt túlzásnak vélik
szavak felleghegyekről.

Öreg öreg vonatok szavai
átköhögve salátaöblítő kosaraikon.

Szavak bűnösökről
egy angyali üzenet
fölbontásakor.

Álmodozó pihe-szavak.

Szavak szavakra nyílnak váratlan
áttetsző virágarccal.

Szavak mély csillogású illatból.
Szótlan fekete gömbcsillagok.
Hamis szavak igazi szavakat szimatolnak és
reszketnek.
Álcás szavak.
Álcás virágok virágszavai.
Kasztáli forrás-szavak.
Felséges képzavar-szavak.

Balzsamos szavak.
Kínos libasorban

szarvasünő szavai.

Ragyogó rózsza- és csillagalakban angyalt
láttok majd
átlebegni a végtelen fényességen.
Ki járulhatna
a mi megveszett és élen haladó
atombonbonainkkal elébe
hangtalanul ahogy kezdettől fogva
lebegnek az angyalok a fényben.
Kezdetől fogva itt voltak.
Mi az arcunkat azonban
csak ganéjban fűröszöttük.

Szavak angyalokról angyaloknak.

Szavak szájról szakadékba.
Szavak zavarosban halászni.
Megfelelő tréfás szavak
átkozottul sötét mélységre.

Csermely-szavak.
Szavak fakéregbe vésve.

Agyonápoltszóágás.
Merev villámrácon kalóz szavak kapaszkodnak
fölfelé az égre.

Idegen hatalmak melyek a szavaktól
nemcsak a sort igénylik
hanem a hangsort is
az egészhangsort
és a kínai hangsort.

Tükörírású szavak.
Egy igazi szó hamis helyen
s egy hamis szó igazi helyen.
Robotszavak.
Szavak álomtalárra hímzés.

Szavak válasz
forró vérré
és véres szavakra.

Ívó szavak
sekély beszédben.

Küszöbömön
ilyen szavakat találtam:
„Ma tárulnak fel az égi ablakok.”

Ezeket a krétával
falitáblára írt szavakat
letörlik majd
s a következő szavakkal pótolják:
„Egy testet öltött zászló

gyilkos tekintettel.”
Pipa alkalmatlan dohányos nélkül
lassan elégedetten
a levegőbe hangtalan füstszavakat ír.
Szökő virág
áttetsző hangtalan édes illatú szavai.

Angyali üdvözet
Angyali szavak

Egy szó senkinek.
Egy szó mindenkinek.

Szavak az ördögről
fekete feketére vetve
léggömbre erősítve
s az ördögnek küldve.

Kígyózó sorban álló emberekből
az emberkígyóból
hallatszanak egyes kígyó-szótagok.
Tusfekete nyúlós túlrett szógyümölcsök.
Szavak nagy esőben vagy havazásban
beszélni a valóságba huppant lányhoz.

Szavak amelyek
árnylét-álomfények.
Szócsokor
ha minden egyes virágát
egyszer szólni hagyják.

Leírhatatlan vagy kimondhatatlan szavak
csupán illatozók.
Szavak amiket csak festeni lehet.

Áhítózza hallgatni
korhaft hatalmas szavára
a karoknak.

A beszélő karokat átformálják a szavak
szózuhataggá
amely minden karján szókart vezet.
Szavak a hamis és az igazi szavakat szimatolják
Gyakran a hamis szavak az igazi szavak.

És a költők szavai.

.

Brasnyó István fordítása

ÁLOM ÉS PARABOLA

Sükösd Mihály

„Telnek-múlnak az évek, s az ember szinte szakadatlanul az ajtónállót figyeli... gyerekké válik, és mert a hosszú évek alatt, amíg az ajtónállót tanulmányozta, prém-gallérján még a bolhákat is megismerte, kérleli a bolhákat is, segítsenek neki és bírnák jobb belátásra az ajtónállót...”

(A törvény előtt)

„KIBESZÉLŐ” NOVELLÁK

Kafka korai novelláinak a *Megfigyelés (Betrachtung)* címmel a szerző életében megjelent kötet tizennyolc „képét”, s az ezzel egyidőben keletkezett, de töredékben maradt, kiadásra nem került terjedelmes elbeszélést, az *Egy küzdelem leírását (Beschreibung eines Kampfes)* tekinthetjük. Kevésbé eredeti, kevésbé megragadó — kevésbé jó írások, mint az utánuk következők. Jellegük és jelentőségük annyi, hogy előkészületi állapotban sejtetik Kafka későbbi világát. Amit Kafka mondani fog, már megtalálható bennük; ahogy mondja, még alig több a magánfeljegyzés nyers esetlegességénél.

E novellák legtöbbje két részre hasad: az első személyű elbeszélőre, vagyis a „megfigyelőre”, s arra, amit megfigyel. Ez utóbbi lehet személy, tárgy, tárgyakból sugárzó hangulat, olykor esemény is; a külvilág valamilyen objektív részlete mindenestre; rendeltetése nem több, mint alkalmat adni az elbeszélő-megfigyelő monológjainak.

Mert Kafka világlátása ezekben a korai írásokban még a keletkezés pillanatának forró gátlástalanságával és alaktalanságával tárul elő.

Itt formálódnak ki későbbi alaptémái: az egyéniség meztelen egyedülvalósága, képtelensége az azonosulásra a rajta kívül létezővel. Ez az állapot kétségbeesést és büntudatot eredményez, amelyből nincs szabadulás, mert a két kivezető út egyaránt járhatatlan. Nem lehet átlépni a magány üvegfalán, de meghúzódní sem az egyedüllét tenyérnyi szigetén: marad a „megfigyelés”.

Ez már Kafka világképe, de még nem Kafka világa. A korai novellák gyöngéje az, hogy világuk alig több az érzelmek panaszos áradásánál. Kafka itt közvetlenül kimondja, *kibeszéli* azt, amit a későbbiekben *megjelenít*. Művészete egyes tartalmi elemeinek, összetevőinek olyasfajta leírását, részletezését adja, mint amilyenekkel naplójában és leveleiben találkozunk. Épp ezért e korai írások önértékénél fontosabb, hogy betekintést engednek a Kafka-novella fejlődésrajzába.

A *Megfigyelés* első személyben regisztráló hőse (a novella-füzér során annyi derül ki róla, hogy szerény kiskereskedő, boltjában rövidárut forgalmaz, társadalmi helyzete egyedüllétre ítéli, ráadásul agglénygy is az árva) egy templomban megfigyel egy fura pózban imádkozó fiatalembert és szóba elegyedik vele: részeg férfival találkozik és kikérdezi; gyermekkorának képeit álmodja vissza, mikor is hintáján ringatózva szemlélte a világot; elképzeli, hogy kirándulni megy, utána elképzeli, hogy kirándulni semmivel sem több, mint nem-kirándulni; összeakad valakivel, aki szerelmi bánatban szenved, kikíséri az éjszakába, vigasztalni szeretné, s ráébred, hogy nincs mit mondaniuk egymásnak. Így követik egymást az apró novellák, a ciklus tizenennyolc „képe”, különböző helyzetekben nyomatékosan „kibeszélve” az idegenség érzelmi állapotát. Kafka érett műveiben látni fogjuk a személytelen elbeszélő, s az elbeszélésével mozgatott hős közötti lírai egységet. E novellácskákban még két, egymással szemben álló én-figura kell, az elbeszélő, aki kérdez, s valaki, aki felel neki, aki anyagot ad a megfigyeléshez. A novellaciklus epikája kezdetleges és formátlan, a líra szenvelgő panaszba fullad, a „megfigyelés” költői leírássá vagy hosszadalmas párbeszéddé erőtlenedik, ami a novellák művészi rangjának — szerényebb szóval: olvashatóságuknak — általában nem válik előnyére.

Ezekben a korai írásokban a századforduló naturalista és szimbolikus elbeszélésformája keveredik az autonóm karkai epika első elemeivel. Színhely és környezet pontos tér- és időbeli adatai nem tárulnak fel, a leírás viszont elég részletes ahhoz, hogy a közép-európai városi-kispolgári világ bontakozzék ki belőle. A valóság látható részleteinek és láthatatlan lényegének egybedolgozásában Kafka még nagyon bizonytalan. Semmit sem hallgat el, a naturalista vagy szimbolikus igazság csaknem didaktikus kimondásával igyekszik a számára legfontosabbat rögzíteni. Innen e novellák felemás átmenetisége. Az elbeszélésforma többnyire még a múlt századi történet lekerekítettségére törekszik, a figurateremtés már jelzésekkel él. A *Megfigyelés* szereplői nem típusok és nem egyének a XIX. századbeli realizmus értelmében; a részeg ember nem az, aki a kellelénél többet ivott, s akiben a részegség külső jegyeinek és belső indítékainak megjelenítése a fontos, a részegség az idegenség állapotának jelképes kivetítése, a nem-emberi létezés egyik előképe a későbbiek közül. Az embert körülvevő tárgyak, mint az elidegenedés szuggesztív környezete, már ezek-

ben a korai novellákban is hideg, néma rabságukban tartják az embert. S az *Egy küzdelem leírásában* — még szervesen, a naturalista cselekményrészekkel összehangolatlanul — az első nagy álom-vízió is megjelenik Kafka művészetében.

A L O M

1912. szeptember 22-éről 23-ára virradó éjjel írta meg Kafka *Az ítéletet*.

Georg Bendemann, a fiatal kereskedő napfényes tavaszi délelőtt, vasárnap a nyitott ablak melletti íróasztalánál ül, és levelet ír pétervári barátjának. Pontos, részletezett, „valóságot utánzó” indítás. Aztán, az elbeszélésforma parányi repedése nélkül, a novella hirtelen elrugaszkozik a napfényes tavaszi vasárnap valóságától, s olyan valóságba csap át, amely a fiatal kereskedőnek, apjának s pétervári barátjának a novella elején vázolt viszonyából nemigen következnek. Miért ítéli vízbe fulladás általi halálra az apa Georg Bendemannt? Miért ugrik a hídról a folyóba a fiatal kereskedő? Csak nem azért, mert nincs barátja Pétervárott? Valóban nem azért; hogy van-e barátja vagy sem, végül is mellékes. Georg Bendemann leugrik a hídról, mert sebtében összeütött levele s a vasárnapi tavaszban szétkalandozó gondolatai levélírás közben leleplezik, hogy viszonya megszakadt a világgal; barátjával, apjával, menyasszonyával; hogy emberi kapcsolatokra alkalmatlan. S az apai kérdésre — valóban van neked barátod Pétervárott? — ez a világtól elidegenült állapot hirtelen tettel bünteti önmagát a fiatal kereskedőben.

Leugrunk-e a hídról efféle apai kérdésre? Öngyilkosságra ítéli-e egy apa a fiát, azért, mert esetleg nincs barátja Pétervárott? Ilyesmi a köznapi valóságban nemigen esik meg. Tudatos életünk beidegzései, a viselkedési és magatartásbeli konvenciók szövedéke visszafogja, semlegesíti az élet legmélyebb összefüggéseit, s következményeiket nem engedi a tudat felszínre bukni. Legfeljebb álmunkban engedi.

Az *ítélet* Kafka első nagy műve, amely az álom-vízió formájában fogant. Olyan-e mármint *Az ítélet*, mint az éjszakai álom, amelynek mindenki részese?

Naplóiban Kafka gyakran örökítette meg álmait. De álom-leírása ott nem több a pszichológiai szakirodalomból ismert példáknál. Sőt ritkán több annál, mint amikor ébredés után megkíséreljük összefoglalni azt, ami álmunkban történt. Kafka éjszakai álmai éppoly töredékesek, vázlatosak, helyenként nagyon élesek, helyenként reprodukálhatatlanul homályosak, mint valamennyiünkéi; kidolgozottság tekintetében össze sem hasonlíthatók műveinek álomképeivel.

Az *ítélet* és a többi álom-novella látomásaiban az a meglepő, hogy amíg szerkezeti elemeik, a racionális logikán túlemelkedő lóugrás-logikájuk pontosan megfelel a fiziológiai álom világának, addig formájuk művészileg kidolgozott egész, minden részletük olyan élesen kidolgozott, amilyen a valódi álom sohasem lehet. Ez a paradox kettőség Erich Stadler már említett véleményét látszik bizonyítani, amely szerint Kafka álom-képei a féléberség különös alkotó állapotából fakadtak.

De vajon csak az alkotás sajátos lélekállapota volt-e ez? Nem arról emlékeznek-e a Kafkához legközelebb állók, Max Brod, Gustav Janouch, Milena Jesenska-Pollak, hogy köznapi életét is megkettőzte? Gondoljunk egybehangzó jellemzésükre, miszerint Kafka egyszerre látta valódinak és titokzatosnak az őt körülvevő személyeket, tárgyakat, eseményeket. Vagyis kettős világban élt, egy valóságosban és egy álombeliben, amelyek síkjai állandóan egymásba csúsztak, szétválaszthatatlan egységet alkottak. Életében is, műveiben is.

AZ ÁLOMKÉP TARTALMA

Az álomból — pontosabban: a fiziológiai álmok némely típusából — az elidegenedés pszichológiai folyamatát és a mítoszok születését egyaránt magyarázni lehet. Minden rangosabb néprajzi és társadalomlélektani tanulmányban találkozunk például a vallás keletkezésének kapcsán a primitív népek álom-magyarázatával. Ha az ember alszik (vagyis teste a kunyhóban pihen, ahogy azt társai saját szemükkal látják), s közben *mást* is csinál, madarat fog, vagy a tengerparton térdel (vagyis álmodik, ahogy azt társai, saját álmaikból ugyancsak tudják), akkor az embernek van egy olyan része, amely több a kunyhóban alvó testnél, része a test fölötti hatalmasságnak. Kafka vízióinak előképét bizonyára azokban az álmokban tisztelhetjük, amelyekben alvó őünket az ismeretlen természet szerves és szervetlen hatalmai látogatták meg, s amelyek alapján a kunyhóban felébredt ember aztán megteremtette magának a Tigris, a Tenger, a Villám antropomorfizált isten-képét. Hogy legközelebb már kevésbé kínozzák meg álmában.

A materialista lélektan azt vallja, hogy miként a tudatban, az álomban sincs semmi, ami ne érzékelés útján került volna oda; hogy a különböző álom-típusok a külvilágnak a szubjektumra méretezett benyomásait dolgozzák fel és tükrözik — többnyire az álmodó számára is meglepő formában. A külvilágból mindig az szűrődik az álomba s formálja az álom öntörvényű világát, ami a szubjektum számára minden mást háttérbe szorít, uralkodó élmény. Az álom jellegzetessége továbbá, hogy különböző fiziológiai okoknál fogva az agy működésében nem kapcsolja be a „második jelzőrendszert”, vagyis nem teszi lehetővé az absztrakt, a fogalmi gondolkodást. Az álom az agyban az „első jelzőrendszert” működteti, a külvilágnak az álmodó számára fontos tartalma képekben jelentkezik, képek fejezik ki mindazt, amit az emberi agy éber állapotban a fogalmi gondolkodás síkján bonyolít le. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Freud és a materialista lélektan egyaránt az „álommunka” legfontosabb jellegzetességei közt említi a „sűrítést” és a „szimbolizálást”, felfüggeszthetjük az elméleti közjátékot. Visszaértünk Kafkához, előttünk a karkai álom-vízió keletkezéstörténete.

Sokan felhívták már a figyelmet arra, hogy Kafka számos műve kezdődik az *ébredés* pillanatával és mozdulatával. Ez a karkai nyitány azonban éppen ellentéte a köznapi felébredésnek: az író, szereplői és olvasói nem az álomvilágból lépnek át a valódiba, ellenkezőleg, a felszíni valóságból ébrednek az álomvízió „mély-valóságába”. S az álom-

vízió — Kafka három legnagyobb álom-novellája, *Az ítélet*, *Az átváltozás* és az *A büntetőtelepen* a mintapélda — az újkori elbeszélés egyedülálló megjelenési formáihoz vezet.

„JÉGHEGY” — NOVELLÁK

Aki Kafka novelláiban felébred, zárt világban találja magát; de ebben a körülhatárolt, öntörvényű közegben magától értetődő otthonossággal mozog. A novellák szereplőinek és eseményeinek semmilyen előtörténetük nincs. A novellák világához a múltból semmit nem kell, de nem is lehet tudni. A novellák világából semmilyen távlat nem nyílik a jövőre. A novella az, ami. Georg Bendemann öngyilkosságot követ el, mert apja feltételezi, hogy nincs barátja Pétervárott. Gregor Samsa féreggé változik és féregként pusztul el. Távoli szigeten egy utazó száll partra, megszemlél egy kivégzőgépet, egy kivégzést, majd távozik.

E novellák gerince az a személytelenül száraz, fahangú, részletes, időnként bőbeszédűen aprólékos regisztrálás, amellyel az elbeszélő az „ébredés” pillanatától az öntörvényű világhoz illő öntörvényű események kanyargóin át kalauzolja hősét az események logikus lezárásáig. Hogy a novellák világa „több” is, „más” is önmagánál, azt nem a cselekmény és a jellemek realista értelemben vett tipikussága biztosítja, nem is a lélektani motiváció, hanem épp az öntörvényűség. Az egymást követő kemény, éles álom-képek bizarr fordulatai egyetlen magyarázó szó közbeiktatása, tételes utalása nélkül érzékeltetik, hogy a novella túlmutat önmagán, valami tágasabbnak, általánosabb érvényűnek a képi megjelenése. Kafka nagy álom-novellái jéghegyhez hasonlíthatók; ami képeikből szövegszerűen kiolvasható, szegényes hányada csak annak, amit képeik mögöttes holdudvara érzékeltet.

Az álom-novellák műformáját a prózaépítés szokványos elemei alkotják. Leírás változik párbeszédekkel, s Kafka a legegyszerűbb, legbanálisabb formuláktól sem idegenkedik. Műveiben lépten-nyomon a „most arra gondolt, hogy”, „erről az jutott eszébe, hogy”, „ez volt az oka annak, hogy”, s hasonló, hipermodernnek nemigen mondható kapocs-mondatok viszik tovább az eseményeket. Az álom-vízió semmilyen formabontást nem igényel; az álom-logika úgy épít fel egy fantasztikusnak tetsző világot, hogy kívül tart minden esetleges elemet. Miért ugrik le a hídról, miért változik féreggé, miért szegezi magát a kivégzőgépre a novellák hőse? Mert köznapi életük elrendezett felszíne és lényegi csődje közt olyan képtelen ellentmondás feszül, hogy azt csak a mítosz adhatja vissza; a természetes valóságtükrözésen túlemelkedő, nem-valószerű kép és jelkép.

Az átváltozás egyike Kafka nagyon kevés műveinek, amelyek értelmezésében — legalábbis az értelmezés alapjaiban — a legkülönbözőbb nézőpontú interpretátorok megegyeznek. A novella minden bizonnyal az emberi létezésnek azt az állapotát jeleníti meg, amely már nem emberi létezés, ezért egy fantasztikusnak tetsző, valójában könyörtelenül pontos logika értelmében átcsap önmaga ellentétébe, az állati létezés legalsó szintjébe, a féregfokozatba.

Így az interpretátorok, kikhez ezúttal csatlakozhatunk. Az *átváltásban* persze nem ez olvasható; Az *átváltzás* a karkai „jéghegy-novella” legtökéletesebb megvalósulása. Gregor Samsával akkor ismerkedünk meg, amikor „nehéz álmából felébredve” féregnek találja magát; Gregor Samsától ott búcsúzunk, amikor tudata kiköltözik a féregi burokból: „orrikaiból gyengén áradt ki az utolsó lehelet.” E határpontok közt Gregor Samsával sok minden történik, de hogy milyen tettei alapján lett féreggé a vigéc, arról Kafka egyetlen szót sem ejt. Nyilván, mert a vigéc nem tett semmi rendkívülit, a világ, amelybe a vigéc beleszorult nem egyes tetteiért bünteti áldozatát. A novella első mondata magától értetődőnek vesz egy abszurd szituációt, s a későbbiekben a novella klasszikus szerkezete, születéstől halálig ívelő esemény-sora, egy zárt mikro-környezet, a család részletezése, az ügynök társadalmi létének pontosan időzített képei, a féreg és az emberi világ párbeszéde, a ráérős leírások, a féregagyban rajzó emberi gondolatok aprólékos rögzítése — az öntörvényű novellavilág egyszerűsége tükrözi azt, ami Gregor Samsa ébredés előtti „előtörténete”, ami a féreggé alakulás képének felszín alatti alapzata.

A T Á R G Y A K E R D E J E

Gregor Samsa kereskedelmi utazóról Kafka tényeket közöl. E tényeknek látszatra semmi közük az *átváltzás*hoz. Gregor Samsa szobájának falát, aranyozott keretben, egy képeslapból kivágott hölgy képe, afféle század eleji *pin-up-görl* díszíti: „szörmesapkával a fején és szörmeboába burkolódzva, egyenes derékkal ült és nehéz szörme-muffját, amelyben egész alsókarja eltűnt, a szemléző felé nyújtotta.” Pontos leírást kapunk a hajnali négyre beállított ébresztőóra ketyegéséről, az asztalon heverő szövetárak mintagyűjteményéről; az esőcseppek kopogásáról a párkány bádorglapján, a padló piszkáról, az anya éjszákára kibontott, égneke álló hajáról, az atyai hálóing áporodott undoráról.

Ez a karkai álom-novella szerkezete. Természethű cselekmény, lélektani elemzés, hangulati sejtetés helyett: az adott világ elemeinek példátlanul éles körvonalú, szigorúan tárgyilagos megjelenítése. S e személytelen rögzítés mikroszkopikus részleteiben bent foglaltatik a „másik világ” leírással és elemzéssel visszaadhatatlan lényege is. Miért változott féreggé Gregor Samsa? Mert olyan világban élt, amelynek a *pin-up-görl*, a hajnalban kelés, a szövetek mintagyűjteménye és a piszkos szobapadló a szükségképpen velejárója; körete, egyben lényege. A mechanizmusok sorozatává lett emberélet a logika szabályai szerint elveszti emberi lényegét; s e logika megbonthatatlan szigorát az álom-novella egy abszurdnak tetsző képben jeleníti meg.

Az elvont logikai következetességhez Kafka *Az átváltzásban* és a többi nagy álom-novellában a képtelenségig hű marad: ez novellái „irrealitása”. Képeiben az a szorongató, hogy érezni: írójuktól semmi sincs távolabb, mint eleve-kész, kigondolt elemek hatásos csoportosítása. Érezni, hogy az írónak ez a világa, ez a természetes közege, csak itt érzi otthon magát, ezt tartja az egyetlen lehetséges igazának. Erre vall az álomvilág képeinek kimeríthetetlen bősége és természetessége,

hosszadalmassága és lenyűgöző aprólékossága. De épp az „egyedül lehetséges” rögeszmésen következetes lelkiállapota zárja ki, hogy Kafka akár egy mondat terjedelméig is elfeledkezzék világa törvényszerűségeiről. Ez óvja meg, hogy a féregi átváltozás képtelensége képtelenségnek hasson, hogy a novella világa átbillenjen az iróniába, a játékba, hogy az író kikacsintson anyagából és figuráiból, mint azt épp Kafka tanítványai oly előszeretettel művelik. A képekben rögzített tárgyak, alakzatok, helyzetek és mozdulatok mind az általános elidegenedettséget példázzák: a lényegét vesztett embert, aki magára hagyva bolyong a tárgyak közömbösen ellenséges és lebírhatatlan világában. A tárgyak erdeje *Az átváltozás* mellett *A büntetőtelepben* a legfelejtethetlenebb. A kivégzőgép, geometrikus tökélyével, szerkezetének mérnöki leírásokra emlékeztető részleteivel — mutatóba: „mind az agynak, mind a rajzolóknak megvan a maga villamos telepe; az agynak magának kell; a rajzolóknak a borona részére. Mihelyt az illetőt odaszíjazzák, megindítják az agyát. Apró, nagyon gyors rángásokkal remeg egyszerre oldalt is, föl s le is...” —, példásan célszerű, megalkotóját is legyűró hatalmával az embert megszüntető gépi mechanizmus nagy állóképe. Keletkezését illetően nem nehéz arra a társadalmi és termelési közegre következtetni, amelyben a gép s mindaz, ami vele összefügg, az emberen láthatatlanul uralkodó hatalomként jelenik meg. „Ez az ember nem ismeri a saját ítéletét?” — tudakolja az utazó a büntetőtelep tisztjétől. „Nem” — feleli a tiszt. — „Semmi értelme nem volna kihirdetni előtte. Úgyis megismeri a maga bőrén.” A karkai életmű egyik legfontosabb párbeszéde, Kafka világának egyik alaptörvénye ez — s vegyük észre, mennyire nem tételelesen kerül kimondásra, mennyire a novella öntörvényű világához tartozik. Kafka nem a korabeli perrendtartás valamilyen egyszeri esetét általánosítja itt. Kafka úgy érezte, az ismeretlen vád és a titokban tartott ítélet mindig ott rejtőzködik a világban, a kivégzőszerkezet álomképét ezért telepítette a konkrét téren és időn túli szigetre, a bárhol és bármikor mitikus közegébe. A történelmi valóság, évtizedekkel később, ismeretlen vádjaival és titokban tartott ítéleteivel csak térben és időben korrigálta Kafkát, a cél-szerű kidolgozottságot tekintve nem múlta felül.

Mivé lesz a tárgyak erdejébe vetett ember? *A büntetőtelepben* alig tudni róla valamit: közömbös félállat, rizst zabál a halála előtti utolsó percekben — „általában mindig enni szoktak, ritkán tapasztalunk mást”. Ez a novella az ember lefokozásának mechanizmusát jeleníti meg; az ember lefokozását *Az átváltozás*.

Hogy mit jelent az ember elidegenedése önmagától, azt Gregor Samsa féreg-burkának precíz részletezése példázza a legnyomasztóbban Kafka birodalmában. Azt az idegállapotot, amikor az ember oly messzire kerül saját testétől, hogy már undorodni sem képes, Kafka néhány naplójegyzete valószínűsíti. Ahogy apját, hivatalát, városát — önmaga testét is képesnek, megfoghatatlannak, a *valami más* bizonytalan porhüvelyének érezte; önmagában élte meg *Az átváltozás* képeit. A szánalomtól és undorodástól egyaránt tartózkodó, száraz előadása a féregi mozgásformának, a vékony lábacsókák igyekezetének, a hang siralmas csipogásának, a falon való mászkálás fehér nyomainak, a has viszkető foltjainak: ez az ember elidegenedése önmagától az álom-novella nyel-

vén. Az *átváltozás* talán legdöbbenetesebb képe az alma, amely a féreg-Gregor hátába fúródik, ott elrothad, s rothadtában elkíséri a halálig. Ez a hihetetlen, mégis tapinthatóan érzékletes kép — „a rothadt almát a hátában, s körülötte a gyulladást, egészen ellepte a puha por” — jeleníti meg az átláthatatlan és a magától értetődően természetes két szférájának, a karkai „két valóságnak” állandó egybejárását.

A Z Á L O M - N O V E L L A T Ö R É S E I

Az *átváltozás* hibátlan mintapéldány; magaslátát Kafka egyetlen más elbeszélése sem éri el. Az álom-novellának ugyanis megvannak a maga szükségképpen hiányai, s ezek még *Az ítéletben*, *A büntetőtelepenben* is felfedezhetők. „Az elbeszélés, mint egy szabályos szülélnél, szennyel és nyálkával borítva szakadt ki belőlem...” — idéztük Kafkát *Az ítélet* megírása után. — „Ezen nem tudok változtatni, de utólag megkísérlem önmagamnak megmagyarázni, mit miért írtam.” Ne túlozzuk el ezt a műhelyjegyzetet, s főként ne itt keressük a kulcsot Kafka alkotásához. Annyi azonban biztosnak látszik, hogy az álom-novella ritkán engedélyezi az elbeszéléshez szükséges töretlen epikai vonalvezetést. Volt róla szó, hogy Kafka a valóság nagyon is közvetlen anyagával dolgozott ugyan, de élményeinek valóságelemeit mindig jelképként is értelmezte. Mármost egy-egy novella anyaga különféle, egymáshoz nem tartozó jelképeket teremt, amelyek részint egymás mellett futnak, részint egymásba szaladnak, keresztezik, egymást. A fogalmi magyarázatot, a jelképek „lefordítását” egyebek közt ez is nehezíti; nagyobb baj, hogy az álom-novellák világát esztétikai értelemben is megtöri, egyes részeit szembefordítja egymással: *Az ítélet* művészi értékét például minden bizonytalansággal csökkenti az apa figurájának váratlan kiugratása, túllírása a novella második felében. Az apa tevékenysége és szónoklata abban az értelemben zavaró, hogy helyenként több, másutt kevesebb annál, amennyi az apa szerepéhez a novella világán belül szükséges. Persze elég a *Levél apámhoz*t elolvasni ahhoz, hogy az ember megértse, mit jelképez például az apa groteszk tánca, mikor is hálóingét felemelve gusztustalanul kering fia körül; hogy megértsük, miért részletezte túl Kafka az apa figuráját. De ez már művön kívüli szempont, az olvasó (esetleges) művön kívüli ismerete, s nem változtat azon, hogy *Az ítélet* zárt világán törés esett. Hasonló törés, hasonló hangsúlyeltolódás a többi álom-novellában is felfedezhető. Az *A büntetőtelepenben* számtalan utalást olvashatunk a régi parancsnok és az új parancsnok ellentétéről, a parancsnokok, az asszonyok és a szigetlakók kapcsolatáról, ezek a részletek azonban kilógnak a novellából, sehogy sem kerekednek egésszé abban az értelemben, ahogy az utazó, a tiszt és az elítélt kapcsolata hiánytalanul kidolgozott. Martin Buber virtuóz elemzéssel húzza ki a novellából Kafka zsidóság-élményének jelképpé lett elemeit. Mármost lehet, sőt valószínű, hogy Martin Bubernak igaza van. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az *A büntetőtelepen* olvasójának — aki alkalmasint Martin Bubernél kevésbé vagy egyáltalán nem ismeri a zsidó teológiát — művészi élménye nem zavartalan, hogy az elbeszélés döbbenetesen egységes láto-

mását időnként homályos — az elbeszélés világán belül homályos — epizódok törik meg.

Az igazi novella, írta valaki, olyan, mint a szakadék két partja közt feszülő keskeny híd: lábunk csak talpalatnyi helyen jut előre, de kezünk fogja a karfát, ez segít a túloldalra. Kafka számos álom-novellájában a karfa töredékes, egyes részei hiányzanak, s az ember időnként a semmibe kap.

Életműve utolsó korszakában Kafka más elbeszélésformával cserélte fel az álom-novellát. Az átmenet legjelentősebb írása az *Egy falusi orvos*, amelyben a valóság naturális elemei megmaradnak ugyan, de nyoma sincs a karkai „két világ” következetes és aprólékos egybedolgozásának. Ha az *Egy falusi orvos* nyitányát — „Nagy bajban voltam: sürgős út előtt álltam; súlyos beteg várt rám egy tíz mérföldnyire fekvő faluban; erős hóvihár töltötte meg a távoli térséget közte és köztem...” — *Az átváltozás* vagy *Az ítélet* személytelenül száraz bevezető mondataihoz mérjük, a különbség szembeötlő. Amazok hideg leírásai, szenvtelen párbeszédei, kidolgozott állóképei után itt minden csupa zaklatottság, idegesen ugráló mozaik, egymás sarkába lépő, nyers jelkép, a disznóólból kibújó lovaktól, a meztelenre vetköztetett, s meztelenségével magára maradó orvosig. Hogy a Kafka-novella a mese ikertestvére, tán az *Egy falusi orvos* bizonyítja leginkább; s ez a mesevilág, ahol az orvos nem képes betegén segíteni, s elveszti szolgálóleányát, vagy az emberek közötti idegenségére ébred, alig rejti tételességét. Ebből alakul ki Kafka utolsó korszakának novellája.

A PARABOLA

Hogyan lesz emberré a majom, avagy mi a különbség az emberi és a majomi lét között? miért gyűlölik egymást a sakálok és az arabok? hogyan épült fel a kínai fal? az egér-társadalomban mi a szerepe a művészetnek? ha egy vakond takaros házat épít fel magának, elbújhat-e benne a világ elől? miért reked kívül a kutya társadalmán a legértelmesebb kutya? Kafka utolsó korszakának novellái ilyen s hasonló kérdésekre felelnek.

Novellák-e egyáltalán ezek a féloldalas vázlatok, paradoxonok, aforizmák, terjedelmes elbeszélések félbehagyott részletei, tanmesék? Ha végigtekintünk Kafka utolsó korszakának rövidebb írásain — *Jelentés egy Akadémiának*, *Sakálok és arabok*, *A kínai fal építésénél*, *Jozefin*, *az énekesnő*, *avagy az egerek népe*. *Az építmény*, *Egy kutya kutatásai* a legfontosabbak —, azt kell észrevennünk, hogy bennük Kafka világa megváltozott formában tárul elő. Az álom-novellák Kafka legfontosabb élményeit a személyes valóságanyagból emelték a jelképesbe. Az új műformában Kafka túljutott a félelem, kiszolgáltatottság, idegenség lelkiállapotának tárgyasításán; élményeinek valamilyen elemzését, általános érvényű, nem-szubjektív indokolását kísérli meg. Az új műforma a filozófiai tanmese, a parabola.

Az álom-novellákhoz képest elvékonyodik az epikus történet és a szerkezet. Kafka immár nem *kivetít*, hanem bizonyítási céllal *indokol*. Az elbeszélés lemond a külvilág valóságselemeinek keretéről, a parabola díszleteiként megteszi bármi: rég volt és fél-fiktív földrajzi tájak (kínai császárság, görög-római legendavilág), a mítosz szereplői (Prométheusz, a szirének, Sancho Pansa) s leginkább az emberi tudattal beoltott állatok. Színhely és figurák mellékesek, lényeges a bölcsekedés, annak bizonyítása, hogy ami történt, nem úgy történt, ahogy az emberiség megszépítő emlékezete megörökítette, hogy a történelem — s benne a szellemi ember, leginkább a művész sorsa — keresés, kudarc, kétségbeesés, magány és újboli keresés sorozata. A parabolákban Kafka értelmi úton kísérli meg az értelmetlenné lett világ rejtélyét elemeire bontani. Világképének sem végkövetkeztetése, sem összetevői nem módosulnak korábbi műveihez képest. Annyival jut előbbre, hogy sorra felismeri, s logikailag kibontja a világában és önmagában rejlő kibékíthetetlen ellentmondásokat.

A parabola-novellákon ott a nyoma az elméleti stúdiumoknak Kafka utolsó éveiből; leginkább a zsidó teológiáé, a Talmudé. Nem annyira tartalmi, mint inkább műfaji vonatkozásban. A parabolák okoskodásaiban, megcsavart gondolatmenetében, a szofisztikáig fajuló dialektikus ellentétpárokban nem nehéz felfedezni a Kafkától csodált rabbi-magyarázatok tekervényeit. Nem biztos azonban, hogy mindez mindenben javára szolgált Kafka novelláinak.

A parabola ugyanis, elméleti jellegéből következően, egyszálú, együtemű műfaj. Tézisben végződő gondolatok, logikai ellentmondások képszerű megjelenítésére felettebb alkalmas. A karkai ellentmondásoknak azonban, mint tudjuk, az a természetük, hogy analízisük után semerre sem vezet belőlük út; az ellentéteket Kafka világképe sosem fogja egységbe, legfeljebb „negatív egységbe”. Ezért Kafka paraboláinak nagyobb része egészen rövid, egyetlen gondolatra kihelyezett monológ vagy aforizma. Más írásai viszont terjedelmes önvallomások, önértelmezések: ilyen a *Jozefin, az énekesnő, avagy az egerek népe*, és az *Egy kutya kutatásai*. Egyik sem több egy tétel és egy lelkiállapot — az *egér* —, illetve kutyaköntösben a modern polgári művész tragikus magánya, a néptől való elszakadtsága tézisének, s közérzetének — részletes kifejtésénél és kommentálásánál.

E két csoport — a rövid aforizmak és a hosszadalmas önértelmezések — közt helyezkednek el Kafka maradandó, a tézisből műalkotássá emelkedő parabolái. A *kínai fal építésénél* például a karkai „két valóság” egymástól való távolságának, e távolság áthidalhatatlanságának parabolája, a tézist azonban a „kínai császárság” végtelen térségének, a kínai császár és a kínai állampolgár közt futárszolgálatot teljesítő hírnök megjárhatatlan útjának mitikus képei jelenítik meg. Tan-tételből novellává rangosodik *Az építmény* is, amely az önmaga vak-kát kibélelő vakondok meditációiban Kafka létfélelmét fejezi ki, s azt kutatja, a reszketés és a külvilágról leszakadt közöny után a továbbélésnek milyen aktív lehetősége adatik. A *Sakálok és arabok* keserű parabolája két létforma egymást-tagadásának és egymásra-utaltságának szorongásos víziója. Mit jelképeznek az arabok ostorától reszkető, az arabok pusztulását gyűlölködve sóvárgó sakálok, akik mégis meg-

büvölten vetik magukat az araboktól odahajított döghúsrá? A zsidóság történelmi tragédiáját? Az öntudatra még nem ébredt, termelőmunkájával a burzsoáziához láncolt munkásosztályt? Mindkét megfejtés s még néhány kihúzható a novellából, aminthogy Kafka novellairói tudatába is bizonyára belejátszott a zsidóságról, a munkásosztályról és sok egyébről szerzett élménye. A novella azonban nem zsidókról és keresztényekről, munkásokról és tőkésekről szól, hanem sakálokról és arabokról; az általános érvényűvé emelt parabola nem kevesebb az emberi együttlétezés képtelenségénél és szükségszerűségénél, ahol az ellentmondás két oldala egymás ellen hat, de az utóbbi a hatalmasabb. A sakál-lét itt nem a megnyomorított, tartalmatlanná lett emberi élet büntetése és jelképe, mint a féregi állapot *Az átváltozásban*. A parabola nem azt vetíti ki, hogyan lesz az ember állattá, hanem az ősi állatmesékhez hasonlóan állatbőrben példázza az emberi lehetőségeket, jelképeség és didaktika kettős hatású céljából.

A parabola szerkezeti felépítése lemond arról, amit Kafka álmovelláiban az egyén kalandjai mögött a néma és hideg tárgyak háttere képviselt. Nem tűri az öntörvényű novellavilág valóságghú eseménykeretét sem. Hogy maradandó műalkotás legyen, a parabolának egyetlen lehetősége van: gondolati tartalma nagy vízióban kell hogy megjelenjen. A parabola nagy víziója azonban csak nagy gondolatból támadhat, s Kafkának, világképe egyoldalúsága, befejezhetetlensége folytán csak kevés ilyen gondolata volt. Ezért kevés parabolái közt az olyan teljesítmény, mint *A törvény előtt*.

A TÖRVÉNY ELŐTT

A törvény előtt tulajdonképpen részlet *A per* című regényből, ugyanakkor zárt novella is, már Kafka életében önálló elbeszélésként jelent meg. Ez a mindössze háromoldalas írás bizonyára Kafka egyik legnagyobb műve; s bizonyára azért, mert Kafka legfontosabb gondolatát, világképe legfontosabb összetevőjét e gondolati tartalomhoz egyedülállóan illő vízióban jeleníti meg.

Mi a törvény? Kafka keresésének legfontosabb eredménye, hogy a törvény láthatatlan, tehát fogalmilag kifejezhetetlen, csak képpel körülírható. A törvény ezért ajtók és termek elérhetetlen egymásutánja; kapuval elzárt, ajtónállótól őrzött végtelen kiterjedésű tér, amely a végtelen kiterjedésű időben is megismerhetetlen marad a feléje igyekvő számára, csak nagy fényességet sugároz. Mellékes, ismerte-e Kafka a prágai adó- és hitelügyi kamara szolgálati szabályzatát, amelyről korábban szóltunk; mellékes az is, hány „vidéki embert” látott a prágai hivatalok ajtai előtt üldögelni. A lényeg az, hogy a hivatalok, „vidéki emberek” egyedi látványát három oldalon monumentális vízióvá sűríti. A mitikus valóságtükrözés után legszebb karkai képe, ahogy a vidéki ember az ajtónálló prémgallérjának bolháival ismerkedik a megállt időben, s a bolhák segítségét kéri a bebocsátatáshoz. Kafka itt egyedülállóan fejezi ki kora lényegét: hogy a „törvény” — az ember felett álló, az embert irányító hatalom — megfoghatatlan, csak a neve maradt meg, az ember hiába keresi fel, csak annyit tud meg, hogy mindenki számára külön törvény létezik, külön kapuval; az,

amit emberiségnek szokás mondani, megannyi törvény előtt kuporgó „vidéki emberré” hasadt.

Ahhoz, hogy több ilyen parabola születhessen, Kafka világában a törvénnyel egyenértékű, más „lényeknek” kellett volna szerepelniük. Kafka élményeit a világról azonban a törvény képe maradéktalanul magában foglalja, így paraboláinak érvényességi köre leszűkül, víziójuk ereje csökken. *A törvény előtt* 1914 decemberében, Kafka középső, legérettebb írói korszakában született; időrendileg is, értékben is társ-talanul áll Kafka parabolái közt. A parabola-novellák általában az álom-novellák mögött maradnak, világukból többnyire hiányzik a kafkai látásmód személytelen borzongása, szűkszavú szuggesztivitása; jelentős részük túlságosan száraz, spekulatív, sőt tudálékos.

Kafka elbeszélései a kezdeti „kibeszélő” novelláktól az álom-képeken át a paraboláig sajátos görbét írnak le. Hasonló a regényíró Kafka fejlődésrajza is.

HARLEMI TEMETÉS

James Baldwin

Szombaton Richard a gyerekekkel maradt, míg Cass és Vivaldo Rufus temetésére ment. Cass tulajdonképpen nem is akart elmenni, de nem utasíthatta vissza Vivaldo kérését, aki tudta, hogy ott kell lennie, de rettegett attól, hogy egyedül menjen.

Délelőtti temetés volt, s a szertartás után Rufust, rögtön a temetőbe kellett szállítani. A száraz, hideg szombat reggelen Vivaldo korán érkezett, hangsúlyozottan feketében és fehérben: fehér ingben, fekete nyakkendővel, fekete öltönyben, fekete cipőben, fekete kabátban; és fekete hajjal, szemmel, szemöldökkel, falfehér csontszáraz arccal. Riadtsága és szomorúsága erősen megrázta Casst; szó nélkül felvette sötétszínű kabátját és belekarolt a férfiba; csendben haladtak lefelé a liftben. Cass a lift tükrében figyelte Vivaldót. A bánat egészen hatalmába kerítette. Csinossága és eleganciája ellenére lefogyottnak tűnt — mintha hosszabb betegség után csontjai húsából kitörni készültek volna.

Taxiba ültek és a peremváros felé indultak. Vivaldo az asszony mellett ült, kezét térdén tartotta és mereven előre nézett. Cass az utcákat bámulta. A forgalom sűrű, de folyamatos volt; a kocsi kanyargott, meg-megrándult, hol lassított hol felgyorsult, de nem kellett megállnia. A harmincnegyedik utcánál azonban a vörös fény veszteglésre kényszerítette. Autók tömege vette őket körül, nagy teherautók, zöld buszok torlódtak össze az úttesten, és fiúk, fekete fiúk, ruhákkal megpakott fatargoncákat tolvaj maguk előtt. A járdákon gyalogosok árasztották el az utcákat. Vastag kabátokba öltözött asszonyok mozogtak nehézkesen, nagy csomagokat és hatalmas kezitáskákat cipelve — hálaadás napja elmúlt már, de a jelek máris az egyre fokozódó karácsony előtti vásárlásokra utaltak. A viszonylag kevésbé megpakolt férfiak a

karácsonyi kiadásokhoz szükséges pénz után loholtak, utat törve maguknak az asszonyok között; hosszú hajú fiúk nyargaltak könnyű lép-
tekkal a hideg fekete aszfalton, amely mintha csak valamely táncterem
parkettje lett volna. Az ablakon kívül, oly közel Casshez, mint maga
Vivaldo, egy színes bőrű fiú megállította kordéját, cigarettára gyűj-
tott, és nevetett. A taxi mozdulni sem tudott, s a vezető káromkodni
kezdett. Cass meggyújtott egy cigarettát s Vivaldónak nyújtotta. Majd
egy másikat gyújtott meg a maga számára. Azután a taxi hirtelen
előrerándult.

A sofőr bekapcsolta a rádiót. A kocsi egyszerre gitárszóval, egy
magas nyerítő hanggal s kísérőkórus hangjaival telt meg, egyre azt
kiáltozva „szeress!”. A szöveg többi részét, mely majdnem olyan trágár
volt, mint a kocsivezető káromkodása, az énekes gurgulázva ma-
gábanyelte, de ez a szó minduntalan visszatért.

— Az egész családom közönséges lógósnak tart — mondta Vivaldo.
— Ha nem rettegnének halálosan attól, mit is fogok még elkövetni,
azt is mondhatnám, teljesen lemondtak rólam.

Cass semmit sem szólt. Kinézett a kocsi ablakán. Most a Kolum-
busz körtéren haladtak át.

— Néha... mint ma is — folytatta Vivaldo —, azt hiszem, talán
igazuk is van, s ilyenkor még gyötröm is magam. Úgy, az egész miatt.

Mindkét oldalról a park falai zárkóztak melléjük, s mögülük a
csupasz fák közül kitetsző szállodák és lakóházak falai látszóttak.

— Az én családom úgy véli, házasságom nem méltó hozzám —
szólt Cass. — Illetve *hozzájuk*. — Mosolygott, és elnyomta cigarettáját
a kocsi padlóján.

— Nem hiszem, hogy valaha is láttam az apámat józanul — mondta
a férfi, — az utóbbi években legalábbis nem. Folyton ezt hajtogatta:
„Azt akarom, hogy most és mindig, csakis az igazat mondd nekem.”
És ha megmondtam, a fejemet a falhoz verdeste. Így persze nem az
igazat mondtam, hanem rendszerint valami vaskos hazugságot, s any-
nyit sem törődtem vele, mint a szarral. Amikor utoljára odahaza jár-
tam, vörös inget viseltem, s erre rám kiáltott: „Mi van veled, csak
nem lettél homokos?”. Te jó isten...

Cass újabb cigarettára gyújtott s úgy hallgatta. A park lovagló-
útján, egy lovas tűnt fel, egy kissé ijedt arcú, de büszke tartású lány.
Cassnek volt ideje akaratlanul is arra gondolni, hogy a lovas, sok év-
vel azelőtt New Englandban, ő maga is lehetett volna.

— A szomszédság, ahol laktunk, borzalmas volt — beszélt Vi-
valdo tovább. — Keménynek kellett lenned, mert ha nem te öltél meg
másokat, ők öltek meg téged, semmiségért haltak meg az emberek
körülöttünk. Nem sok örömet találtam abban, hogy a környékbeli
srácokkal lójak; untattak. Meg féltam is tőlük. De nem bírtam az
apámat látni. Állati gyáva alak. Állandóan tettette magát... Azaz nem
is tudom mit tettett tulajdonképpen, azt hiszem, úgy tett, mintha
minden nagyszerűen menne... s a felesége közben majd a lelkét adta
ki a vaskereskedésünkben. És tudta, hogy sem én, sem az öcsém nem
tiszteljük. A lánya pedig a legjobb úton volt, hogy a város legnagyobb
férfinyűzőjává váljon. Aztán végre férjhezment. Még rágondolni is

rossz, mi mindent kell ígérnie a férjének, amíg végre kaphat is belőle valamit.

Egy pillanatig hallgatott. Aztán tovább folytatta: — Na persze ő is egy seggluk. Uram isten! Én a legszívesebben buszra ültem és a város valamely idegen részébe mentem, teljesen egyedül, vagy sétáltam, moziba mentem, vagy elnyavalyogtam akármivel. De nem. Az embernek ott férfinak kellett lennie, s ezt bizonyítania is kellett szakadatlanul. De nem is tudom, hogy is mondjam el neked mindezt... — Vivaldo sóhajtott. — Hát igen. Az öregem még mindig ott él, s alaposan hozzájárul a szeszgyártás fellendítéséhez. A srácok közül, akiket ismertem, a legtöbben vagy meghaltak vagy börtönbe kerültek vagy pedig kábítószeréken élnek. Tényleg lógós vagyok; szerencsés vagyok.

Cass hallgatta, tudta, hogy most a múlt felé fordul, szemlét tart élményei fölött, s megkísérli összefűzni, megérteni, kifejezni őket. De valójában semmit sem fejezett ki. Valamit maga mögött hagyott, ott a brooklini utcákon, valamit amivel nem mert szembenézni többé.

— Egyszer — beszélt tovább Vivaldo — kocsiba ültünk, áthajtottunk a városon, felcsíptünk egy kis homokost, egy fiatal pacákat, aztán visszatértünk vele Brooklinba. Szegény ürge, fene begyulladt, még mielőtt félúton lettünk volna, de nem bírt kiugrani a kocsiból. Behajtottunk egy garázsba, heten voltunk, és valamennyien keresztülmentünk rajta, aztán még a szart is kivertük belőle, elszedtük mind a pénzét, elvettük a ruháját és otthagytuk heverni a cementpadlón; és tudod, tél volt... — Az asszony felé fordult, először nézett rá leplezetlenül ezen a reggelen. — Néha még ma is szeretném tudni, rátaláltak-e idejében, vagy meghalt, vagy mi... — Két kezét egymásba kulcsolta, és kinézett az ablakon. — Néha azon csodálkozom, ugyanaz a személy vagyok-e, aki ezeket a dolgokat elkövette... olyan régen történt.

Nem, semmit sem fejezett ki igazán. Cass szerette volna tudni miért. Talán azért, mert Vivaldót visszaemlékezései minden összefüggés nélkül szabadították meg a dolgoktól, melyekre emlékezett. Nem tért igazán vissza abba az időbe, ahhoz a fiúhoz; inkább egy bizonyos elvarázsolt, sőt romantikus borzalommal tekintett a dolgokra, módot keresve, hogy megtagadhassa őket.

De az ilyen titkokat, valamennyiünk titkait, talán csak úgy lehet megvallani igazán, ha hirtelen, egyetlen rántással hozzuk felszínre, a világ szeme elé, mindenki közös élményévé téve őket. Ilyen törekvés nélkül azonban a titok rejtekhelye csak börtönné válhatott, hogy benne a vallomástevő pusztuljon el; valóban, e törekvés nélkül az egész világ lakhatatlan sötétség volt csupán; Cass vonakodva, rettegéssel állapította meg, hogy ilyen törekvés nagyon ritkán fordul elő. Vonakodva, mert felismerte, milyen keserű csalódást okozott neki Richard, mikor olyan könyvet írt, melyben ő maga sem hitt igazán. Ettől a pillanattól kezdve tudta ezt, s azt is, hogy Richard sohasem lesz képes szembenézni azzal, hogy a könyv, melyet azért írt, hogy pénzt keressen, tökéletesen reprezentálja tehetségének korlátait. Pedig valójában nem is azért írta, hogy pénzt keressen — még ha csak azért írta volna! Azért írta, mert félt, sötét, különös, veszedelmes, nehéz, mélységes dolgoktól rettegett.

De bánom is én, mondta magának gyorsan. Azután: Nem az ő hibája, ha nem Dosztojevskij, bánom is én. De hogy bánja-e, vagy sem, az semmit sem számít. *Richard* bánja, rettenetesen bánja, s ereje az ő beléje vetett hitétől függ.

— Nem furcsa — szólalt meg hirtelen —, hogy éppen ma gondolsz vissza ezekre a dolgokra?

— Meglehet — felelt Vivaldo —, hogy a lány miatt van az egész. Mikor elmentem hozzájuk, azon a napon, mikor megtelefonálta Rufus halálát... én nem tudom... de ahogy a házhoz értem és a lakásba léptem... igazán nem tudom... de minden olyan *otthonosnak* tűnt nekem. — Sápadt, elgyötört arcát Cass felé fordította, de az asszony úgy érezte, inkább a falat bámulja, mely közte és múltja közt emelkedik. — Nem azt akarom mondani ezzel, hogy sok időt töltöttem Harlemben — folytatta a férfi és idegesen félrenézett —, nappal úgyszólván alig jártam ott. Úgy értem, hogy ugyanolyan srácok vannak ott is abban a házban, mint a miénkben... igaz, színesek, de mégis olyanok, tényleg, egészen olyanok... és, a fenébe is, ugyanolyan bűz az előszobákban, s mindenki... hát igen... igyekszik rendbentartani őket, de nem sok eredménnyel. Ugyanazok az öregasszonyok, öregemberek... bár meglehet, kissé *elevenebbek*... és ahogy beléptem a házba, ők csak ültek, Ida, az anyja meg az apja, s még mások is voltak ott, rokonok talán és barátok, én nem tudom, Idát kivéve senki sem szólt hozzám, bár sokat ő sem beszélt. És valamennyien úgy néztek rám, mintha... de valóban, mintha *én tettem* volna... és akkor egyszerre rettenetesen szerettem volna karomba venni a lányt, lecsókolni azt a nézést az arcáról, s megértetni vele, hogy nem én tettem, nem is *akartam* megtenni, s hogy bárki is tette, annyi mintha velem tette volna. — Csendesesen sírt, ültében előrehajolva, egyik hosszú kezével eltakarva arcát. — Tudom, elhanyagoltam, de azért szerettem, de ott senki sem akart tudomást venni erről. De csak gondolkoztam. Ők színesek, én fehér vagyok, mégis mindannyiunkban ugyanaz ment végbe, de hogyan értessem ezt meg velük?

— De ők nem hitték el — válaszolt Cass —, hogy ez téged komolyan érint, *mert* te fehér vagy. Úgy érezték, csak őket érinti. S ami ott fenn történik — a taxi kiért a parkból; Cass kezével intett, hogy a férfi figyelmét magára vonja —, *azért* történik, *mert* színesek. És ebben van a különbség. — Később, egy pillanat múlva, elszánta magát és hozzátette: — Soká kellene csókolnod, kedves barátom, amíg ebből bármit is elcsókolhatnál.

Vivaldo szemét szárítgatva kinézett az ablakon. A parkból a Lennox-Avenue-n jöttek ki, holott céljuk a hetedik Avenue-nál volt; de bármerre haladtak is, semmi sem volt idegen számukra, mert minden, ami mellett elhaladtak, nyomorúságosan hatott. Nem volt nehéz elképzelni a fogatos kocsikat, melyek valaha a széles úton végigparádéztek és a felszalagozott, felvirágozott, tollba, brokátba öltözött hölgyeket és urakat, amint hintóikból kiszállva belépnek a házakba, melyeknek fénye és dicsősége annyira megfakult és elhalványodott. A házak valaha új és ragyogó homlokzata most megszégyenülten duzzogott, elszürkülve és megvetetten. Az ablakok sem voltak mindig ilyen dísztelenek. Az ajtók sem egy hosszú idő óta ostromlott város gyanak-

vásárol és titkolózásáról meséltek mindig. Valaha gondot viseltek ezekre a házakra az emberek — ebben volt a különbség; valaha büszkék voltak, ha ezen az Avenue-n végigmehettek; valaha otthonnak számított, míg ma, börtön volt csupán.

Az épületekkel senki sem törődött: ez a közöny volt az egyetlen, ami ezt a gettót a város többi részével összekapcsolta. Minden omladozott, s a tulajdonosok semmivel sem törődtek; senki sem törődött semmivel. Az utcán levő szép, kékesfekete hajú, barna vagy vörösréz színű gyerekek, akiknek arca és végtagja most egytől egyig hamuszínűvé vált a hideg szélről, mint valamely fagytól gyengén bepárasított ablaküveg vagy virág, cseppet sem látszottak törödni azzal, hogy szépségüket senki sem veszi észre. Szüleik, a nagy testű cammogó asszonyok és a sovány, csoszogó férfiak, utasításaik és személyes példák révén tanították meg őket, mit jelent törödni vagy nem törödni valamivel: s ha az utasításokat napokon belül el is felejtették, a személyes példák ott voltak végig az utcán mindenütt. A nehézkesen mozgó asszonyok cammogtak, meg-megálltak, ki-be jártak a sötét ajtókon, beszélgettek, egymással, a férfiakkal és a rendőrökkel, bámulták a kirakatokat, rákiáltottak a gyerekekre, nevettek és megálltak, hogy megsimogassák őket. Valamennyiük arcán, még a gyerekekén is, valami kedves vagy kellemetlenül ható kiábrándulás ült, rendkívül határozott kifejezést kölcsönözve nekik, mintha csak kőből faragták volna őket. A kocsis a külváros felé haladt, borbélyüzletek, lebujsok, bárók előtt álldogáló férfiak mellett húzott el, hosszú, sötét, lármás mellékutcák torkolata előtt vágott át, ahol nagy szürke házak hajoltak előre, elzárva szem elől az eget; a házak árnyékában, kövéren, mint a légyapírra tapadt legyek, gyerekek fecsegtek és kiáltottak. Aztán letértek az Avenue-ről, s egy hosszú szürke utcán kúsztak tovább. Csak vánszorogva haladhattak, mert az utca zsúfolva volt ráérő emberekkel, s a teljes hosszában, mindkét oldalon parkoló autók közül gyerekek ugrottak elő. Az erkélyeken emberek voltak, az ablakokból emberek kiáltottak; fiatal emberek pillantottak be közömbösen a lassan mozgó kocsis ablakán, arcuk ironikus, tekintetük kifürkészhetetlen volt.

— Jártál te valaha is Rufusszal errefelé? — kérdezte Cass. — Már úgy gondolom, a családjával látogatóban.

— Igen — válaszolt Vivaldo. — Nagyon régen. Már majdnem egészen megfeledeztem róla. Tulajdonképpen egészen elfelejtettem, amíg Ida nem emlékeztetett rá. Akkor még copfot viselt, a leghelyesebb színes kislány volt, akit valaha láttam. Úgy tizenöt éves lehetett. Rufus és én elvittük a rádióállomásra.

Cass mosolygott a leírásán, amit a férfi Idáról adott, s hangján, ami öntudatlanul is erotikus színezetet öltött. A kocsis átvágott az Avenue-n és megállt egy épülettömb sarkán, a kápolna közelében, ahová meg kellett érkezniük. A kápolna lépcsőjén két asszony állt, és halk hangon beszélgetett. Miközben Cass szétnézett és Vivaldo kifizette a taxisofőrt, egy fiatal ember csatlakozott az asszonyokhoz, akik a kápolnába léptek.

Cass hirtelen halk szitokkal kezét fedetlen fejére tette.

— Te Vivaldo — mondta, — én nem mehetek be.

Vivaldo értetlenül meredt rá, miközben a taxisofőr keze a visszajáró pénzzel megállt a levegőben.

— Mit beszélsz? — kérdezte. — Mi történt veled?

— Semmi. Semmi. De egy nőnek ide csak fedett fejvel szabad belépnie. Nem mehetek be kalap nélkül.

— Ugyan már, dehogynem — felelte a férfi, de ebben a pillanatban már emlékezni is kezdett, hogy sohasem látott még templomban fedetlen fejű nőt.

— Nem, nem, nem *mehetnek*. Valamennyien kalapot viselnek, mindannyian. Ez sértő lenne, mintha csak alsóneműben lépnék be. — Kis szünetet tartott. — Ez *templom*, Vivaldo, temetés, sértés lenne.

Vivaldo, aki ekkor már magáévá tette Cass álláspontját, tanácstalanul nézett rá. A taxisofőr még mindig a visszajáró pénzt tartotta, és gondterhelten kifejezéstelenséggel figyelte Vivaldót.

— Hát, nincs valami sálád vagy ilyesmi?

— Nincs. — Cass beletúrt kézitáskájába és kabátzsebeibe, már szinte könnyekhez állt közel. — Nincs, semmi.

— Ide figyeljen, apuskám — mondta a sofőr.

Vivaldo arca felderült. — Na és mit szólnál az övedhez? Nem köthetnéd a fejed köré? Hiszen fekete.

— Na nem. Az nem teszi meg. És azonkívül... tudni fogják, hogy az övem.

— Próbáld meg.

Hogy a vitának véget vessen és bebizonyítsa igazát, Cass levette övét és a feje köré kötötte. — Na látod? Nem lehet ezt így.

— No mit határoztak? — kérdezte a sofőr. — Nem várhatok egész nap.

— Megyek, és veszek valamit — mondta Cass.

— Elkésünk.

— Te csak menj be. Én majd elhajtatok valahová egy üzletig, s rögtön visszajövök.

— Errefelé nincsenek üzletek a közelben, asszonyom — mondta a sofőr.

— Természetesen kell hogy legyenek itt üzletek valahol — szólt Cass élesen. — Te csak menj be; mindjárt visszajövök. Mi a száma ennek az utcának?

Vivaldo megadta az utcaszámot, és így szólt: — A 125. utcába kell mennetek. Az itt az egyetlen hely, ahol üzletek vannak. — Aztán átvette a visszajáró pénzt a sofőrtől, s megadta az utasítást. — A hölgy a 125. utcába kíván menni — mondta.

A sofőr rezignáltan megfordult az ülésen, és bekapcsolta a motort. — Te csak menj be, Vivaldo — szólt újra Cass.

— Van elég pénz nálad?

— Van. Menj csak be.

Vivaldo kiszállt a kocsiból, tanácstalanul és bosszúsan nézett maga körül, majd amikor a taxi elindult, befordult a kápolnába. A sofőr a 125. utca és a Nyolcadik Avenue sarkán tette le Cass-t, aki, miközben a széles zsúfolt utcán továbbsietett, egyszerre úgy érezte, különös, megnevezhetetlen lelkiállapotban van, ami nem harag, nem is sírás, mégis mindkettő egy kissé. Egy, a 125. utcán végigsiető, kis, magányos,

fehér asszony szombat délelőtt nyilván a legmegszokottabb látvány volt, mert senki sem figyelt rá. Az üzletek kirakatában sehol sem látott női kalapokat. De túlságosan sietett, semhogy igazán körülnézhetett volna. Ha nem szedi össze magát, az egész napot azzal töltheti, hogy le-fel járkál az utcán. Egy pillanatra arra gondolt, megállítja valamelyik nőt — valamelyiket azok közül, akiknek arcára úgy tekintett, mintha valami nagyon fontos tudnivalót olvashatna le róla —, és utbaigazítást kér. Azután felismerte, hogy rettenetesen fél: fél az emberektől, az utcáktól, s a kápolnáktól, ahová vissza kell térnie. Erőszakkal kényszerítette magát, hogy lassabban menjen. Végre meg látott egy üzletet, és benyitott.

Vörösre festett, lazán ondolált hajú néger lány lépett hozzá, élénk zöld ruhát viselt, bőre porlepte rézre emlékeztetett.

— Miben lehetek szolgálatára?

A lány mosolygott — amint erről Cass igyekezett meggyőzni magát, egészen úgy, mint bármely más kiszolgálólány, akit eddig látott. De mosolya arra készítette Casst, hogy még elárvultabbnak és szánalmasabbnak érezze magát. Ebben a pillanatban sokkal inkább érezte ezt, mint eddig bármikor. És, bár belülről valami teljesen érthetetlen harag remegtette meg, tudta, hogy száraz arisztokratikus tartózkodásával, ami odalent a belvárosban mindig tökéletesen bevált, itt nem érné el a megszokott hatást.

— Egy kalapot... — dadogta — szeretnék nézni magamnak.

Ekkor eszébe jutott, hogy utálja a kalapokat és sohasem szokott kalapot viselni.

A lány, akit nyilván főnöke tanított meg szabályszerűen mosolyogni, úgy nézett rá, mintha minden szombat délelőtt egy különös, levegőért kapkodó fehér asszonynak kalapot adna el.

— Lesz szíves velem jönni? — kérdezte.

— Igen... Azaz mégsem — mondta Cass hirtelen, miközben a kifogástalanul kikészített, ívelt szemöldökű lány megfordult maga körül —, azt hiszem, mégsem kalapot kérek... — Cass mosolyogni próbált; a legszívesebben elrohant volna. Az üzletre nyomasztó csend nehezedett. — Úgy gondolom, sokkal jobb lesz ha csak egy sálat veszek. Feketét... — milyen furcsán hangzik ez a szó ebben az üzletben... — Fejre valót — tette hozzá és úgy érezte, a következő pillanatban a rendőrséget szólítják majd. S neki semmije sincs, amivel igazolhatná magát.

— Értem — mondta a lány, akinek arcáról Cassnak közben sikerült letörölnie a mosolyt. — Marie! — kiáltotta élesen. — Légy szíves, viseld gondját a hölgynek.

A lány elment, s egy másik, idősebb, kevésbé csinos, de egyébként szintén gondosan öltözött és kikészített lány lépett Casshez, arcán egészen másféle mosolyt viselt: szemérmetlenül derűs mosoly volt, telve cinkossággal és megvetéssel. Cass érezte, hogy elpirul. A lány sálakat tartalmazó dobozokat szedett elő. Cass valamennyit rossz minőségűnek és drágának találta, de nem volt abban a helyzetben, hogy sokat kifogásoljon. Megvett egyet, kifizette, fejére kötötte, aztán elhagyta az üzletet. Térde reszketett. A sarkon sikerült egy taxit talál-

nia, s egy kis önmagával folytatott küzdelem után bemondta a sofőrnek a kápolna címét; valójában inkább haza vitette volna magát.

A kápolna kicsi volt, s nem sokan voltak benne. Olyan csendben ment be, ahogy csak tudott, de belépése pillanatában a fejek feléje fordultak. Egy idősebb férfi, talán valami templomszolgaféle, csendben hozzásietett, de Cass az ajtó közelébe ült a leghátsó sorba, az első szabad helyre, amit észrevett. Vivaldo jóval előrébb, a padsorok közepe táján foglalt helyet; amennyire Cass meg tudta állapítani, rajta kívül ő volt az egyetlen fehér ember a helyiségben. Az emberek egymástól távol, akárcsak Rufus életének elemei, szétszórtan ültek, ami a kápolnát még üresebbé tette, mint amilyen valójában volt. Elég sok fiatal volt jelen, Rufus barátai, vélte Cass, fiúk és lányok, akik vele együtt nőhettek fel. Az első sorban hatan ültek, a gyászoló család; Ida büszkeségét a gyász semmiféle jele sem törte meg. A ravatal közvetlenül a család előtt, az oltár lábánál állott, zártan, mint valami hatalmas gyöngykagyló, az érckoporsó dominálni látszott a helyiségben.

Valaki, aki éppen beszélt, amikor Cass belépett, most leült a helyére. Egészen fiatal férfi volt, fekete segédlelkészi talárt viselt. Cass szerette volna tudni, valóban segédlelkész-e, hiszen még szinte fiúnak látszott. De meglehetősen tekintélykeltően mozgott, olyan ember tekintélyével, aki helyét s ezzel együtt békéjét is megtalálta az életben. Amikor leült, egy nagyon vékony lány ment előre a padsorok közötti úton, a fekete taláros fiú pedig az oltár mellett álló zongorához lépett.

— Jól emlékszem Rufusra — mondta a lány — azokból az időkől, mikor ő már nagyfiú volt, én viszont még kislány voltam... — s megpróbált az első sorban ülő gyászolókra mosolyogni. Cass figyelte és látta, hogy a lány minden tőle telhetőt megtesz, hogy el ne sírja magát — én és a húga gyakran ültünk együtt igyekezve megvigasztalni egymást, abban az időben, mikor Rufus már a többi nagy fiúval járt el hazulról, és nem akart velünk játszani többé. — A fejek között egy bizonyos derült, mégis szomorú moraj futott végig, az első sorban ülők bólogattak. — Közvetlenül a szomszédban laktunk, s ez olyan volt, mintha nekem is a bátyám lenne. — Ezután lehajtotta fejét, s egy fehér zsebkendőt, a legfehérebb zsebkendőt, amit Cass valaha is látott, kezdett két fekete keze közt gyűrögetni. Néhány másodpercig hallgatott, s eközben mintha valami szél susogása futott volna a kápolnán végig, melynek során a lány emlékeit és gyötrelmét mintha mindenki megosztotta volna, ily módon fejezve ki iránta együttérzését. A zongoránál ülő fiú leütött egy húrt. — Rufus néha nagyon szerette, ha ezt a dalt énekelem — szólalt meg a lány hirtelen. — Most az ő emlékére énekelem el.

A fiú leütötte a kezdő hangot. A lány érdes, csiszolatlan, de meglepően erőteljes hangon énekelni kezdett:

Idegen vagyok, ne űzz el magadtól.
 Idegen vagyok, ne űzz el magadtól.
 Ha elűzöl, egy nap még vágyódhatsz utánam.
 Idegen vagyok, ne űzz el magadtól.

Mikor befejezte, a ravatalhoz ment, egy pillanatra megállt mellette, és mindkét kezével megérintette. Aztán visszatért a helyére.

Az első sorból sírás hallatszott. Cass látta, hogy Ida karjában egy idősebb telt asszony rázkódik. Valaki a férfiak közül hangosan kifújta az orrát. A levegő súlyos volt. Cass azt kívánta, bárcsak vége lenne már.

Vivaldo nagyon csendesen és egyedül ült, mereven előre nézett.

Az oltár mögül most egy ősz hajú férfi lépett elő. Egy pillanatil merőn nézte a gyülekezetet, a fekete taláros fiú valami gyászos egyházi éneket játszott.

— Néhányan közületek már ismernek engem — kezdte el végre az ősz hajú férfi —; néhányan még nem ismernek. Foster tiszteletesnek hívnak. — Itt szünetet tartott. — Néhányatok arcát jól ismerem, néhányotok idegen számomra. — Itt kurtán meghajolt, először Cass, aztán Vivaldo felé. — De senki sem idegen közöttünk. Mindannyian egy okból vagyunk itt. Valaki, akit szerettünk, nincs többé. — Újra szünetet tartott, és a ravatalra nézett. — Valaki, akit szerettünk, akivel együtt neveltünk, beszélgettünk, akire néha haragudtunk is, s akiért gyakran imádkoztunk — eltávozott az élők sorából. Nincs közöttünk többé. Eltávozott valahová, ahol a gonoszok többé nem háborgathatják. Újra a ravatalra pillantott. — Nem láthatjuk többet az arcát, nem, soha többé. Míg ezen a világon élt, sokat kellett szenvednie, s még többet, mikor eltávozott innen. Most — bár útja viharos volt — teremtője előtt áll, ugyanolyan tisztán, mint mi, mikor erre a világra léptünk. Az út, amelyen járnia kellett, túlságosan *keskenynek* bizonyult számára. — Megköszöri torkát és kifújta orrát. — De nem azért vagyok itt, hogy egy halom hazugságot mondjak el Rufusról, melyeket magam sem hiszek. Jól ismertem Rufust, egész életemben ismertem. Nagyszerű gyerek volt, de mintha ördög szállta volna meg, lehetetlen volt féken tartani. Hogy bajba került, azt valamennyien tudjátok. Nagyon sokan bajba kerülnek a mi fiaink közül, s közületek sokan azt is tudják, miért van ez így. Gyakran beszélgettünk erről egymással — Rufus és én mindig meglehetősen jó barátok voltunk, még akkor is, mikor már kiszakadt közülünk, eltávolodott ettől a helytől, s többé már nem törődött az egyház életével, úgy, ahogy azt én... s mi valamennyien szerettük volna. — Ismét szünetet tartott. — Neki a maga útját kellett járnia. Bajba keveredett, s eltávozott közülünk. Fiatal volt, tehetséges, szép, nagy dolgokat vártunk tőle — de most, hogy elment tőlünk, ránk hárul a feladat, hogy nagy dolgokat vigyünk véghez. Tudom, minő gyötrelmet éreznek most néhányan közületek. Tudom, mit érez én... s tudom, semmit sem mondhatok, amivel egy csapásra megszüntethetném fájdalmatokat. De e fiú a legjobb emberek közé tartozott, akiket ismertem, s akikkel egy ideig együtt voltam. Meg sem kíséreltem, hogy ítéletet mondjak fölötte. Nem a mi dolgunk ítélkezni. Mint tudjátok, sokan azt mondják, nem szabad megszentelt földbe temetni azt, ki elveszi saját életét. Én azonban tudomást sem veszek erről. Mindössze annyit tudok, hogy bárhol is jártam, a föld minden morzsáját Isten teremtette, s *szent* minden, amit Isten teremtett. És vajon ki tudja közülünk, mi megy végbe mások szívében, hiszen sokan még arról sem képesek számot adni, ami saját szívében megy végbe, s ezért senki sem mondhatja meg közülünk, miért tette azt, amit tett. Senki sem volt jelen ott, s ezért nem is tudhatja senki, ho-

nyan is történt. Úgy kell imádkoznunk az Úrhoz, fogadja be lelkét, mintha saját lelkünkért imádkoznánk hozzá. Ez minden, amit tehetünk. Ez *minden*. De mondok én nektek még valamit, s kérlek titeket, ne feledjétek el: sok ember elvette saját életét azok közül is, akik ma is az utcán szaladgálnak, sőt közülük sokan az evangéliumról prédikálnak, vagy pedig a hatalmasok székében foglalnak helyet. Jól véssétek elmétekbe ezt. Ha nem halottakkal lenne tele a világ, nem kellene oly sokat szenvedni azoknak, akik élni akarnak.

Ide-oda járkált az oltár és a ravatal között.

— Tudom, semmit sem mondhatok nektek, kik most itt ültök előttem — anyjának, apjának, hűgának, rokonainak, barátainak —, amivel visszahozhatnám őt, vagy amivel gátat vethetnék fájdalmatoknak, amiért elment közületek. Nagyon jól tudom ezt. Nem mondhatok semmit, amivel élete folyását megmásíthatnám, vagy amivel azt más ember életévé tehetném. Minden úgy történt, ahogyan azt odafenn megírták. De ne csüggedjétek testvéreim, ne csüggedjétek. Ne keseredjétek el. Igyekeztek tettét megérteni. Igyekeztek megérteni. Önmagában is elég keserű a világ, s nekünk arra kell törekednünk, hogy jobbak legyünk a világnál.

Lenézett, majd az első sorra pillantott.

— Emlékeztek csak — mondta szelíden —, ő *törekedett*. Kevesen vannak olyanok, kik törekszenek, s a törekvőknek szenvedniök kell. Legyetek büszkék reá. Megvan az okotok, amiért büszkék lehettek. Ez minden, amit tőletek kívánt ezen a világon.

A kápolnában teljes csend honolt — csak egyetlen férfi sírt az első sorban. Bizonyára Rufus apja, gondolta Cass, s szerette volna tudni, elhiszi-e a prédikátor szavait. Vajon mit jelentett számára Rufus? — talán csak egy engedetlen fiút, aki, míg élt, idegen volt számára, s idegen maradt halálában is. És most már semmit sem tudhat meg többé róla. De bármit is jelentett neki, vagy bármi volt is, amit Rufus iránta vagy ő Rufus iránt érzett, a fiú halálával minden feledésbe merül. Többé semmit sem mondhatnak egymásnak. Minden véget ért.

— Rufus néhány barátja van itt — mondta Foster tiszteletes —, néhány dalt adnak elő nekünk, azután elindulunk.

A padsorok közötti úton két fiatalember sietett előre, egyikük gitárt, másikuk mélyhegedűt tartott a kezében. A vékony sötét bőrű lány követte őket. A zongoránál ülő fekete taláros fiú készenlétbe helyezte ujjait. A két fiú közvetlenül a letakart halott mellett állt meg, a lány kissé távolabb, a zongora közelében. Azután valami Cass előtt ismeretlen dallamot kezdtek játszani, valami nagyon lassút, de inkább bluest, semmint egyházi éneket. A dallam később egyre feszültebbé, keserűbbé, gyorsabbá vált. A kápolnában ülő emberek mély torokhangon dúdoltak, és lábukkal dobogni kezdtek. Aztán a lány előrelépett. Fejét hátravetette, szemét lehunyta, s a hang ismét felzendült:

Ó, az indulás csodás reggelén,
Isten hozzád, isten hozzád!

Foster tiszteletes a lány mögött egy dobogón állt, két kezét felemelte, hangja elvegyült a lány hangjával:

Egyszer majd újra vissza, visszatérünk,
Isten hozzád, isten hozzád!

Később az egész kápolna csatlakozott az éneklőkhöz, de a dalt végül is a lány egyedül fejezte be:

Ó, majd az indulás csodás reggelén,
Isten hozzád, isten hozzád!

Foster tiszteletes ezután rövid imában a távozó lélek békéjéért fohászzkodott, valamint az összes jelenlevők lelki békéjéért, mind az életben, mind a halálban. A szertartás véget ért.

A halottvivők, két férfi az első sorból és a két zenész, vállukra emelték a gyöngyházzal díszített érckoporsót, s kifelé indultak a pad-sorok között. A gyászolók követték őket.

Cass az ajtó közelében állt. A négy terhet vivő mozdulatlan arca elhaladt mellette, s egyetlen pillantást sem vetett rá. Közvetlenül mögöttük Ida és anyja lépkedett. Ida megállt egy pillanatra és Cassre nézett — leplezetlenül, kifürkészhetetlenül tekintett rá nehéz fátyla alól. Közben mintha mosolygott volna. Aztán továbbment. Majd a többiek haladtak el mellette. Vivaldo hozzá csatlakozott s kiléptek a kápolnából.

A halottaskocsit Cass csak most vette észre, az utcán állt, a belváros felé fordulva.

— Vivaldo — kérdezte Cass —, kimegyünk a temetőbe is?

— Nem — felelte a férfi —, nincs elég kocsis. Azt hiszem, csak a család megy.

Vivaldo a halottaskocsi mögött álló autót nézte. Ida szülei beszálltak már. A lány a járdán állt. Körülnézett, aztán gyorsan odajött hozzájuk. Mindkettőjükkel kezét fogott.

— Csak éppen szeretném megköszönni, hogy eljöttek — mondta. Hangja fátyolos volt a sírástól, arcát Cass nem láthatta jól a fátyol mögött. — Nem is tudják, mit jelent ez nekem... illetve nekünk.

Cass megszorította Ida kezét, nem tudva, mit is szólhatna ebben a pillanatban. Vivaldo megszólalt: — Ida, ha bármit is tehetnénk... bármit is kívánna tőlem... ha bármit is...

— Már ezzel is csodát tettek. Nagyon szép volt maguktól. Sohasem fogom elfelejteni.

Újra kezét fogott velük, aztán elment. Beült a kocsiba, és magára húzta az ajtót. A halottaskocsi lassan távolodni kezdett a járda szélétől, s a másik autó utána indult. A többiek, akik a temetésen voltak, futólag Cassre és Vivaldóra pillantottak, néhány pillanatig együtt álldogáltak, majd oszladozni kezdtek. Cass és Vivaldo lefelé indultak az Avenue-n.

— Menjünk földalattin? — kérdezte Vivaldo.

— Semmi kedvem sincs most tovább nézni ezt a környezetet — válaszolt Cass.

Egyelőre azonban csendben, látszólag céltalanul gyalogoltak tovább. Cass mélyen zsebébe sülyesztett kézzel haladt, s a járda repedéseit bámulta maga előtt.

— Gyűlölöm a temetéseket — mondta végül. — Mintha semmi közük sem lenne a halott személyéhez.

— Nincs is — felelt Vivaldo —, a temetés az élőkért van.

Egy tartópillér mellett haladtak el, melynek közelében egy maroknyi kamasz állott, és kíváncsian tekintett rájuk.

— Igen — hagyta rá Cass. Mintha egyikükben sem lenne annyi energia, amennyi egy taxi megállításához kell, még mindig gyalogszerral haladtak tovább. A temetésről egyelőre képtelenek voltak beszélni; túlságosan sok mondanivalójuk volt, s talán mindketten túl sokat akartak elrejtteni egymás elől. A széles, zsúfolt Avenue-n haladtak lefelé, látszólag olyan légkörtől körülvéve, mely megakadályozta a járókelőket, hogy beléjük ütközzenek vagy túl leplezetlenül vegyék szemügyre őket. A 125. utcánál elérték a földalatti lejárataát. A sötétségből emberek másztak elő, s a sarkon egy csoport autóbuszra várakozott.

— Vegyünk egy taxit — szólt Cass.

Vivaldo megállított egy taxit és beszálltak — eközben Cass érezte, hogy már rég ezt kellett volna tenniük —, sebesen fávolodtak a sötét, nyüzsgő városrésztől, melyet most sápadt napfény árasztott el.

— Szeretném tudni — szólalt meg Vivaldo —, szeretném tudni...

— Kérlek? Mit szeretnél tudni?

Cass hangja élesebbre sikerült, mint ahogy szánta és maga sem tudta miért.

— Hogy mire gondolt akkor, mikor azt mondta, sohasem fogja elfelejteni.

Cass lelkében megmozdult valami, amit sem megnevezni, sem megállítani nem tudott; mintha csak saját hangulatának rabjává lett volna, s önnön lelkének állkapcsai szorították volna össze.

— Hát, végül is az egész azt bizonyítja, hogy okosan számítottál — mondta. — Még sok jó származhat ebből számodra. — Cass az Avenue-n végigfutó kocsit figyelte, amely végül is majd számára ismerős utcába fordul.

— Szeretném bebizonyítani neki... egy napon — szólt Vivaldo, aztán elhallgatott. Kibámult az ablakon. — Szeretném megértetni vele, hogy nem olyan fekete a világ, amilyennek hiszi.

— Vagy pedig — mondta Cass pillanatnyi hallgatás után szárazon —, nem olyan fehér.

— Vagy nem olyan fehér — hagyta rá szelíden a férfi. — Cass megérezte, hogy szándékosan nem akar hasonló hangnemben válaszolni. Vivaldo újra megszólalt: — Neked nem tetszik?... mármint Ida?

— De igen, meglehetősen. Bár nem is ismerem igazán.

— Úgy látom, ez csak megerősíti, amit gondolok — felelt Vivaldo. — Nem ismered, és nem is akarod megismerni.

— Hogy tetszik-e neked Ida vagy sem, az mit sem számít — jegyezte meg az asszony. — A lényeg az, hogy neked tetszik. Ezzel minden rendben is lenne. Igazán nem tudom, miért kívánod, hogy ellentmondjak neked. Semmi kifogásom sincs ellene. S ha lenne is, mit változtatna a dolgokon?

— Semmit — vágta rá rögtön Vivaldo. — Aztán hozzátette: — Valamit talán mégis. Aggódnék, helyesen ítélem-e meg.

— A szerelemnek semmi köze a megítéléshez — mondta Cass.

A férfi élesen, de egyben hálásan pillantott rá. — Miért, talán szerelemről beszélünk?

— Ha nem, miért akarnál annyi mindent bebizonyítani? — szólt az asszony. — Akkor sokkal egyszerűbb lenne az egész. — Elhallgattott. Aztán újra megszólalt: — Természetesen neki is lehetnek bizonyítanivalói.

— Azt hiszem, inkább el kellene felejtenie valamit — hangzott a válasz. — Úgy gondolom, segíthetnék neki elfelejteni.

Cass semmit sem szólt. A hideg fákat figyelte a hideg parkban. Szerette volna tudni, hogyan haladt Richard munkája ma délelőtt; szerette volna tudni, mit csinálnak a gyerekek. Egyszerre úgy tűnt neki, nagyon hosszú idő óta van távol hazulról, s nagyon fontos kötelességeket mulasztott el. A világon mindennél jobban kívánta, hogy épségben hazaérjen és úgy találjon érintetlenül mindent, amit nagyon régen, ma reggel maga mögött hagyott.

— Nagyon fiatal vagy még — hallotta önmagát. A legyanyaibb hangját használta. — Olyan keveset tudsz még — folytatta mosolyogva — az életről... Az asszonyokról.

Vivaldo szintén mosolygott, fáradtan, halvány mosollyal. — Rendben van. De azt akarom, hogy egyszer tényleg törődjön velem valaki. Igen, ezt akarom. És hogy érted azt — mosolygott kissé csúfondárosan —, hogy az életről? Az asszonyokról? Te talán sokat tudsz a férfiakról?

Távolabbról, a szürke égből kibontakozva, a Kolumbusz-körtér órájának hatalmas számlapja ragyogott feléjük, és tudtukra adta, hogy tizenkét óra huszonehét percre jár az idő. Cass éppen idejében érkezhetett haza, hogy az ebédet elkészítse.

A nyomott hangulat, mellyel viaskodott, ismét Cassre nehezedett, akárcsak az égbolt, amely alászállva köddé alakult.

— Valaha azt hittem, sokat tudok — szólalt meg. — Azt hittem, mindent tudok. De akkor még nálad is fiatalabb voltam.

A férfi újra rábámult, de ezúttal semmit sem szólt. Az útkanyarnál egy pillanatra, mint valami egyenetlen, durva falfelület, New York ege bontakozott ki előttük. Aztán eltűnt a szemük elől. Cass cigarettára gyújtott, s azon tűnődött, miért gyűlöli ebben a pillanatban a büszke tornyokat s az égbe markoló antennák tömegét. Azelőtt sohasem gyűlölte a várost. Miért hat minden oly sápadtnak és hiábavalónak: és miért érez magában annyi hidegséget, mintha soha semmi sem lenne képes felmelegedni többé?

Mély torokhangján Vivaldo a bluest dúdolta, amit a temetésen hallott. Idára gondolt, Idáról álmodott, sebesen elébefutva mindannak, ami Idával kapcsolatban várta. Cass ebben a pillanatban gyűlölte a férfi fiatalságát, reményeit, lehetőségeit, gyűlölte férfiasságát. És irigyelte Idát. Hallgatta, miként dúdolja Vivaldo a blues dallamát.

Varga Zoltán fordítása

Részlet a neves amerikai néger író *Another Country* (Más ország) c. 1962-ben megjelent regényéből.

A TÁRSADALOM DIALEKTIKUS IRÁNYÍTÁSA

Mihailo Marković

Társadalmunk egyik alapvető, talán legfontosabb kérdése (és általában a mai szocializmus is), hogy a társadalmi öngazgatás feltételei között miként biztosíthatjuk a társadalomnak mint egésznek az irányítását. Miként biztosíthatjuk, hogy a társadalom mint egész fejlődjék, s eldöntse, milyen irányban halad, melyek azok az általános célok, amelyeket meg kell valósítania, s ugyanakkor minden egyes közösségnek, községnek, járásnak és köztársaságnak meglegyen azon joga, hogy szabadon haladjon a maga sajátos, külön céljai szerint. Hogyan biztosíthatjuk a teljes egész racionalizmusát, egyúttal ezen egész részeinek spontaneitását. Hogyan békíthetjük ki a központi tervezésből származó fegyelmet (bármilyen elasztikus is az) az egyének és kollektívák kezdeményezésével, amely nélkül semmi értelme sem volna a munkás- és általában a társadalmi öngazgatásról beszélni.

Egy vitathatatlan ellentmondás előtt állunk tehát, amely nem tartozik a gondolkodásban jelentkező zavar és következetlenség, illetve a pontatlan fogalmak eredményeként megmutatkozó ellentmondások közé. Dialektikus ellentmondásról van szó, mert a szocialista társadalom két lényeges követelménye, két lényeges értéke jut kifejezésre benne.

Magába foglalja, hogy a szocializmusban túlhaladjuk a kapitalizmus lényeges korlátait, az ösztönös anarchikus jelleget. A szocializmus tehát abban az értelemben racionálisabb társadalom, hogy az egész társadalom perspektívájából lehetővé teszi az anyagi folyamatok ellenőrzését, szabályozását, meggyorsítását stb. Ennyiben a szocializmus tehát humánusabb társadalom is. A szocializmusban az ember nemcsak egyéni, hanem társadalmi lény is. Mint társadalmi lény arra törekszik, hogy a társadalomban emberhez méltó helyet kapjon, hogy

tiszta képet alkosson arról a helyzetről, amelyben él és a további fejlődés reális feltételeiről. Ez pedig magával vonja azt, hogy szabadon választhasson az objektíve feltételezett lehetőségek közül, s hogy szervezett tevékenységgel olyan lehetőségeket teremtsen, amelyek a legjobban megfelelnek a társadalom szükségleteinek. Az olyan társadalomban, ahol nincsenek meg ezek a lehetőségek, nem beszélhetünk az egyén tényleges szabadságáról, bármilyen illúziói is vannak az egyénnek afelől, hogy szabad.

Az egyéni szabadság illuzórikus voltáról szóló tételt igen helyesen fogalmazta meg Engels a Feuerbachról szóló művében: „Az emberek úgy csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, hogy mindegyikük saját céljait követi. A történelem nem egyéb, mint ezeknek a különböző irányokba ható erőknek és a külvilágra gyakorolt hatásuknak az eredője... a történelemben sok tevékeny egyéni akaratnak legtöbbször egészen más — az eredeti szándékkal gyakran homlokegyenest ellenkező — eredményei vannak. Így az egyes akarat és cselekedet számtalan összeütközése a történelem során oly állapotot idéz elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz.”¹ Szóval az a társadalom, amelyben az ösztönösség uralkodik és nem ismeri a tervezést, irányítást, hasonló az öntudatlan természetéhez, és igen messze van attól, hogy humanizált társadalom legyen.

A társadalmi öngazgatás fogalmát azért teremtették meg, hogy ellensúlyozza a szigorú központi tervezés tendenciáját. A tervezésnek azon formái, amelyeket a szocialista gyakorlat eddig alkalmazott, lényeges hibákat fedtek fel, mi több, rámutattak azokra a veszélyekre, amelyeket szükségszerűen minden tervezés magában hord. A jelenkori társadalom nem azonos a görög polisszal, melyben minden polgár tagja lehetett a közgyűlésnek, ahol közvetlenül részt vehetett a határozatok meghozatalában. Egyszóval az irányítást valakinek végeznie kell az egész társadalom nevében. Ez a valaki mindig könnyen átalakulhat egy különálló kiváltságos társadalmi réteggé. Mint ahogyan az a szocializmus történetében nemegyszer történt. A mai társadalomban minden irányítás magában hordja a társadalmi bürokratizálódás fokának erősödését. Ennek következményeként a közvetlen termelők passzizálódnak, és tehetetlen jogfosztott lényekké, a gépek függelékeivé s emberi korcsokká válnak. Gramsi ezt egy helyütt igen szépen fejezte ki: „A munkásnak a gyárban csak végrehajtó kötelességei vannak: nem kíséri a munka általános folyamatát és a termelést, tehát nem egy olyan pont, amely mozgásával vonalat alkothat, csak egy gombostű, melyet egy bizonyos helyre leszúrtak, és a vonal úgy keletkezik, hogy egy idegen kéz a gombostűk sorát szúrja egymás mellé...”

„... A munkás hajlandó arra, hogy létezésének ezt a formáját átvigye életének minden területére, könnyen alkalmazkodik végrehajtói feladatához, melyet egy számára idegen erő szab meg. Intellektuálisan lusta és képtelen tehát arra, hogy bármit is előre lásson, és hogy vezetőit maga válassza, ezért könnyen megengedi, hogy az ígéretek becsapják. Ő tehát hinni akarja, hogy el lehet valamit érni, anélkül, hogy megerőltetné magát vagy jobban gondolkodna.”²

Hogy a tömeg egyszerű, szürke tagja tudatos szubjektummá váljék, hogy a végrehajtóból kezdeményező legyen, annak az az egyetlen

módja, hogy az öngazgatás különböző szerveibe aktívan bekapcsolódjon. Ily módon nemcsak hogy fejlődik a széles néptömegek kezdeményezése, növekszik a termelékenység és csökken a bürokrácia hatalma, hanem megszűnik az ember elidegenedésének bizonyos lényeges formái: a termelés több lesz, mint pusztán mechanikus, a munkásra erőszakolt tevékenység. Az öngazgatási szervezetben való közreműködés szükségszerűen feltételezi az együttműködés és szolidaritás nagyobb fokát. Noha az ember nemcsak társadalmi, hanem individuális lény is és egy közösség egyéni tagja, szabadságáról illuzórikus dolog beszélni, amennyiben az a társadalmi öngazgatás valamelyik formájában nem valósult meg.

Természetesen azzal, hogy az egyes egyén elnyerte a határozathozatal jogát, még egyáltalán nincs biztosítva, hogy majd az általános társadalmi érdekek megfelelően fog határozni, még a saját érdekében sem, mert igen racionálisnak kell lennünk ahhoz, hogy megítéljük a saját érdekünket. Az sincs teljesen biztosítva, hogy az emberek magatartása az öngazgatási szervezetben teljesen megfelel majd annak, amit saját érdekeiknek vélnék. Magatartásuk igen sok esetben megalkuvó lesz, nem annyira az általános közigazgatási centrumokkal, mint inkább a lokális és üzemi központokkal szemben. Ezek szerint a társadalmi öngazgatás közvetve magában hordja nemcsak az individualizmus és partikularizmus veszélyét, amelyek élesen szembe helyezkednek az általános társadalmi érdekekkel, hanem a kis bürokratikus klikkek létrejöttének ennél is nagyobb veszélyét, amelyek tagjaik számánál, valamint hatóerejük térbeli és időbeli határainál fogva jelentéktelenek ugyan, de igen hatásosak lehetnek társadalomellenes tevékenységükben. A társadalmi öngazgatás tehát szükségszerűen magával hozza az ösztönösség és az anarchizmus bizonyos formáit, amelyeket a szocialista társadalom nem tűr és nem tűrhet meg.

A társadalom irányítása és a társadalmi öngazgatás egyformán szükségszerű feltételei a szocializmusnak, ugyanakkor felszínre vetnek bizonyos jelenségeket, amelyek kölcsönösen kizárják egymást.

Ezt az ellentmondást a gyakorlatnak még nem sikerült megoldania. Mit mond erről a marxista elmélet? Tartalmaz-e olyan elemeket, amelyek egy olyan elméleti szintézist alkotnak, amely korunkhoz alkalmazva lehetővé teszi az ellentmondások kiküszöbölését?

Marx e kérdést illető álláspontját legvilágosabban *A tőke* III. kötetében fejt ki, ahol a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való átmenetet írja le. Amíg az embernek dolgoznia kell, amíg harcolnia kell a természet ellen, hogy kielégítse saját szükségleteit, amíg csak létezni fog az anyagi termelés, „... a szabadság csak azt jelenti, hogy a társadalmisult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk, ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre.”

Az idézetben nem lelhető fel az említett ellentmondás. Marx itt a társult termelőkről beszél, akik minden közvetítő nélkül maguk szabályozzák a természettel való anyagcseréjüket, irányítják a terme-

lést, vagyis az ösztönösséggel szemben egyidejűleg jelenik meg az öngazgatás, valamint a racionális irányítás és ellenőrzés momentuma.

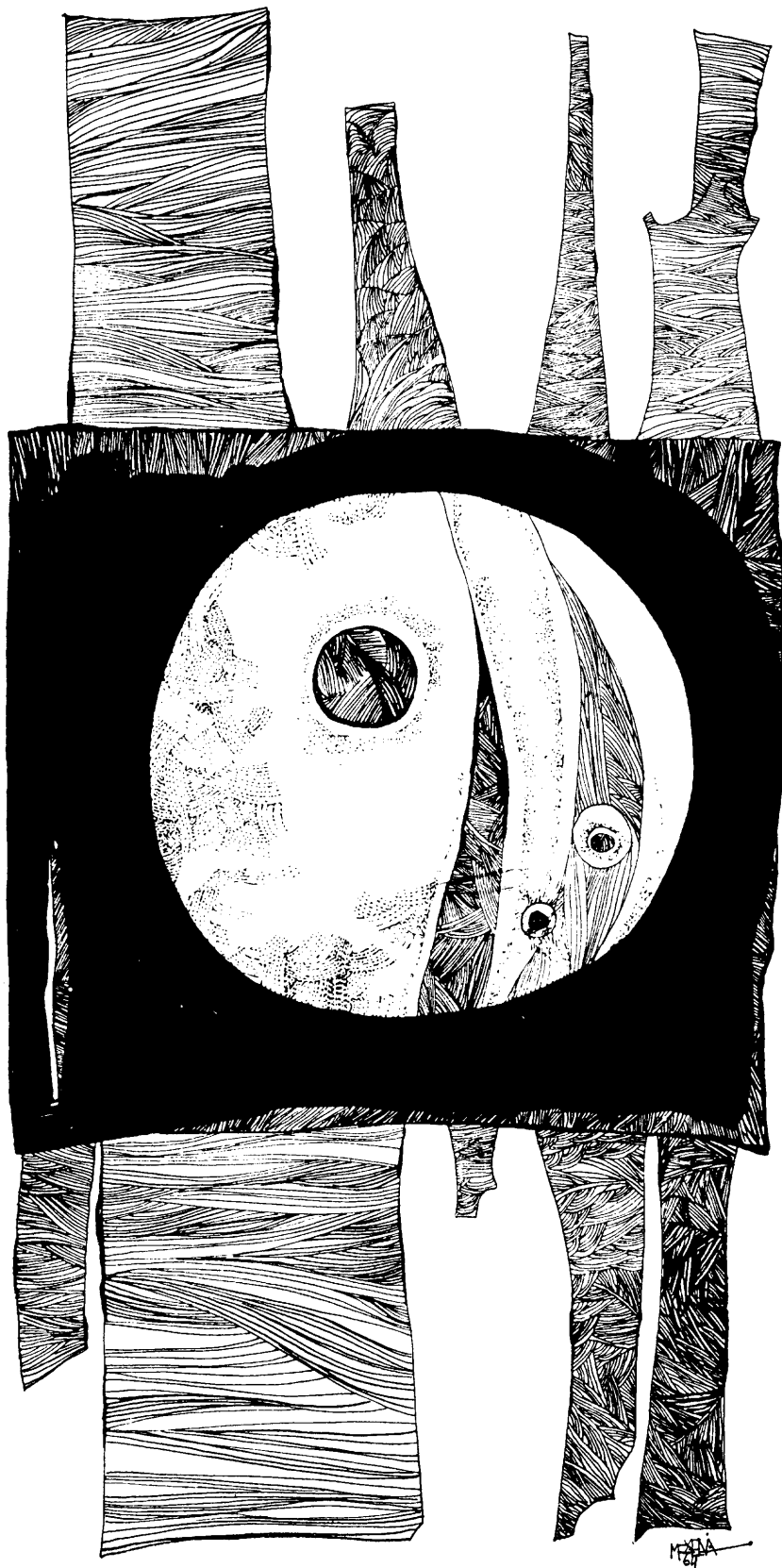
Marx e kérdéssel részletesen a francia polgárháborúról szóló üzenetben foglalkozott, amikor összegezte a párizsi kommün tapasztalatait. Szerinte magától értetődő, hogy a kommunális igazgatás bevezetése Franciaországban arra kényszeríti „a régi központosított hatalmat”, hogy a megyékben is adja át helyét a termelők öngazgatásának. „Azt a kevés, de fontos funkciót — írja Marx —, amely még egy központi kormány számára fennmaradt, nem volt szándékukban megszüntetni, mint azt tudatosan hamisan állították, hanem kommunális és ezért szigorúan felelős hivatalnokokra akarták bízni. A nemzet egységét nem akarták megtörni; ellenkezőleg, a kommunális alkotmány feladata lett volna a nemzeti egység megszervezése és megvalósítása, annak az államhatalomnak az elpusztításával, amely azt állította magáról, hogy megtestesítője ennek a nemzetől független és a nemzet fölött álló egységnek, holott a nemzet élősködő kinövése csupán. Azt tűzték ki célul, hogy a régi kormányhatalom kifejezetten elnyomó szerveit megsemmisítik, funkcióit viszont kiragadják annak az államhatalomnak a kezéből, amely igényt tartott arra, hogy a társadalom fölött álljon, és átadják a társadalom felelős megbízottainak.”

Marx a továbbiakban határozottan elveti azokat a magyarázatokat, amelyek az új rendszert mint az államhatalom létrejöttét megelőző középkori kommunák feltámadását fogják fel. Úgy véli, hogy a nagy államok egysége a „társadalmi termelés erős tényezőjévé vált. A kommünnek az államhatalommal szemben való ellentétét tévesen a mértéktelen központosítás elleni harc túlzott formájának tartották.”

Marx elítéli az uralkodó osztály azon egyéneit, akik a „szövetkezeti termelés erőszakos és fecsegő apostolai lettek”. „Ha azonban a szövetkezeti termelés nem akar pusztá ámitás és csapda lenni — írja Marx —, ha az a célja, hogy kiszorítsa a kapitalista rendszert, s hogy a szövetkezetek összessége közös terv szerint irányítsa, ellenőrizze a nemzeti termelést, így véget vessen az állandó anarchiának és az időszakonként visszatérő megrázkódtatásoknak, amelyek a kapitalista termelés végzettszerű járuléka — mi egyéb volna ez, uraim, mint kommunizmus, »lehetséges kommunizmus!«”³

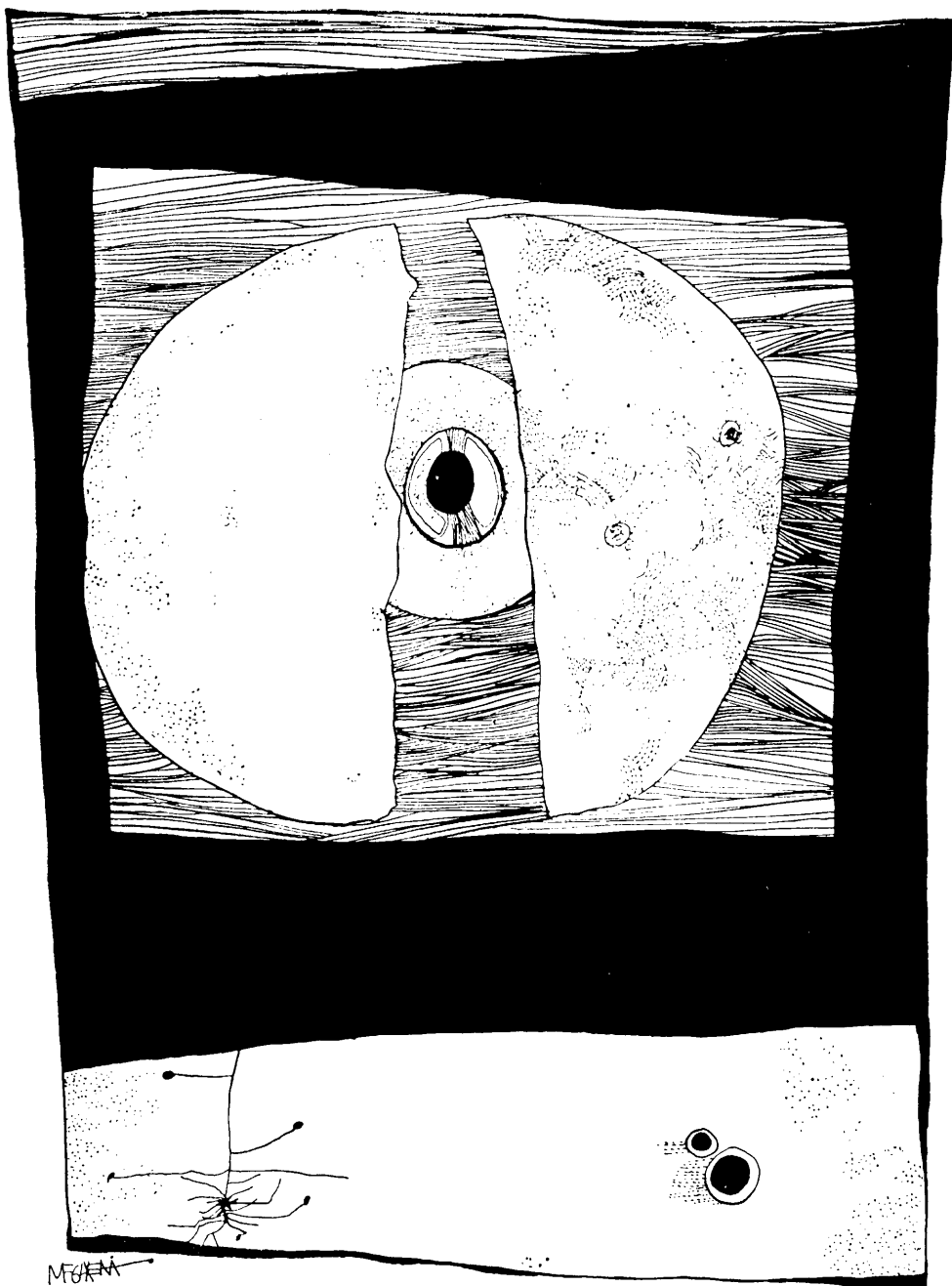
Jellemző Marx és Engels álláspontjára, hogy ők az öngazgatás és a centralizáció között általában, különösen pedig az öngazgatás és a központi tervezés között nem láttak semmilyen ellentmondást. Ezt Marx két azon feltevésével lehet magyarázni, amelyek később a valóságban sohasem valósultak meg egészen.

Marx előre kizárta, vagy pontosabban, nem vette figyelembe azt a lehetőséget, hogy a proletariátus bizonyos rétegei harcolhatnak a saját különálló érdekeikért, amelyek ellentétben állnak az egész munkásosztály és az egész társadalom érdekeivel, és hogy bizonyos feltételek mellett a proletariátusból hiányozhat a szolidaritásnak és forradalmi önfeláldozásnak az a foka, amelyet Marx a párizsi munkások 1848. júniusi forradalmi megmozdulásában és a párizsi kommün idején, 1871-ben látott. Az ilyen esetekben, amikor sor kerül az általános és a különleges ellentétére, elesik az a feltevés is, hogy számos egyéni vagy különös, szabad határozat, amelyeknek az iránya meg-

MAURITS
FERENC
siktanulmány I.

MFA
1874

MAURITS FERENC *siktanulmány IV.*

szabott, megfelelnek éppen annak a határozatnak, amely a legracionálisabb lesz az egész szempontjából. A fejletlen osztálytudattal rendelkező termelők öngazgatása anarchiát eredményezhet, legrosszabb esetben az egész társadalom kizsákmányolásához vezethet a kiváltságos kollektívák részéről (pl. olyanok részéről), amelyek üzeme monopóliummal rendelkezik valamelyik termelőágban.

Marx másik, sokkal fontosabb feltevése az, hogy a központi állami apparátus a társadalom urából a társadalom szolgájává változik.

Marx, akárcsak Engels, meg volt győződve arról, hogy a munkásosztálynak rendkívül szigorú eszközökkel előre fel kell vértéznie magát saját képviselőinek bürokráciája ellen. A kommün ebből a szempontból igen értékes tapasztalatokat szolgáltatott, és Marx és Engels nagy helyesléssel fogadták azt a két „csalhatatlan eszközt” (ahogy Engels nevezte), amelyet a kommün alkalmazott.

Először is a kommün olyan személyeket nevezett ki a bizottságok tagjaivá, akiket általános választás útján választottak meg, s akik közvetlenül felelősek választóiknak, és minden időben leválthatók. Másodsor, „a közügyek szolgálatát, függetlenül attól, hogy a magasabb vagy a kisebb funkciókról van szó”, a munkásnak járó napszámért látták el. Marx szerint „minden kiváltság és az állami hatalmasságok reprezentációra fordított pénzkidadásai eltűntek ezekkel a hatalmasságokkal”. Engels a következőket fűzi hozzá: „Ezzel pedig a magas állások hajszolásának és a karrierizmusnak biztos gátat vetettek.”

Marx feltevése szerint eleve kizárt, hogy azok a személyek, akik az állam központi apparátusában dolgoznak, különálló társadalmi réteggé alakuljanak, amelynek különálló érdekei vannak, és amely idővel uralomra tesz szert a társadalom felett. Ebben az esetben a központi hatalom a munkásosztály hatalma marad. A központi apparátusban dolgozók határozatai tehát lényegileg nem kerülhetnek ellentétbe a munkáskollektívák határozataival, amennyiben az egész munkásosztály történelmi elhivatottságának a magaslatán és az osztályöntudat fejlett fokán áll.

De az ilyen következetesen demokratikus központi szerveket is a társadalmi öngazgatás szerveinek kell tekintenünk. Mert mit is jelent az öngazgatás? Az öngazgatás nem jelent mást, mint hogy a társadalom önmaga igazgatja önmagát, azzal ellentétben, amikor a társadalom irányítását egy fölötte álló hatalom végzi. Emellett tehát csak az öngazgatás bizonyos szintjeit kellene megkülönböztetni a társadalmi egész szintjétől, a központi öngazgatási szerveken keresztül (minálunk a köztársasági, járási, községi) a különböző munkásközösségek szintjéig.

Ezzel tehát jellemeztünk egy állapotot, amelyet ideálisnak is vélhetünk. A párizsi kommün a legjobban megközelítette azt, mégpedig az alábbi körülmények eredményeképpen: először is csak egy városról volt szó, és nem egy összetett, soknemzetiségű közösségről, amellyel mindezt sokkal nehezebb és bonyolultabb lenne megvalósítani. Végül pedig egy hatalmas ipari központ proletariátusáról van szó, egy olyan városról, amely forradalmi tapasztalatokkal és tradíciókkal rendelkezik, s amelyet akkor vitathatatlanul a világ kulturális központjának tarthattak. Ezenkívül a párizsi megmozdulások a rendkívüli lelkesedés

időszakában zajlottak le, és mindannyian jól tudjuk, hogy a tömegek és egyének viselkedése milyen magas erkölcsi színvonalon állhat a forradalom egyes időszakaiban.

Ismeretes, hogy a reális helyzet legtöbbször igen messze van attól, amelyet Marx feltételezett, és hogy a munkásosztály gyakran nem volt képes megakadályozni képviselői szerveinek az állam- vagy a pártapparátusban való kisebb-nagyobb bürokratizálódását. Ezzel kapcsolatban századunkban az első világháború előtt, a háború alatt és ezt követően két egymással ellentétes koncepció alakult ki a forradalmi mozgalom tudatos irányítását, a proletár párt szerepét és szervezetét illetően.

Az egyik koncepció, amelyért különösen Lenin szállt síkra, a társadalom tudatos forradalmi erőinek tudatos aktivizmusát hangsúlyozta:

Habár a társadalmi körülmények még nem értek meg a proletárforradalomra, habár még a feudalizmust sem likvidálták teljesen, a proletariátus tudatos élcsapata az elnyomott tömegek élére kell hogy álljon, akcióra kell hogy vezesse őket a többi elégedetlen társadalmi réteggel együtt, hogy előbb végrehajtsa a burzsoá demokratikus forradalmat, majd a proletárforradalom élére álljon. Ily módon még nem ugorhatja át a társadalom fejlődésének bizonyos fázisait, de ezek tartamát lerövidítheti, s az egész történelmi folyamatot meggyorsíthatja. Hogy a párt hatni tudjon a társadalmi folyamatok irányítására, egységesnek, jól szervezettnek, demokratikusnak, ugyanakkor központosítottak is kell lennie. Nem lehet elvárni ugyanis, hogy a párt és a munkásosztály öntudata egy ösztönös fejlődési folyamat eredményeként alakuljon ki, külső segítséggel kell kifejleszteni. Ez a forradalmi humanista értelmiség feladata. Ebben az értelemben kap az elméleti munka is anticipáló és aktivista jelleget.

A másik koncepció, amelyet Rosa Luxemburg és később Lukács György képviselt (minden bizonnyal legjobb művében, a *Történelem és osztálytudat*ban, amely idáig még nem jelent meg szerb nyelven), a forradalmi folyamatok spontán jellegét hangsúlyozta. A hangsúly tehát nem annyira a tudatos erőkn van, amelyek az egész folyamatot irányítják, mint inkább a tömegek akcióján, amelyet a történelmi szükségszerűség hív elő. A proletár forradalmiság tehát csak lappangó erő mindaddig, amíg a történelmi folyamat és mindenekelőtt a kapitalista gazdaság válsága nem vezeti a maga gyakorlati kifejezéséig. Messze attól, hogy feltétele és mozgatója legyen a forradalmi folyamatnak, a proletariátus szervezete csak ennek a következménye. Ezt a folyamatot a párt nem tudja sem megindítani, sem megakadályozni. És a proletariátus csak ebben a folyamatban és általa formálódik osztályá. Lenin téziséből eltérően, mely szerint kívülről, a humanista értelmiség segítségével kell kifejleszteni a munkásosztály tudatát, Luxemburg és Lukács úgy vélik, hogy a párt mindenekelőtt azért van, hogy a munkásoknak „a maguk eléggé homályos akaratát tudatosítsa”, a spontán tömegmozgalomba bekapcsolja az igazságot, amely rejtve már benne van, és hogy ily módon azt a tevékenységet, amelyet a gazdasági szükségszerűség határoz meg, felemelje a tudatos szabad tevékenységig. Mindebből nem következik az, hogy a pártnak akkor is tartózkodnia kell az akciótól, ha a tömegek fel vannak haborodva

és amikor fennáll a harcra való készütség. A korai forradalom ellen — Rosa Luxemburg véleménye szerint — a párt nem tehet semmit, nemcsak hogy idő előtt nem tud megindítani egy forradalmat, hanem képtelen megakadályozni bármilyen tömeges akciót, amikor az már itt van. Az ilyen akciók, amelyek már előre sikertelenségre vannak ítélve, szükségszerűen le fognak zajlani, és ezek igen hasznosak is, hogy a proletariátus elég érettségre tegyen szert. Véleménye szerint azok a tévedések, amelyeket egy valóban forradalmi mozgalom követ el, történelmileg sokkal termékenyebbek és értékesebbek, mint a legjobb központi bizottság tévedhetetlensége.

Rosa Luxemburg tehát úgy vélekedett, hogy a párt szervezési kérdései csak másodrendű jelentőségűek, és hogy a proletariátusnak nincs szüksége olyan szilárd és centralisztikus szervezetre, amelyért Lenin harcolt.⁴

Mindkét koncepciónak van bizonyos alapja magában Marx tanításában:

Marx egyrészt erősen hangsúlyozza az ember aktivizmusát, az embernek a világ megváltoztatására irányuló tevékenységét, azt az igyekezetét, hogy kiküszöbölje a meglevő helyzet minden negatív jelenségét. Az aktivizmus ilyen értelmezése tehát Marx filozófiájának alapjaiban fellelhető; valójában ez az ő legeredetibb és legalapvetőbb újítása.

Másrészt viszont *A tőkén* dolgozva arra törekedett, hogy a többi különféle moralisztikus véleménnyel szemben kiemelje tanításának tudományos jellegét. Ezért erősen hangsúlyozta, hogy nem a különböző eseményekről és erkölcsi követelményekről van szó, hanem az objektív társadalmi szükségszerűségekről, amelyek függetlenek az emberek akaratától. De Marx *A tőkében* sem mindenütt merev determinista. *A tőkén* rögzített törvényeket olyan tendenciákként fogja fel, amelyek lehetővé teszik az egyes esetekben való eltérést.

Marx ideológiáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy műveiben az aktivizmus fogalma kerül túlsúlyba, azaz a létező helyzet célszerű megváltoztatása a leglényegesebb oldala Marx tanításának. Azért ebben a vitában alapjában véve Leninnek volt igaza. Rosa Luxemburg túlzott jelentőséget tulajdonított az ösztönösség, a spontaneitás momentumának. A munkásosztályt idealizálta, és hitt spontán tevékenységében. A tapasztalat azonban megmutatta, hogy a munkásosztály nem mindig van történelmi hivatásának magaslatán; pl. a francia és német proletariátus 1914-ben, a német proletariátus Hitler uralma alatt, a mai munkásosztály Amerikában, amelynek sokkal kommunista-ellenesebb a beállítottsága, mint a liberális értelmiségé stb.

Ezenkívül a napjainkig lezajlott forradalmak a gyakorlatban azt bizonyították, hogy hatalmas ereje van egy valóban forradalmi, jól szervezett proletár élcsapatnak, és nagy eredményei vannak a társadalom tudatos irányításában. Ebben az értelemben tehát Leninnek van igaza.

Rosa Luxemburg véleményében van azonban egy helytálló racionális elem is. Az ő koncepciója tehát támadja az élcsapat esetleges voluntarisztikus és szubjektivistikus elhajlását és elbürokratizálódását.

A Lenin halála utáni történelem megmutatta, hogy milyen veszélyeket rejt magában a hatalom hatalmas koncentrációja (politikailag és gazdaságilag) a lenini elvek szerint szervezett párt vezetőségének a kezében. Ez a veszély még nagyobb, ha a társadalmi közösség gazdaságilag és kulturálisan fejletlen, politikailag éretlen, és nélkülöz bizonyos demokratikus tradíciókat, még polgáriakat is, így a pártban a demokratikus centralizmus lassan csak centralizmussá válik. Olyan feltételek közt, amikor az irányítás funkcióját teljesen átvette egy kiváltságos elit a párton belül, az elit bürokratikus természeténél fogva olyan irányításra kerül sor, amely lényegében az elsődleges humanista forradalmi irányzat semmibevevését jelenti, és az olyan célok megvalósítását, amelyek teljesen ellentétben vannak a mozgalom eredeti célkitűzéseivel.

Ezzel eljutottunk időszerű problematikánkhoz. Nálunk igen hamar felismerték, hová vezet a merev centralisztikus és bürokratikus tervezés. A gazdasági és kulturális életet, továbbá (noha nem teljes mértékben) a politikai irányítást illetően a központi állami szervek lemondtak az elsődleges határtalan teljhatalomról. A bürokratikus tervezés nem lehet sikeres a legkedvezőbb feltételek mellett sem — a következő két oknál fogva:

Először, a centralizmus hordozója a bürokrácia, s a munkásosztály nem hajlandó határozatait magáévá tenni, nincs benne igyekezet, hogy a határozatokat különösebb érdeklődéssel megvalósítsa, ellenkezőleg csak annyi, hogy napi szükségleteit biztosítsa. Így következik be a forradalmi lendület és lelkesedés hanyatlása.

Másodszor, a centralizmus, amelyből hiányzik a decentralizáció eleme, ugyancsak szükségszerűen a passzvizálódáshoz és a közvetlen termelők kezdeményezésének elfojtódásához vezet.

Mindezeket túl a mi körülményeink között nem volt meg a szükséges dokumentáció, a tudományos felkészültség ahhoz, hogy fejlődési folyamatunkról reális képet alkossunk. A bürokratikus irányítás módszertanilag is igen primitív és szubjektív volt.

Mai rendszerünk javarészt kiküszöbölte ezeket a hiányosságokat, és kifejlesztette a tömegek kezdeményezését (habár az alapvető gazdasági eszközök meghatározásánál a szubjektivizmust még közel sem küszöböltük ki teljesen, márpedig ez elkerülhetetlen, amíg társadalmunkról ilyen minimális tudással rendelkezünk, és amíg el nem kezdjük igen intenzíven tanulmányozni társadalmunkat).

Számos dologban azonban mai rendszerünk az ellenkező végletet jelenti, és számos dologban éppen az ösztönösség apológiája jut kifejezésre, amelyet már egyes nyugati országok is túlhaladtak.

Nálunk két elvi kérdés vetődik fel ma. Ha a lokális öngazgató szervekre bízzák, hogy maguk döntsék el az összes fontos gyakorlati kérdéseket a maguk területén, vajon biztosítva van-e, hogy a társadalom mint egész egységes irányban fejlődjék, s vajon lehet-e ilyen körülmények között a társadalom racionális irányításáról beszélni mindazonokon a területeken, melyeken az ésszerűség elsőrendű fontosságú.

Erre a kérdésre sajnos nemleges választ kell adni, főleg a gazdasági életet illetően.

Az egység biztosításával kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy nálunk egyelőre nem látunk lehetőséget arra, hogy túlhaladjunk bizonyos aránytalanságokat a gazdasági ágak között (pl. a mezőgazdaság és az ipar közötti aránytalanságot, amely az 1961. évi stagnáció egyik fő oka volt). Másodsor a területenkénti különbségek is afelé tendálnak, hogy kiéleződjenek, ahelyett hogy kisebbednének. Például a fejlett és a fejletlen vidékek közti különbség mindinkább növekszik. Az egész gazdasági élet struktúrájának alakulását az egyes és véletlen investíciós határozatok koincidenenciája szabja meg. Végül pedig a föderatív szervek és az üzemek között feltűntek különböző társadalmi szervek (köztársasági, járási, községi), melyek megkísérelnek bizonyos irányítást, ám mindegyik a maga hasznára. Ezek az orgánumok egyáltalán nem mentesek a bürokratizmustól, szubjektívizmustól, részrehajlástól. Nálunk ténylegesen bizonyos policentrizmus uralkodik. Felvetődik tehát a kérdés: a jugoszláv gazdasági élet nem egyesíti-e magában a centralizáció és decentralizáció negatív vonásait?

Ami a racionalizmust illeti, mindenki felhozhat olyan példákat, mint azoknak a kapacitásoknak a kétszeres és háromszoros megnövekedése, amelyeket amúgy sem igen használnak ki. Másodsor, az akkumuláció decentralizációja és az üzemeknek az a joga, hogy bővített újatermelést végezzenek (az anyagi eszközök elpocsékolódnak, ahol a legnagyobb szükség van rájuk), oda vezet, hogy éppen ott fogyasztják gyorsan és ésszerűtlenül az anyagi eszközöket, ahol azok nem nélkülözhetetlenek. Emellett nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az eszközök nem ott halmozódtak fel nagy mértékben egy helyen és egy üzemben, ahol a munkások rendkívüli erőfeszítéseket fejtettek ki, mert a munkaszervezés magas fokot ért el és a belső tartalékokat jól használták fel, hanem ott, ahol az egész közösség politikája az volt, hogy kialakuljon egy bizonyos termelőág. Az egyik ésszerűtlen jelenség az indokolatlanul nagy vásárlói hadjárat. Tény az, hogy a munka termelékenységét az elmúlt időszakban tíz év alatt kb. 4,5%-kal növeltük évente, ugyanakkor a fogyasztás (főleg 1956 után) évente több mint 10%-kal növekedett. A határozatok meghozatalának decentralizált módja mellett tovább már nem lehet biztosítani a tudomány és a modern technológia maximális alkalmazását. Az ellenállás főleg a primitívizmus és a hozzáértés hiánya miatt jelentkezik, sokan nem képesek megérteni, hogy a munka termelékenysége sokkal inkább függ a korszerű tudomány és technológia alkalmazásától, mint a munka intenzív válásától, a jobb szervezéstől és minden más feltételtől. A rendszer gyenge oldalai, melyben a decentralizáció túlzott hangsúlyt kap, az irányítás rovására megmutatkoztak máshol is, főleg pedig a kultúra területén.

Egy relatíve elmaradott decentralizált közösségben a kultúrát mindig az a veszély fenyegeti, hogy úgy kezeljék, mint fényűzést, mint olyan beruházást, amely nem fizetődik ki, amely nem hoz azonnal kézzelfogható eredményeket. Ennek az a következménye, hogy a kulturális intézmények építésébe nem fektetnek be elég pénzt, a tanügyi munkásokat nem díjazták eléggé (következésképp a tanügyi munkások olyan munkahelyet keresnek, ahol jobban fizetik őket), és általában a szakemberek alkalmazásának egy nem eléggé racionális

rendszere (a szakemberek sokszor nem kapnak munkahelyet, mert a helyi szervek a „saját” és nem eléggé képzett kádereiket részesítik előnyben).

Mondhatnánk ugyan, hogy társadalmunk még nem következetesen decentralizált rendszerű, sokban érezteti hatását a centralizmus. Az államapparátus az akkumuláció magas fokát valósítja meg (pl. a központból származó investíciók az iparra fordított beruházások 70%-át teszik ki), és joga van meghatározni az alapeszközöket és az arányokat, amelyekről igen sok függ. Ezek szerint feltehetjük a kérdést: nem találtuk-e meg e két ellentét bizonyos kibékítésének lehetőségét, egyrészt az öngazgatás és a decentralizáció, másrészt a centralizmus és az irányítás összehangolását? De úgy látszik, nem arról van szó, hogy ezt az ellentétet kiküszöböltük, hanem arról, hogy rendszerünk nem egységes, nem elég szilárd, és mindez a kompromisszumok következménye. Ez leginkább abból látszik, hogy érezni lehet a két koncepció lappangó ellentétét, amely egyre jobban izzik és az élet különböző területein kifejezésre is jut. Így például a közgazdaságban két alapvető koncepció viaskodik egymással: egyik is, másik is abból indul ki, hogy a fennálló helyzet ellentmondásait az egyik vagy a másik irányban át kellene hidalni. Egyes közgazdászok szerint az egész rendszeren változtatni kell, és az öngazgatás elvéhez kell alkalmazni. Mások ezekkel ellentétben úgy vélik, hogy az öngazgatást korlátozni kellene: az üzemeknek csak az egyszerű újratermelésre és az amortizációk felhasználására legyen gondjuk, hogy a nagy egész keretében az egész jugoszláv gazdaság színvonalán maximális racionalizmust tudjanak elérni. Ezek szerint az egyik és a másik oldal egyaránt meg van győződve arról, hogy a jelenlegi ellentmondásokat úgy lehetne megszüntetni, hogy az egyik elvet elhanyagolnánk a másik elvé javára.

Végül pedig szeretnék néhány dolgot javasolni a helyzetmentő megoldások ajánlásának igénye nélkül, amelyeket szem előtt kell tartanunk, ha meg akarjuk oldani azokat az ellentmondásokat, amelyekről beszéltem.

Mindenekelőtt ennek az ellentmondásnak a kiküszöböléséről csak akkor lehetne beszélni, ha az igazi demokratikus öngazgatási rendszert teljesen kiépítettük volna. Ez azt jelenti, hogy az öngazgatást az egész társadalom szintjén kell megvalósítani, nemcsak a lokális szervekben. De hogy ezt elérhessük, össze kell egyeztetni az érdekeket és ki kell egyenlíteni az egyes központi és decentralizált szervek tudását.

Az érdekek összeegyeztetése alapvető, vagy egyik alapvető feladata kell hogy legyen a kommunisták szövetségének, a tudás kiegyenlítése pedig tudományos életünk feladata.

Hogy mit értek az érdekek összeegyeztetésén? El kellene érniük, hogy a központi és a decentralizált orgánumok olyan határozatokat hozzanak, amelyek valóban szocialista jellegűek, amelyek valóban szocialista forradalmunk további fejlődését jelentik. Hogy a társadalmi irányítást végző központi orgánumokat teljes egészében az öngazgatás szerveinek tekintsük, következetesen demokratikus módon kell megválasztani őket, tagjait meg kell fosztani minden anyagi és más kiváltságtól, tehát a társadalom egyszerű tagjai kell hogy legyenek, akik

funkciójukat csak ideiglenesen végzik, ezért sokkal nagyobb mértékben felelősek választóiknak, mint ahogy ez nálunk idáig szokás volt. Ez az egyik feltétel.

A másik: a decentralizált szervek vonalán szükséges volna maximális erőfeszítéseket tenni (jóval nagyobbakat, mint eddig, és nem sajnálva az anyagi eszközöket) a munkások iskoláztatása érdekében, hogy a munkásosztály megfelelő tudással rendelkezzen, a kezdeményezést az öngazgatási szervekben minden módon, de mindenekelett a szabad és nyílt kritika légkörének megteremtésével kellene ösztönözni, és az olyan kis bürokraták, erőszakoskodók (nemcsak egyes igazgatók, hanem sokszor pártbizottsági tagok) elleni szigorú intézkedésekkel, akik bosszút állnak minden bírálatért és a velük szemben tanúsított ellenszenvért.

Ki tudná mindezt nálunk elvégezni, mint a kommunisták szövetsége, hiszen minden bizonnyal ez egyik alapvető feladata. A munkásosztály segítsége nélkül, amely sokkal felvilágosultabb, iskolázottabb, biztos a maga jogában és történelmi elhivatottságában, remélhetjük, hogy a helyi öngazgatási szervek határozatai mindig szocialista jellegűek lesznek.

Amellett, hogy biztosítjuk, hogy a központi és a helyi vezetők határozatai valóban forradalmi és humanista jelleggel bírjanak, nélkülözhetetlen volna az olyan tudományos és technikai módszerek alkalmazása, amelyek a legmegfelelőbbek a decentralizált és a központi határozatok összeegyeztetésére.

A tudománynak biztosítania kell a tényleges helyzet és a fejlődés tendenciáinak ismeretét. Bármilyen határozat meghozatala — főleg a tervek összeállítását és az irányítást illetően —, amely nem az objektív ismereteken alapszik, természetesen inadekvát lenne, és csak az irányítás és tervezés eszméjének kompromittálásához vezetne. Az ismereteknek egy szintre való emelését a helyi és a szövetségi szervekben egyaránt — el lehet érni, mert a tudás objektív és általános társadalmi dolog. Az egy szintre emelése magában véve jelentősebb tényező lenne, mint a központi és decentralizált szervek határozatainak összeegyeztetése.

A másik dolog, amire igen nagy szükség volna, a központi szervek legjobb határozatainak s a különféle munkaközösségek és társadalmi szervek igényeinek állandó, kölcsönös egymáshoz való igazodása. A kölcsönös kapcsolatok kapuinak a központi szervek és a munkaközösségek között állandóan nyitva kell állniuk. Ez azt jelenti, hogy a munkaközösségek kézhez kapnák megtekintésre az előzetes tervezetet, amely több racionális változatot is tartalmazna. Ekkor a munkaközösségek a saját érdekeik alapján, figyelembe véve az általános társadalmi érdekeket, kiválasztanák a nekik megfelelő változatot. Az elkövetkező központi feladat az volna, hogy kidolgozzunk egy szűkebb keretet néhány optimális lehetőséggel. Ebben a munkában ma fel lehetne használni a legmodernebb tudományos diszciplínákat, mint például a gazdasági kibernetikát, a gyakorlati kutatómunkát stb.

Mindebből az alábbi következtetést lehetne levonni: azt az ellentmondást, amely előtt ma állunk, nem tudjuk megszüntetni pusztán azzal, hogy az ellentmondás egyik oldalát megtagadjuk, mint ahogy

azt egyesek gondolják. Az irányítást nem lehet a dolgok leendő menetének szabad előrelátására bízni, mert az egyáltalán nem irányítás. Másrészt az ellentmondást nem lehet megszüntetni az öngazgatás elvének sem a tagadásával, sem lényeges korlátozásával, mert ez nemcsak forradalmunk egyik lényeges eredménye, hanem a társadalom humanizálódásának egyik feltétele — ahogyan Marx is gondolta. Fel lehetne ugyan építeni egy olyan társadalom modelljét, amely az egyik vagy a másik elven alapulna, de elkerülhetetlenül olyan nemkívánatos következményekhez vezetne, melyek közül a legfontosabbakat már említettem. Ezek szerint az az egyetlen megoldás ennek az ellentmondásnak az áthidalása; egyrészt a tervezés, másrészt az öngazgatás jellegének bizonyos megváltoztatása, vagyis az irányítást végző határozott központi szervek debürokratizációja révén, ugyanakkor azáltal, hogy biztosítjuk, hogy a helyi öngazgató szervek munkája sokkal nagyobb mértékben legyen racionális és sokkal nagyobb mértékben feleljen meg a szocializmus szellemének.

A megoldásnak csak ez a módja van összhangban azokkal az alapelvekkel, amelyeket Marx fejtett ki, és amelyek nevében társadalmunk hatalmas forradalmi átalakítását megkezdtük.

Dési Ábel fordítása

J E G Y Z E T E K :

- ¹ Marx—Engels: *Válogatott művek* II. Szikra, Budapest, 1949.
- ² Gramsci: *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959.
- ³ Marx—Engels: *Válogatott művek* I. Szikra, Budapest, 1949.
- ⁴ Ekörül már 1904-ben vita fejlődött ki közöttük. Amint Lenin megjelentette az *Egy lépés előre, két lépés hátra* című könyvét, Rosa Luxemburg bírálatot írt e könyvről 1904 júliusában. Lenin még az év őszén válaszolt neki.

S Z E M L E

A HŰTLENSÉG KEZDETÉN

Németh István: *Hűtlen este*. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1964.

Tíz évvel ezelőtt jelent meg Németh István első elbeszéléskötete, a *Parasztkirályság*, s nemrég látott napvilágot negyedik könyve, *Hűtlen este* címmel. Ünnepeljük most az író, aki tíz évvel ezelőtt jelentkezett első kötetével, rendezzünk már most jubileumot? Minden ünneplés ünneprontás lenne. Ehelyett nézzünk szembe a tényekkel, lássuk, mit hozott a *Hűtlen este!*

Tíz év múlt el azóta, amikor oly nagy kíváncsisággal s annyi reménnyel vettem kezembe a *Parasztkirályságot*. Tíz éve van már, hogy csalódva kellett letennem. Azt az erőt, amelyet a fiatal író első elbeszéléseiben tapasztaltunk, a kötetben csak ritkán éreztem, a többire, úgy látszik, nem tellett már belőle.

Azután még két könyve jelent meg Némethnek, de egyik sem felelt meg a várakozásoknak. Mind megszűnt a kezdeti álláspontjától és törekvéseitől, mindinkább olyan területekre jutott, ahol kevésbé értékes vonásai, tulajdonságai érvényesültek.

Ilyen előzmények után új könyvétől azt vártam, hogy végre választ ad arra a kérdésre: megtalálta-e Németh István a helyes utat, a maga külön, egyéni útját, telt-e erejéből, hogy ezen következetesen és véglegesen megmaradjon?

A kötet tizenhét hosszabb s majdnem ugyanannyi rövidebb írása arról tanúskodik, hogy az elmúlt években Németh István nem oldotta meg azokat a művészeti problémákat, melyektől írásainak gazdagodása, színvonala függ. Nem döntött egy lényeges kérdésben

— az irodalom és a valóság viszonyának s e viszony értelmezésének kérdésében —, sőt a *Hűtlen este* legtöbb írásában tovább nőtt a szakadék, a kétségek fokozott mértékben jutottak felszínre, az arányok még jobban eltolódtak, a valóság ábrázolása még mindig ott áll, s nem engedi előtérbe kerülni az irodalmat. Megtaláljuk azonban egy folyamat csíráit: a változás előjelei kezdenek kibontakozni.

Itt természetesen felvetődik egy kérdés: el lehet, el szabad-e választani az irodalmat a valóság bemutatásától, ábrázolásától? Ennek a problémának a megoldása, mint ismeretes, az, hogy más „a valóság hű ábrázolása” és más az irodalom, a kettőnek az elkülönítése a fogalmak tisztázását jelenti, segíti elosztatni a félreértéseket. Mindig meg kell különböztetnünk azt, ami mint valóság érdekel bennünket, attól, ami csupán mint irodalom számíthat érdeklődésünkre, különbséget kell tennünk a valóság (ilyen vagy olyan célból történő) reprodukálása és egy új valóság megteremtése: a művészi alkotás közt. „A valóság hű ábrázolása” nem irodalom, sőt minél inkább egy új valóság alakul ki művében, annál közelebb kerül az alkotó az irodalomhoz. Ott kezdődik az irodalom, ahol az írói munka, az alkotás megszabadul a valóság delejes hatásától, ahol az ábrázolás már magasabb szférákba lép. Ahol pedig csupán a valóság egyszerű, közvetlen bemutatásáról van szó, ott nem ítéhetünk irodalmi mércével, és fordítva: az irodalomban nem a valóság mércéi érvényesek.

Németh Istvánnak még nem sikerült határvonalat húznia a valóság és az irodalom között, a valóság bemutatását tartja az irodalom feladatának, a valóság ábrázolását azonosítja a művészi alkotással, s ez új könyvének alapvető fogatékossága.

Itt van például az *Ánizsmagos cukorka* című írás, az *elmúlás*, a *magány* eléggé sikerült bemutatása. Egészen véve elfogadható, de csak abban az esetben, ha annak tekintjük, ami: életkép. Amint az irodalmat keressük benne — nem felel meg a követelményeknek. A *Bélus* című írással hasonló a helyzet: egy lejárjt emberről szól a történet, de túl közel áll a valósághoz, nem ad többet, mint amit a valóság pusztá leírása adhat. A *Temetésről* jövet című írásnak van egy kis szatirikus éle, de ez csak arra elegendő, hogy a karcolatot élénkítse — nem emeli irodalmi színvonalra. Az *Egy kislány tiltakozik* sem más, mint riport, az *Egyedül* abba a műfajba tartozik, melyet a publicisztikában „színes írásnak” neveznek, az *Aranka* riport a babonák, kuruzslóasszonyok ellen. Mindez igen messze van az irodalomtól, a valóság adatai leg-

inkább nyersek maradtak, nem kapták meg azt a művészi formát, amely irodalomná tette volna őket, a szerző elmulasztotta transzponálni a valóság, az élet tényeit, összefüggéseit.

Vannak a kötetben olyan írások, amelyek a korszerű irodalom minden igénye nélkül készültek, formában, témában egyaránt egy elavult ízlést képviselnek. Ilyen például a tárcaszerű Három utas meg az Élettársak című, egészen tömörkényes írás. Mit bizonyít ez? Németh István nem tud ellenállni azoknak a témáknak, amelyek lépten-nyomon kínálkoznak ugyan, de idejétmúlt formák, kifejezőeszközök, kompozíció használatára csábítják, s elterelik figyelmét azokról a problémákról, amelyekből irodalmat lehet csinálni. Szerzőnk a könnyebb utat választja: csevegve ad elő bizonyos témákat, melyek nem követelik vagy nem engedik meg az irodalmiasítást, absztrahálást, az alkotó fantázia érvényesülését. Az élet felszínes témái ezek, riportra, tárcára vagy karcolatra méltóak csak, messze vannak az igazi, lényeges kérdésektől, mindattól, ami korunkban izgató lehet. A szerzőből hiányzik a vállalkozó kedv, hiányzik — ha szabad még ezt a kifejezést használnom — a bátorság az olyan kérdések megszólaltatásához, amelyek az emberi lét lényegbevágó pillanataira vonatkoznak, s hiányzik a bátorsága a még fel nem fedezett, kockázatot jelentő témák megírásához is. Németh az az író, aki ragaszkodik a valóság tényeihez, nem meri magát képzeletére, álmaira bízni. Azt pedig már nem is kellene említenem, hogy a merészebb, feszültebb kifejezőmód használatától is idegenkedik. Annyira feloldódik a realizmusban, hogy nem keresi kifejezőmódjának egyéniesítését, s csak egyes rövidebb, lírai írásaiban, valamint két-három elbeszélésében találunk egy hangot, amely teljesen mentes az újságírói munka szürkeségétől.

Az olyan írások, mint A fehér ördög, az Átkozott Karcsi, a Déli verőfény, Az ötödik mondat, Németh Istvánnak egy különös oldalát mutatják ugyan, de uralkodó jegyeik: a témák jelentéktelensége, a rosszul sikerült szatíra, a szentimentalizmus — az irodalmon kívül utalják őket. Közel jár itt írónk a giccshez, olcsó poénokkal dolgozik, s ez a jövőre nézve egy cseppet sem biztató.

Sokkal jelentősebbek, érdekesebbek. A megvesszőzött ló, a Lent a gödörben, a Gyöngy József második halála című elbeszélések, habár ezek sem képezik a kötet igazi értékeit. A megvesszőzött lóban az egész életünkre, a tegnapi és a mára vonatkozó szimbólumot becsülöm, a Lent a gödörben című írásban pe-

dig azt, hogy izgató, mai erkölcsi kérdést pendített meg benne az író. Túl hosszú azonban az írás exozicciója, s a témában levő drámaiságot a szerző nem tudta teljesen kibontakoztatni: megtorpant ott, ahol a legtöbbet adhatta volna, ahol a cselekményt levezethette s a nagy igazságokat kimondhatta volna. Úgy érzem, a harmadik elbeszélésben is maradt valami kimondatlan, valami, amit még rejteget ez a téma. Talán a dolgok erkölcsi oldalának további boncolása hiányzik, s nagy kár, hogy itt is láthatatlan maradt az, amit a valóságban nem tudunk észrevenni: az, ami az emberek arca és az események színe mögött van.

A könyv egy egész ciklusa (Lírai jegyzetek) rövidebb írásokból áll. Tiszavirág-életű karcolatok ezek, csak kettő-három marad meg, például az Üres este, a Valaminek vége, de főleg a Tenger a dobozban — a ciklus legjobb darabja, tiszta líra, amely azonban nem öncélú, s egy ember arca rajzolódik ki belőle.

És így eljutottunk azokig az elbeszélésekig, amelyek miatt ezt a könyvet érdemes elolvasni. Összesen két ilyen írás található a *Hűtlen estében*, de véleményem szerint nemcsak Németh István egész eddigi művében, hanem irodalmunkban is jelentős esemény a *Hűtlen este* és a *Szabadulás*. Ezekben szabadult meg Németh István a konvencióktól, itt lett végre hűtlen az egy helyben topogás irodalmához. Ezekkel az írásaival lendült előre, hozott új léggör, új magatartást, új nyelvet, új látásmódot.

A *Hűtlen este* című elbeszélés azt a Németh Istvánt mutatja, aki küszködik az ábrázolásmóddal, aki az új kifejezést keresi a már megtalált új témához. Kompozícióban ez az írása elüt a többitől, elüt hangban is, habár néha érezni, hogy még ingadozik szentimentalizmus és természetesség között. Ezzel az írással egy új Németh István áll elénk, megjelenik Németh István új világa, szemmel látható már az írónak az a szándéka, hogy bátrabban válasszon témát.

A *Szabadulásban* Németh elfordul a „normális” esetektől, tágítja látókörét, elszakad a régi témáktól, régi alakoktól, szokványos ábrázolástól, s az az érzésem, hogy ezt az írást (a *Hűtlen estével* együtt) nem ebbe a kötetbe kellett volna sorolnia: ezzel kellett volna kezdenie egy új kötetet, az ötödiket.

Hatfajta írást találunk ebben a kötetben, hat rétege van a könyvnek, s csak egyből árad érezhetően egy alkotó egyéniségének ereje. Lehet, hogy ez bizonyos válság következménye, lehet, hogy írónk az utóbbi időben intenzíven, mondhatnám csapongva keresi egyéni útját. Kísérletének eredménye szegényes: itt csupán két írásban talált el olyan hangot, amely

kiemeli a sokaságból, amely eltér a megszokottól. Ez az új irány az eddigiek megtagadását követeli Némethtől: el kell fordulnia a tömegárutól, a szürke, jelentéktelen napi karcolatoktól, az aprólékos valóságmásolástól, a valóság riporterri feltárásától, a tárcáktól, az anekdotáktól és a többi híg műfajtól, s a maga világa felé kell fordulnia. Az igazi író egyéni világa, melyben persze felsejlik a valóság élménye is, elég gazdag — kimeríthetetlen —, s az író teremthet művében is egy világot, melyhez elérnek a valóság távoli, kékes fényei, de önmagában áll, s valami egészen mást ad, mint amit mindennap élünk.

Ha Németh kifejezőmódját összevetjük eddigi könyveinek stílusával, további egyszerűsödést állapíthatunk meg. Az egyszerűsödés az ő esetében tömörítést, gazdaságosságot jelent, nem szegényedést. Sok írását lírai motívumok szövik át, hangja halk, s tud hangulatot teremteni. Vannak kifejezőmódjában új mozzanatok is — ez főleg a Hűtlen estében és a Szabadulásban nyilatkozik meg —, bizonyos nyereséget tapasztalhatunk több írásában; a környezetet, alakjait szemléletessé tudja tenni. Közvetlenül, természetesen ír, nem modoros, hanem friss, keresetlen. Ezek olyan erények, amelyek — ha írónk nem elővigyázatos — ellaposíthatják. Mg kell hát találnia — mindennap, minden új írásban — azt, ami mindig frissé, mindig keresetlenné teszi, de új módon, nem úgy, mint az előző esetben.

Ha a kötet értékeiről beszélünk — s hibái ellenére vannak erényei —, akkor okvetlenül meg kell említenünk Németh István nyelvének tisztaságát, amely sok írónknak, újságírónknak példaképpül szolgálhatna. Sajtónkban, sőt irodalmunkban egy idő óta nem örvendő kellő megbecsülésnek a szép nyelv, s lassan oda jutunk, hogy a nyelv harmadrendű szerepet játszik az írott művekben. Németh István nyelvének tisztasága, természetessége olyan figyelmeztetés, amely a tizenkettedik órában jön, s mindenkire vonatkozik.

(TL)

JÓZSEF ATTILA SZERB NYELVEN

A belgrádi NOLIT Könyvkiadó nemrégén a Mala knjiga poezije (A költészet kis könyvtára) című sorozatának 78. köteteként megjelentette József Attila verseinek egy válogatását szerbhorvát nyelven (Attila József: Pesme, Bg. 1964.). A verseket válogatta és fordította Bogdan Čiplić, a kötet szerkesztője Todor Manojlović volt, az utószót pedig Ivan Ivanji írta. A 37 oldalas könyv 62 József Attila-verset tartalmaz, tehát majdnem kétszeresét annak, amit a Forum évekkel ezelőtt megjelent kétnyelvű kiadása prezentált a szerbhorvát nyelvű olvasóközönségnek.

Örülünk kellene a megjelenés tényének, melegen üdvözölni a vállalkozást, mint minden olyan kezdeményezést, amely a magyar irodalom jugoszláviai megismertetését szolgálja, hiszen aránylag kevés történt ezen a téren az elmúlt évtizedekben. Örülünk kellene, hogy József Attila versei az egyik legnevesebb belgrádi könyvkiadó gondozásában jelentek meg; hogy együtt szerepel a világirodalom nagy költőegyéniségeivel, hiszen ebben a NOLIT-sorozatban eddig pl. Sapho, Keats, Jeszenyin, Catullus, Raymond Queneau versei jelentek meg. A József Attila-kötet forgatása közben azonban örömünk mindinkább ürömmé alakul át, csalódásunk nő meg: ez a kötet nem öregbíti sem József Attila költői hírnevét a nagyvilágban, sem a NOLIT e sorozatának rangjához nem ér fel: a válogatás és a fordítás annyi ellenvetést szül, hogy csak elhibázott vállalkozásnak, rosszul végzett munkának minősülhet e kötet megjelentetése, a rajta dolgozók minden egyéni jószándéka ellenére is.

A válogatás elhibázott volta tűnik először is az olvasó szemébe, s a versek kronológiájával történő szembesítés igen gyorsan kimutatja, hogy Bogdan Čiplić nem nyúlt szerencsés kézzel a költő opuszához. A 62 vers közül 49 az 1921—1930 közötti költői periódusokból származik, és csak 13 olyan vers van a kötetben, amely az érett költőt képviseli. Az aránytalanságok szembetűnőek, különösen ha meggondoljuk, hogy több olyan vers is van a kötetben, amelyeket a magyar kiadások a zsengek között hoznak. Zavarunkat fokozza még, hogy a kötet gondozói nem tartották mindenkor magukat a versek időrendjéhez, hanem megzavarva azt, a zsengeket például az 1937-ben írott versek közé, illetve minden jelzés nélkül a költő utolsó versei után illesztették, s ezért a József Attila verseit nem ismerő olvasó joggal minősítheti ezeket a zsengeket a költő legérettebb alkotásainak. Így pl. a Mi-ben hisztek és a „Költőnk és kora” című 1937-es ver-

sek közé ékelődött Az örök elmúlás című 1921-ben keletkezett vers, az Íme, hát megleltem hazámat-ot pedig ugyancsak az 1921-es Vágymagam a hold alatt követi s a kötet Az örült hajótörött, a Tengerhez, a Sójaj című zsengekkel zárul, hogy kiteljesedjék az a hamis kép, amit a gondozók József Attila értékeiről sugallnak.

A szerkesztők a legtöbb verset a költő kezdő, „nyugatos” periódusából, valamint a Kassákék nyomdokain haladó szabadversek korszakából vettek fel, s ha egyáltalán voltak szempontjaik, akkor a fordíthatóság elvén (amely természetesen relatív valami, s konkrét esetünkben azt jelenti, hogy olyan verseket válogattak, amelyeket Bogdan Čiplić le tudott fordítani) kívül idegenkedésüket a filozofikus és forradalmi versektől minősíthetjük azoknak. Parnasszista és „izmosos” József Attila-kép az övéké — ennek tulajdoníthatjuk, hogy azok a versek, amelyekből a költő izgalmas időszerűsége kitetszenék, szinte fel sem bukkannak. A kötet versei éppen ezért aligha igazolják az utószóban leírt jellemzést, amely szerint a költő verseiből „az egyszerű szavak csodálatos forrósága” árad, ezek „szimbolikus és megrázó ereje” munkál a sorok között — a szerbhorvát olvasónak valóban „külön érzékszervvel kell rendelkeznie, hogy ezekből a versekből kiolvassa a magyar költészet egyik legnagyobbjának nagyságát.

S amit a válogatás még meghagyott, a fordítás semmisítette meg: Bogdan Čiplićnek több volt a jóindulata, mint költői ereje, hogy helyt tudjon állni a formai és tartalmi-képi széthúzó erők talaján. Különösen a kötött versrendszerekkel nem tudott megbirkózni, míg a szabadverseket meglepően jól fordította le — ezeken dolgozva mintha nem kellett volna önmagát legyőznie, s a nyelvi, ritmikai akadályok sem tornyosultak előtte olyan reménytelenül. Ennek tudhatjuk be, hogy a fordítások között találunk néhányat, amelyeket sikerülteknek minősíthetünk (Most a teremtés kezdetén vagyunk, Együgyű ének, Szép nyári este van, József Attila, Munkás, Kovács, Egy átlátszó oroszlán, Páncélvonat, Szocialisták, Esik, K. S. halálára, Anyám meghalt, Pirosszemű, Kerek asztal, Sójaj). A kötött versek közül pedig a Medáliák első három versének átültetése tűnik sikerültnek. Ízelítőül idézzük az 1. számú Medália első versszakát:

Slon sam krotak i siromah bio,
hladovite mudre vode sam pio,
na bregu sam stajao
i surlom svojom mesec i sunce milovao...

Egészében azonban Bogdan Čiplić fordításai sok kívánni valót hagynak maguk után: szinte nincs vers e kötetben, amelyben nem lehetünk megjegyezni valót, az akadémikuskodás szándéka nélkül is, s verstől versig haladva izmosodik bennünk a felismerés, hogy a fordító nem az egyetlen megoldást kereste, hanem az elsónél már megállapodott, holott további munkával, nyelvi leleménnyel e kirívó tévedéseket könnyen kiküszöbölhette volna. Íme néhány példa:

Dosad se samo koprcao, sad već traži, kuša...

fordítja Čiplić a következő József Attila-sort:

Eddig vergődött, most már térfereg...

(Most a teremtés kezdetén vagyunk)

A Jut most elég virág címűben pl. a „briga” szót „dolognak” fordítja, s ilyen prózai, a szerb nyelv szellemétől is idegen megoldást nyújt:

Inkább akarok csúf, tapodott holt lenni,
méginkább új rendben sorsom ura lenni...

Radije ću ružan, zgašen leš da budem,
il', još bolje: sudbe svoje gospodar u novom poretku.

A vers egyszerűség mögé rejtett rafinált rím-technikáját szinte meg sem kísérelte átmenteni fordításába.

Čiplić fordítása hibáinak alapvariánsait mutatják fenti idézeteink, amelyeket a kötet első verseiből emeltünk ki. Ezek valamelyike majd minden versben felbukkan, jelezve a fordító vereségeit a költemények már felszíni rétegében is, hiszen ezek az állandóan jelenlevő hibák azt mutatják, hogy Čiplić már a vers értelmezését sem tudta elvégezni, amit pl. a kötet első verse, a Lopók között szegényember második versszaka igen jól megmutat:

Lopók között szegényember —
a Jóisten megsegél!
Nincs tehene a szegénynek,
de ha van is, elvetél.

Čiplić interpretációja a magyar nyelvű eredetinek éppen ellentét közli a szerb olvasóval:

Siromašak među lopovima —
bože, pomozí, bože, daj!
Daj mu kravu, u kad mu se
teli, da ne bude pobačaj.

A Pohár című versben a jelzõt és a jelzett szót cseréli fel, s lesz nála a „források szívéen” kifejezésből

„na izvorima srca”; a Balga költő címűben a „megroppantja az asszony derekát”-ból „pod čijim se zagrijajem lome ženske kosti” lett; az Ének magamhozban a költő „Halotti torban folyjon drága bor”-t ír, Čiplić „Na daćama nek teče gromko vino”-t mond; a Bibliai e sorait: Tiszta vagyok, azért vagyok, mert szeretlek... így fordítja: „Čist sam, čist sam, zato, što te volim...”; az Egy átlátszó oroszlán-ban „nemi negeri”-t emleget („néma négerék sakkoznak”); a Magyar Alföldben a dombból „planina” lesz, s a „dudvaszedő népből” fűevő („mi smo narod što se travom hrani”) — a félreértés szélsőségeként.

A Lucához című vers fordításával Čiplić bokros hibáinak újabb mozzanata bukkan fel — a töltelék-szavaké, s így teljessé lesz fordítói tulajdonságainak köre, amelyhez még a strófaszervezet nem tisztelése kapcsolódik. Čiplić ugyanis gyakran nem követi a költő intencióit, hanem önkényesen kapcsolja össze, illetve választja szét a sorokat (Füst, Háló), s találunk olyan verset is, amely az eredetinek az átmesélése (Szállj, költemény!...). A Čiplić-fordításkötet második fele, amelyben a kötött versképletek az uralkodók, a fentebb jelzett fordítói hibák hatványozottan vannak jelen, elszaporodnak, s akad vers, amelyben majd tízszer is odairható a kérdőjel — Čiplić megoldásainak hibáit jelezve (Lucához, Füst, Háló, Ősz, Szállj, költemény!..., Ha nem szorítsz, Miben hisztek..., „Költőnk és kora”, Le vagyok győzve, Íme, hát meglettem hazámat...) Néhány jellemzőnek látszó rossz megoldása: „Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok” (Füst) — „Mnogo sam patio — žalbe ne vrede”; „Húst fogni, s a nehéz vizen könnyű álmat” (Háló) — „da uhvatim ribu il’ komad proje...”; S rég hallgat a hős méla kobza” (Az örök elmúlás) — „Davno čuti hrabro to plaćkanje tužno”; „Egy fáradt alma függ fejem felett” (Medáliák, 3.) — „Jedna jabuka visi crvena kao krv” stb. Mintha Čiplić egy eddig ismeretlen József Attila verseskötet fordított volna, amelyben a versek ugyan azt a címet viselik, mint az ismert s József Attila műveinek tudott költemények, azonban a részletek, sőt egész versszakok is, megváltoztatva és meghamisítva szólalnak meg szerb nyelven — tehát Čiplić a költőt minősítette át és hamisította meg felületesen és nem lelkiismeretes munkájával. A „költői” területére az ő vezetésével nem hatolhattunk, s nagyon jellemzően fordításai másfajta vizsgálódásra, mint pusztán a szöveghűség ellenőrzésére nem is ad alkalmat.

Ivan Ivanji utószava mintha a fordítóval verse nyezne — a hibák halmozásában. Önkényes megállá-

pításai mellett pontatlanságokat is felfedezhetünk szövegében. A költő apja kapcsán egyszerűen nem vesz tudomást, holott tud róla, Szabolcsi Miklós alapvető kutatásairól. „Ne zna se čak ni za pravo prezime nje-govog oca...” — mondja írásának második mondatában. A harmadikban azt mondja, hogy „valószínűleg a román Bánátból ment fel Pestre”. Az Amerika-legendát pedig így interpretálja: „Onda je krenuo put Amerike, trbuhom za kruhom. Zna se da u Ameriku nije stigao. Izgleda da je dospeo samo do Novog Sada i da se tu zaposlio u fabrici „Albus”, dok se prema drugoj verziji vratio u Rumuniju, u Transilvaniju. U svakom slučaju, izgubio mu se svaki trag.” Ivanji szerint József Attila költői útja kezdetén Villon (!) áll. A költő impulzív természetének minősíti, hogy egy munkahelyen pár hónapnál tovább nem tudott megmaradni. Költészet és nemzet címen emlegeti azokat a tanulmányokat (egy alcím nyomán), amelyeket Esztétikai töredékek cím alatt közöl a kritikai kiadás, s ennek alapján „rendkívüli erejű haladó gondolkodó”-nak nevezi.

Tolmácsolható-e tehát József Attila költészete szerbhorvát nyelven? — vetődhet fel a kérdés, hiszen az utószó kétszer is emlegeti lefordíthatatlanságát. Meggyőződésünk szerint lefordítható, s le is kell fordítani, mégha a Čiplić—Manojlović—Ivanji triászunk nem is sikerült ezt megvalósítania. Danilo Kiš fordításai után ez a kötet egy lépést jelent hátra, ám hinnünk kell, hogy előbb-utóbb akad majd József Attilának méltó szerbhorvát tolmácsolója.

(BI)

PUBLICISZTIKAI KORKÉP

Gábor Andor: *Igen, kollegám*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1964.

A publicisztika többnyire csak múlt igényeket elégít ki, tehát nélkülözi a maradandóság kritériumát, ezért szükségszerűen az irodalom mögé szorul. Az ötletek, az ötletes fordulatok csillogása tragikus gyorsasággal veszi el fényét; a formás miniatűrök a tartalom aktualitása élteti, a tartalom pedig maga is legtöbbször csak mulandó érdekesség, melynek gyors publicisztikai rögzítése kizárja az alaposabb írói feldolgozás lehetőségét. Az események, a politikai-társadalmi célok kényszerítik a publicisztát a gyors munkára és így sokszor a felületességre is.

Ilyen gyors munka eredményét tartalmazza Gábor Andor kötete is. Csakhogy az ő publicisztikai írásainak nagy része cáfolja az általánosnak látszó szabályt. Nemcsak a tartalom jellege miatt, amely — ha néha csak közvetve is — még mindig őrzi aktualitását és szavatolja a feljegyzés maradandóságát is, hanem a téma megközelítése, a forma megválasztása miatt is.

A publicisták, különösen a magyar irodalomban, legtöbbször írók is, akik a két foglalkozást mindkettő, de főleg a publicisztika rovására művelik. Gábor Andor ugyancsak író is volt a szó legmindennapibb és legirodalmibb értelmében, csakhogy ő bizonyos mértékig publicisztikai munkássága idején is író maradt.

Az időszak különben — 1942-től 1949-ig —, amelynek mozzanatairól a könyv megemlékezik, bővelkedik eseményekben: bőséges írói nyersanyagforrás, annyira bőséges, hogy pillanatnyilag lehetetlen megfelelő válogatással és gondos megmunkálással irodalmi formába önteni. Az időszak néhány éve még háborús év, amikor az igazi író általában elveszti hangját: a szörnyűségekkel a maguk frissességében nemigen tud mit kezdeni. Az írók ilyenkor legfeljebb hitudósítók lesznek, mint Steinbeck, esetleg szigorúan elkötelezett publicisták, újságírók, mint Gábor Andor is.

Gábor Andor kétségbeesett felháborodással ontja írásait. A távolból is tisztán látja, hogy hazája menthetetlenül vesztébe rohan. Az elesett magyar katonák leveleinek elemzésével, a fasiszta politika elképesztően ostoba és embertelen sakkhúzásainak bírálatával, a harcéri események való bemutatásával apellál a józan gondolkodásra — néha már túlzott szenvedélyvel is. A szenvedélyes felháborodás, a rettenet elleni tiltakozás maradandóságot biztosít írásainak, melyek néha nem mentesek a hisztérikus, igazságtalan vádaskodástól és az olcsó szólamoktól sem, de amelyek nagy része hozzáértő írói megformálásukkal, találó érvelésükkel, sajtóságos stílusukkal értéket jelentenek a magyar publicisztikai irodalomban.

Hiba lenne azonban a publicisztikai írások súlyát bizonyos spontánul alkalmazott irodalmi elemek túltengésével mérni. Gábor Andor tudatosan választotta publicisztikai írásaiban is az írói látásmódot, ugyanakkor azonban a „tiszta” irodalom mellett a mostohább műfaj termékeinek is megadta a kellő tiszteletet. „Igen, kollegáim — írja 1945-ben a kötet sokat idézett címadó írásában —, szabadság, szabadság, de ezért ezt mégsem szabad. Ha Németország még nem kapitulált, akkor nem szabad azt írni, hogy kapitulált. Még akkor sem, ha egész biztos, hogy kapitulálni fog. Ez a fog

az a fog, amely elharapja a szenzáció nyakát. S még ekkor sem szabad azt írni, hogy Németország kapitulált (feltéve, hogy nem kapitulált), ha ez az igazán szenzációs hír ötszáz ezer eladott példányt is jelent (kiemelés tőlem). A sajtó legyen szabad, ez minden igazi demokrácia szent követelése, de hazudni ne legyen szabad, még akkor se, ha nincs írott törvény rá, ahogy nem is lehet...

A Citoyent azt különböztette meg a bourgeoistól, hogy nem csinált a szabadságból üzletet. Mi se csináljunk, kollegáim, még jó üzletet se. Tessék elhinni azt az avas igazságot: az ügynek kell jónak lenni, nem az üzletnek”.

Ez nemcsak a kollegáknak szánt szigorú intelem, hanem saját erkölcsi hitvallása, egyben a publicisztika megbecsülése is. Nyakát törni az erőltetett szenzációnak — ez becületes és maradó publicisztikai írássok létrejöttének előfeltétele. Az érdekes esemény mindenképpen érdekes marad, de nem válik az egyetlen éltető elemmé. Természetesen mindehhez biztos íráskészségre és írói hozzáértésre is szükség van.

Gábor Andor rendelkezett ezzel. A háború utáni időszak szenzációs eseményeket vetett felszínre: elősorjáltak a politikai pörök, sikkasztások, visszaélések, sőt a reakció újraéledése is nagy méreteket öltött. A *Szabadság* szerkesztője ekkor is hű maradt elveihez, pedig nagyon sokszor kénytelen volt a publicisztika legélénkebb, de egyben legszárazabb formájához nyúlni: a vitairatszerű támadó írásokhoz, melyek az írói bravúrok helyett a logikus és erőteljes érveket követelik meg. Érvei valóban meggyőzőek, de Gábor Andor nem elégszik meg csupán ezzel: szatirikus hangnemével, élénk stílusával teszi élesebbé polémiáit, mindenáron és végérvényesen bizonyít. Jól tudja, hogy az ironikus hangvételtől, rövid, pattogó mondatokba szedett, mímelet rezignáció vagy szenvedélyes felháborodás sokszor hatásosabb a statisztikai adatok halmozásánál és az igazság hosszadalmas bizonygatásánál. Az éles hangú írások sorában a hitelesség rovására néha helyet kap ugyan az indokolatlan szertelenség, és a sok valószínűtlen, felnagyított apróság is, végső fokon azonban írásai meggyőzőek, és magukon viselik egy tapasztalt író keze nyomát.

A gyűjteményben olvasható néhány irodalmi tárgyú kritikája is, amelyek a publicisztikai hajzában maguk is publicisztikai szint kaptak. Ez még nem lenne túlságosan nagy baj, ha egyúttal nem tartának igényt a tárgyilagos értékmérő szerepére is. E

kettősség csak felemás eredményt hozhatott, kritikái tehát publicisztikai művei mögött maradnak, és mindössze csak kiegészítik a majd egy évtizedről alkotott Gábor Andor-i képet.

Különben az egész kötetet éppen ez a hiteles kép jellemzi. Az apró mozaikok nem alkothatnak ugyan szilárd egységet, de a kirívó kortünetek regisztrálása betekintést ad a közelmúlt egy válságos időszakába. A könyvet azonban nemcsak a hiteles korkép, hanem alkotóelemeinek, az egyes írásoknak igényes megformálása is dicséri.

(GN)

KRÓNKA

A HALLGATÁS TORNYÁNAK LAKÓJA

Abban az írói arcképsorozatban, melyet az *Élet és Irodalom* közöl, nemrég Weöres Sándort mutatta be egy interjúval Réz Pál. Mivel folyóiratunk részletesen foglalkozik a költő legújabb kötetével, érdekesnek ígérkezik ismertetni Weöres nyilatkozatát.

— ...Ami az emberiség jövőjét illeti, nem tudom, milyen lesz a huszonegyedik század vagy a későbbi jövő, de a magam módján én is azt szolgálom: minél többretű mondanivalót, stílust nyújtanék át a kortársaknak és az utókornak. Tételes elgondolásom nincs. Célom az, hogy mint egy boksztréner, püföljem a versenyre készülő ökölvívót, vagyis a lélek aspektusait öklözzem, hogy izmosodjanak, erősödjenek. Épp ezért nem meggyőzés a célom, hanem az, hogy akár ellentmondást váltsak ki, de mindeképpen gondolati, érzelmi gyűrűzést.

— Azon igyekszem, hogy költészetem ne csak fordulat legyen, hanem állandó forgás is, mindig új és más. Ez persze nem mindig sikerül. Állandó iránya ennek a forgásnak, azt hiszem, nincs — azon iparkodom, hogy költészetem, akárcsak az ember, mint egy élőfa növekedjék, gyökereivel a földnek, csúcsaival az égnek, ágaival a négy égtájnak... Annyi bizonyos, hogy a különféle jellegek aránya koronként változik, de modern verseim mellett mindig ott vannak a romantikusok, a primitívhez közeledők, a barokkosok, csak egyszer az egyikből, máskor a másikból több... Furcsa módon mindig az foglalkoztat, amihez már van distanciám. Tizenöt-húszéves koromban többet írtam az öregségről, mint a fiatalságról, most pedig fordítva.

Közelebbről érint bennünket, amit műfordítói munkásságáról mondott a költő:

— ...Most a spanyol barokk költő, Gongora második Soledadját fordítom. Foglalkoztat a szerb Momčilo Nastasijević, akitől már vagy tíz verset fordítottam. Dol-

gozni fogok egy orosz antológián is, mely többek közt Puskin idősebb kortársait mutatja be...

Érdeklődési köréről és kortársairól így nyilatkozik:

— Ami az élőkét illeti, nagy szeretettel olvasom Füst Milán verseit; olyan elsodró erő árad belőlük, amelyet a világirodalomban is keveset találok. Sokat olvasom és nagyon szeretem Pilinszky János verseit, ezeket a fekete-fehér metszeteket, tragikumukban és maradéktalan átéltségükben becsülöm őket. Bámulom Illyés teljes összeforrottságát korával, népével...

A KÜLDÖTTEK NAPLÓJA

Edvard Kocbek a mai szlovén irodalom legkiemelkedőbb alakjai közé tartozik, noha évekig hallgatott. Több mint tíz évig egyetlen könyve sem jelent meg. Néhány hónappal ezelőtt aztán verskötettel lépett ismét a nyilvánosság elé, most pedig *Slovensko poslanstvo* (Szlovén küldöttség) címmel új könyve került az olvasók kezébe.

A *Slovensko poslanstvo* Kocbek háborús naplójának második kötete; az első, *Tovarišija* címmel, 1949-ben jelent meg. Az új kötet az 1943. október 21. és 1943. december 2. közötti időszakot öleli fel. A könyv érdekessége, hogy Kocbek leírja benne az AVNOJ szlovén küldöttségének útját Jajcéig, ahol az ülésezést tartották.

A küldöttség tagjai között volt Boris Kidrič, Marijan Brecelj, Josip Vidmar, Kocbek és mások. Kočevski Rogról indultak, gyalog, szekéren, csónakon, majd Kordunon és Likán át tehergépkocsin utaztak. Otočacban találkoztak Ivan Ribarral, Vladimir Nazorral, Vladimir Bakaričtyal, Pavle Gregoričtyal és másokkal. Különösen érdekesek azok az adatok, melyek a forradalom vezetőiről és az írókról vallanak.

A *Književne novine*ban Tone Potokar ismerteti a könyvet, s kiemeli Kocbek művének közvetlenségét, a jövőbe vetett határtalan hitét.

Van a könyvnek társszerzője is — ha ugyan annak lehet nevezni. Tudniillik Božidar Jakac, az ismert szlovén művész, aki ugyancsak tagja volt a jajcei küldöttségnek, a Jajce felé vezető úton elkészítette társainak arcképét, lerajzolta a tájat, amerre jártak. A rajzokat most Kocbek könyvének mellékleteiként közli. Így az írott szóhoz Jakac művészi alkotásai csatlakoztak, hogy fokozzák a hatást. Több mint száz rajz van a könyvben, s ezek dátumszerűen megfelelnek Kocbek naplójegyzeteinek. A *Književne novine* kritikusá szerinte ez a mű a népfelzabardító háborúról szóló visszaemlékezések legjobbjai közé tartozik.

A HIT ÉS A FÖLDI DOLGOK

Rolf Hochhut *Helytartója*, melyről múlt számunknak ebben a rovatában már megemlékeztünk, megérkezett Amerikába. Akárcsak Európában, a színdarab az újvilág-

ban is nagy érdeklődést keltett, és ellentétes véleményeket idézett elő. Hochhut nyilatkozott az egyik amerikai rádióállomásnak, s a hit és a megváltás elsődlegességének jezsuita tételével vitázva, néhány alapvető dolgot mondott korunk gondolkodó emberének és írójának feladatairól.

A hit jó dolog — mondotta Hochhut —, s én irigylek mindenkit, aki biztos lábakon áll a hit talaján. De a hitnek nem kellene, nem szabadna közömbössé tennie az embert a földi dolgok iránt. Vitathatatlan, hogy mindannyiunkra sor kerül egy nap; és valószínű, hogy naponta mindenkinek van egy pillanata, amikor a földi dolgok elcsüggesztik. Ez az a pillanat, amikor felismeri, hogy mindannyian oda le jutunk egy nap, végérvényesen és véglegesen, tekintet nélkül arra, mekkora nehézségeink vannak ezen a földön, tekintet nélkül arra, milyenek az ambícióink. Akkor nagyon jó hinni. Akkor valószínűleg az egyetlen segítség a hit. De addig, amíg bátrak vagyunk — vagy kegyetlenek —, hogy gyermekeket hozzunk a világra, arra a világra, ahol például atombomba van, addig nem szabad az örökkévalóság mértékével mérni, elhanyagolva földi nehézségeinket.

Szerintem fatális lehet — folytatta az író —, ha megengedjük, hogy bértollnokok fecsegése hasson ránk arról, hogy a tömegek korában élünk, noha ez természetesen igaz bizonyos mértékig. De nem szabad megengednünk, hogy emiatt valaki csak önmaga fontosságára gondoljon, s megfeledkezzen arról a tényről, hogy mint egyénnek mindig felelősséget kell vállalnia nemcsak saját családjáért, hanem egész környezetéért is.

Az embereket felelősségérzetre kell nevelni már az iskolában. Ennek az a feltétele, hogy még az értelmiségiek is megértsék: a legjelentéktelenebb elárúsítónó is, aki talán egy bútorozott szobában született, s aki sohase olvas el egyetlen könyvet sem, és színházba se jár soha, ez az elárúsítónó is emberi lény, akárcsak mi, s hogy egyéniségét éppúgy becsülni kell, értsék meg, mint a magunkét. S ha a tömegekről beszélünk, tudatában kell lennünk annak, hogy éppúgy a tömeghez tartozunk, mint az az elárúsítólány. Még ha azt akarjuk is, hogy egyéniségként tiszteljenek bennünket, s ha így önmagunkat tiszteljük, akkor is az egyéniséget kell látnunk mindenki másban, tartozzék bár akármelyik társadalmi osztályhoz. Meggyőződésem, hogy ez jó alapelve az egyéni felelősség kialakításának.

AZ IGAZI ÉLET ÉS A TÖRTÉNELEM

Az első világháború kitörésének ötvenedik évfordulója alkalmából a *Figaro Littéraire* felkért néhány francia és külföldi író, írják meg személyes élményeiket a világegyésről. Tizenötön tettek eleget a felhívásnak, s a párizsi lap egyik nyári számát teljes egészében ezeknek az írá-

soknak szentelte. Jean Guéhenno, az ismert moralista a következőket írta:

A nép emlékezete rosszabb és zavarosabb az egyén emlékezeténél. Nem minden nemzedéknek olyan a beállítottsága, hogy megérezze, történelmet csinál, és hogy lássa az idő múlását. Ne legyünk uzsorások! A mi nemzedékünk különösen romlott volt! Milyen bölcsnek kellett lennünk! Miért nem voltunk figyelmesebbek és éberebbek? De hogy újra megtaláljuk az időt, ahhoz egy Proust emlékezőtehetségére van szükségünk. Mi minden pillanatban éljük az életet, s nem szűnünk meg veszíteni, míg a sötétségben előrehaladunk. Az egyetlen emlékezés, az újra megtalált idő, Proust szerint, „ahhoz az igazsághoz vezetne, amely az az idő volt”. Öregkorom legnagyobb csapásának azt tartom, hogy már eltompult az emlékezetem, s hogy — önmagam ellenére — oly mélyen hálátlan és hitetlen vagyok. Némely embernek az a varázsa, az a remekműve, hogy újra megtalálja az időt és az életet, saját életét, a maga különös, sajtáságos nagyságában, a maga megértett és végre nyugodt életét. De az összes emberek életét nem lehet megtalálni egyetlen egyéni emlékezetben sem. Ennek nincs kilátása arra, hogy bármilyen értelemben remekmű legyen, amelyet meg lehet ismerni, s ki lehet javítani, helyre lehet hozni, következőképp nincs rá kilátása, hogy „odavezessen ahhoz az igazsághoz, amely az volt”; emlékezetek millióiban elszórva csak történelemmé válik, a maga ellenőrizetlen kötelékeivel, szokásaival, gyakorlatával, háborúival, és minden folytatódik. Talán ezért oly nehéz megváltoztatni az emberek életét. Az emberek néha együttesen megteszik azt, amit külön-külön egyikük sem tenne meg szívesen. „Történelmük” leggyakrabban nem azonos igazi életükkel.

Csodálattal adózom mindannak — írja Guéhenno —, amit a hivatalos és nemzeti történészek ránk rónak. Fel-emelő hallani tőlük, milyen olcsó az élet, s rendszerint mennyi a hősi könnyelműség bennük. Hol találunk erőt ahhoz, hogy ezekkel a bő lére eresztett hazugságokkal szembeállítsuk az egyszerű igazságot? Nagyon szeretném, ha itt úgy írhatnék, mint a legszerényebb európai, mint a legszerényebb ember, akinek része volt abban a félelmetes kalandban, aki önmaga ellenére elfogadta azt a „történelmi feladatot”, melyről szívesen lemondana. Nem gondolhatok ezúttal csak az én hazámra, Franciaországra. Minden emberre gondolok, az emberek tévedéseire, bajaira, akármelyik oldalon, akármelyik ponton, akármelyik „ellenség” ellen tartották is az arcvonalat. Érzem, milyen felséges imát tudna mondani, milyen búcsúbeszédet tudna mondani ez a nyomorult ember. Ez lenne az egyetlen megfelelő búcsúztató. De ez az ember sohasem beszél, sohasem tanúskodik. Hallgatása szabad kezét ad a hivatalos történetírónak.

AZ ÁLMOK NÉLKÜLI ÁLOMÉRT

Egy felújított síron túli dicsőségről és a dicsőség okairól olvastunk a *Time*-ban. A cikkből arról értesülünk, hogy Edgar Rice Burroughs Tarzán-regényei és a Mars-lakókról szóló utópisztikus regényei (melyekből minden második évben felváltva írt egyet-egyét, tízmilliós példányszámukkal az egész amerikai zsebkönyvkiadás tizenharmad részét teszik ki.

Burroughs tönkrement Andoverban, aztán különféle üzletekkel próbálkozott, s mielőtt — 37 éves korában — végleg az írás felé fordult volna, igen sok előítéletet halmozott fel magában. Értelmiségi-ellenes és sznob volt, elftélt minden fajt a fehéren kívül (a vörös Mars-lakók felsőbbrendűbbek a zöld Mars-lakóknál, mert távoli őseik fehérek voltak). Burroughs egyébként bizalmatlan volt a fehér emberek többségével szemben is, a „született arisztokraták” kivételével, akik közé „John Carter virginiai gentleman”, a Mars-történetek hőse is tartozott, na meg Tarzán, aki valójában angol lord. A kontinens teljesen elfajult. „Egy gyönyörű fiatal asszony, akit New Yorkban ismertem meg — mondja Burroughs egyik hőse —, fülíg szerelmes volt egy barátomba, egy igazi, férfias pasasba, de egy züllött, jelentéktelen öreg kéjenchez ment férjhez, mert az egy kedves kis európai tartomány grófja volt, egy olyan tartományé, amely még a MacNelly-féle atlaszban sem kapott külön színt.”

Akit érdekel, találja ki, miért olvassa még ma is tízmillió amerikai ezt a kérkedőt. Frederic Wertham pszichiáter szerint Burroughs megfelel az olvasók „primitív ösztöneinek”, s ez talán úgy is van. De valószínűbb az a magyarázat, hogy könyvei ugyanazt az „álm nélküli üdítő alvást” idézik elő, melyben John Carternek volt része, amikor a Mars légkörében vett lélegzetet.

SZERELMESEK BESZÉLGETÉSE

Akik látták Jean-Luc Goddard *A magunk életét élni* című filmjét, emlékezhetnek arra a kocsmai magányos ivóra, aki az emberi beszédre vágyakozó egyszerű hősnőnek a nyelvről, a megértésről, a szerelem szavairól értekezik. Ezt az idősebb urat Brice Parain párizsi író alakította, aki vállalta, hogy Goddard-nak a kamera előtt rögtönzött jelenetben mutassa be kedvelt témáját. Egyébként ugyanez a téma foglalkoztatja Paraint új regényében, a *Josephben*, melyet a Gallimard adott ki, s melyről a *Nouvelles littéraires*-ben többek között ezeket olvastuk:

Aszketizmusa, a világ iránti megvetése, ábrándozásra való hajlama Josephet arra készteti, hogy érje be fordítói munkájával. (Ez a foglalkozás teljesen és névtelenül a nyelv kelepcéinek van szentelve.) Nora, aki három év óta a felesége, festő akart lenni, de lemondott erről a kívánságáról, és csupán kislányuknak szentelte magát. Nora

norvég származású; egyik gondja, hogy minél jobban megtanuljon franciául, s emiatt többször zaklatja kérdéseivel Josephet. (A szimbólum itt is átlátszó.) Joseph egy száloda halljában meglátott egy amerikai nőt, akinek a jelenléte (szépsége, közömbössége) nyugtalanítja. Vajon megkívánta? Maga sem tudja. Mindenesetre az a benyomása, hogy egy ismeretlen nő erőszakának áldozata lett, s ez kérdéssé tette türelmét a nők iránt általában, különösen pedig Nora iránt. Egy családi jelenet után elmegy otthonról, Párizs utcáin bolyong, aztán ismét hazamegy, a jelenet folytatódik, s csak az éjszaka és az álom partjain csillapodik le.

A történet egy nap alatt bonyolódik le, s magába foglalja Norának és Josephnek az egyetértésről, a megértésről folytatott hosszú párbeszédét. Mint minden családi jelenet, ez is csak egy részlete annak a végtelen belső folyamatnak, melybe az összes házaspár belekerül. És mint minden jelenetben, itt is túl sok a mondat, illetve a szó, sok szó semmire sem való, semmit sem könnyít meg, ellenkezőleg. A szerelem tehát szerelmi beszélgetés, ezáltal pedig maga a beszélgetés. Így aztán, amikor Brice Parain úgy tesz, mintha egy történetet mondana el, nemcsak egy rendkívül izgalmas lelki tájat fest meg, amely nem egy szokványos regény tája, hanem egy pillanatra sem fordul el érdeklődési körétől. Ez azért van, mert a szó szoros értelmében ezt tartja a leglényegesebbnek, szinte minden probléma kulcsának, s mi jól érezzük, hogy ha ő a metafizikáról, a szerelemről, az időről, a civilizációkról beszél, mindig csak a nyelvről elmélkedik, pontosabban: melankolikusan megállapítja a nyelv hiányosságait, tökéletlenségét.

DUBROVNIKI LEVÉL PESTRE

Az *Élet és Irodalom* színházi kritikusa, Nagy Péter, az elmúlt hónapokban Dubrovnikban járt, s a nyári játékok színelőadásairól többször beszámolt a lap olvasóinak. Marin Držić Skup című komédiájának bemutatójáról ezeket írja:

Marin Držić Dubrovnik klasszikusa; számos kortársdrámaíró közül a legnagyobb. Kálvin és VIII. Henrik, Michelangelo és Kopernikus, Vasari és Aretino, Jodelle és Rabelais, Sylvester János és Tinódi Sebestyén kortársa... Mikor nálunk Bornemisza Péter Elektra-magyarítása magányos óriásként emelkedik ki a párbeszédembe öltöztetett teológiai viták közül, egyetlen emlékként mutatta, mit adhatott volna a reneszánsz ihletése a magyar drámának kicsit is szerencsésebb körülmények között, Držić folyamatos drámaírói tevékenysége Plautust öltözteti kortársai alakjába, s városa életéből eredeti mesébe eredeti alakokat plántál. Fő műve, legeredetibb komédiája a Dundo Maroje; a Skup, melyet ebben az évben bemutatnak, csak lépcsőfok efelé. Plautus-átdolgozás; jó évszázaddal Molière előtt megteremti az Aululariából a dalmát

és reneszánsz Harpagont, s néhány alakban köré varázsolja a maga s kortársai mindennapi életét. Szorongva s inkább kötelességérzetből mentem el az előadásra: nyelv- s darab-tudatlanul mit érthetek s élvezhetek? S az előadásnak alig lehet nagyobb dicsérete, mint a tény, hogy ez volt talán valamennyi között a legélvezetesebb színházi este: a rendezés s a színészek lehetővé tették, hogy a szöveget nem is értve, végigmulassuk az előadást.

Különös elismeréssel nyilatkozik a pesti kritikus a zsugorít alakító színészről, Hajderhodzicáról, valamint a darab rendezőjéről. Levelét így fejezi be:

Szinte egy szót sem értettem a darabból, s azt hiszem, mégis teljesen megértettem az előadást; mindenesetre megértettem azt, hogy a hűség és szabadság szelleme együttesen hatja át: hűség a klasszikus mű iránt, s szabadság annak modern ízlés szerinti, a ma emberének élvezhető előadásában. S mellékesen megértettem azt is, hogy még mindig mily keveset tudunk déli szomszédainkról, mily kevésbé ismerjük múltjuk eleven értékeit.

FEDŐLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ÉS KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HÍD, IRODALMI, MŰVÉSZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓ-
IRAT. — 1964. OKTÓBER. — KIADJA A FÓRUM LAPKIADÓ VÁLLA-
LAT. — SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE
MIŠICA UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRAK: MINDENNAP
14—16-ig. — KEZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK
VISSZA. — ELŐFIZETÉSI DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000, FÉL ÉVRE
500, EGYES SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400, FÉL
ÉVRE 700 DINÁR, KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,17
DOLLÁR. — KESZÜLT A FÓRUM NYOMDÁBAN NOVI SADON.

